

ARTICLES

Weisz, Boglárka:

The magister tavarnicorum and the towns
in the Hungarian Kingdom in the
Angevin era6

Łupienko, Aleksander:

Some remarks on the birth of modern city
planning in the Polish territories (1850 – 1914):
the impact of the hygienic movement..... 18

HORIZONS

Pokludová, Andrea – Pekár, Martin:

Cultural Heritage of the Post-totalitarian Cities:
20th and 21st Centuries. Foreword..... 36

Zinovieva, Olga – Lobodanov, Alexander:

VDNKH Exhibition: Stalinist main propaganda
venue and its transformations of today 38

Kladník, Ana – Ludwig, Andreas:

Cultural Heritage of Post-Socialist New
Towns. A Comparison of Eisenhüttenstadt
and Velenje 50

Czepczyński, Mariusz:

Haunted landscapes. Post-socialist memory
limbo of contemporary Poland..... 68

MATERIALS

Lattová, Nikoleta:

Archive documents to the research of
association´s life in Košice 1867 - 1914 82

DISCUSSION

Papáč, Richard:

The end of a myth or If Mikluš is not Mikluš..... 96

CHRONICLE,

REVIEWS, ANNOTATIONS 99

Mesto a dejiny,
recenzovaný vedecký časopis
roč. 5, 2016, č. 2
ISSN 1339-0163

Redakčná rada:

Abdellah Abarkan (Karlskrona)
Lubomíra Kaminská (Košice)
Alena Kubová-Gauché (Paríž)
Patrik Kunec (Banská Bystrica)
Slávka Otčenášová (Košice)
Martin Pekár (Košice, predseda)
Andrea Pokludová (Ostrava)
María A. Castrillo Romón (Valladolid)
Blanka Soukupová (Praha)
Štefan Šutaj (Košice)
Peter Švorc (Prešov)
Max Welch Guerra (Weimar)

Knižnice a databázy:

ERIH PLUS, Index Copernicus,
EBSCO, CEJSH, CEEOL, MIAR

ŠTÚDIE

ARTICLES

The *magister tavarnicorum* and the towns in the Hungarian Kingdom in the Angevin era

Boglarika Weisz*

vol. 5, 2016, 2, pp. 6-17

In the Angevin era, the *magister tavarnicorum* was first of all the highest office-bearer of financial administration, but he also had other functions. Firstly the *magister tavarnicorum*'s function as 'ordinary judge' actually meant that he was at this time regarded as the main court of appeal for cases heard in towns, or the judge of towns. This function began to accrue to the *magister tavarnicorum* in the second half of the thirteenth century but only became fully formed in the Angevin era. The *magister tavarnicorum*'s judicial powers were manifested in diverse matters and can be traced through charters of privilege granted to towns and documents recording his actions in specific cases.

Key words: Kingdom of Hungary. Towns. History of Law. *Magister tavarnicorum*. 14th century.

In the Angevin era, the *magister tavarnicorum* was first of all the highest office-bearer of financial administration, but he also had other functions. In 1342, Charles I appointed his *magister tavarnicorum* as the ordinary judge of the city of Kassa (now Košice, Slovakia) (*iudex ipsorum ordinarius*).¹ The charter also conferred on Kassa 'in the manner of other principal royal towns' (*ad instar aliarum capitalium civitatum nostrarum*) the right for its citizens to be judged in major and minor matters by its own judge and jury; if the judge and jury did not serve justice, then they – and not the Kassa citizens – were to be summonsed before the king or the *magister tavarnicorum*.² This tells us the *magister tavarnicorum*'s function as 'ordinary judge' actually meant that he was at this time regarded as the main court of appeal for cases heard in towns, or the judge of towns. This function began to accrue to the *magister tavarnicorum* in the second half of the thirteenth century but only became fully formed in the Angevin era.³ The *magister tavarnicorum*'s judicial powers were manifested in diverse matters and can be traced through charters of privilege granted to towns and documents recording his actions in specific cases.

The elected town judge was competent in legal disputes large and small occurring within the boundaries of the town.⁴ In addition the citizens of the town came under

* The author is the leader of the Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences "Lendület" Medieval Hungarian Economic History Research Group (LP2015-4/2015).

1 JUCK, Ľubomír (Ed.). *Výsady miest a mestečiek na Slovensku I. 1238 – 1350* (hereinafter VMMS). Bratislava: Veda, 1984, p. 134.

2 VMMS, p. 134. The latter must certainly be interpreted to mean if they prove negligent in matters between a person of Kassa and a person not of Kassa.

3 See: BORECZKY, Elemér. *A királyi tárnokmester hivatala 1405-ig* [The Office of *Magister Tavarnicorum*]. Budapest: Országos, 1904, pp. 70-77. HÓMAN, Bálint. *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában* [Fiscal and Economic Policy of the Kingdom of Hungary in the Reign of Charles Robert]. Budapest: Budavári tudományos Társaság, 1921, p. 250.

4 1318: VMMS, p. 91; 1331: NAGY, Imre – NAGY, Gyula (Eds.). *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I – VII* (hereinafter AO). Budapest: MTA, 1878 – 1920, II, p. 527; 1338: VMMS, p. 128; 1340: VMMS, p. 132; 1347: FEJÉR, Georgii. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I – XI* (hereinafter CD). Budae: Typis typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829 – 1844, IX/1, p. 499; 1376: CD IX/5, p. 97; 1380: CD IX/5, pp. 390-391.

his jurisdiction, meaning that town citizens could only be sued before their own town's court.⁵ When a town court proved negligent in judging a case involving a town citizen and a litigant from outside the town, the judge and jurymen had to appear before the king or the *magister tavarnicorum*.⁶ Many town charters mentioned the king as the sole judge of appeal. This was true for Kőrmöcbánya (now Kremnica, Slovakia), Nagybánya (now Baia Mare, Romania) and Zágráb (now Zagreb, Croatia),⁷ and seems to have been for a specific reason. Kőrmöcbánya and Nagybánya belonged to the special category of mining towns,⁸ over which the king made great efforts to maintain direct influence and control, setting up dedicated offices concerned with their affairs.⁹ Although King Sigismund eventually (in a charter of 1393) named the *magister tavarnicorum* as the sole judge of appeal,¹⁰ inclusion in the *magister tavarnicorum*'s jurisdiction had by that time become a special privilege. Other mentions of the *magister tavarnicorum* in connection with mining affairs in the fourteenth century concerned his powers of financial administration rather than his capacity as appeal judge for towns.

The *magister tavarnicorum* also held jurisdiction over the chamber count and decided in matters affecting other chambers.¹¹ In turn, the chamber count held jurisdiction over the mines (*sub quorum iurisdictione montana habebantur et existunt*),¹² as manifested in the fact that the royal chamber provided the remuneration of the Bergmeister (mine

5 1328: VMMS, p. 115; 1347: CD IX/1, pp. 499-500; Both were characteristic of town privileges even in the Árpád era. See: FÜGEDI, Erik. Középkori magyar városprivilegiumok [Medieval Hungarian town privileges]. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 1961, XIV, pp. 62-63.

6 See e.g. 1339: AO III, p. 553; 1342: VMMS, p. 134; 17 October 1343: KNAUZ, Ferdinandus – DEDEK, Ludovicus Crescens. *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I – III* (hereinafter MES). Strigonii : A. Horák, 1874 – 1924, III, pp. 525-529; 1345: VMMS, pp. 141-142; 18 October 1347: VMMS, pp. 155-156; 30 November 1356: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (hereinafter MNL OL), fund Diplomatikai Fényképgyűjtemény (hereinafter DF) 226 968; 17 January 1364: MNL OL, fund Diplomatikai Levéltár (hereinafter DL) 5276; 8 May 1365: MNL OL DL 83 301; 25 October 1365: MNL OL DF 286 321; 9 December 1366: CD IX/3, p. 575; 30 June 1367: ZIMMERMANN, Franz – WERNER, Carl – GÜNDISCH, Gustav (Hrsg.). *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I – VII* (hereinafter UGDS). Hermannstadt; Köln; Wien; Bucureşti : Academiei Republicii Socialiste România, 1892 – 1991, II, pp. 298-299; 11 November 1371: HÁZI, Jenő. *Sopron szabad királyi város története I/1* [History of the Free Royal Town of Sopron I/1] (hereinafter Sopr. Tört. I/1.). Sopron : Székely, Szabó és Társa Könyvnyomdája, 1921, p. 158; 1376: CD IX/5, p. 99; 11 October 1380: MNL OL DF 269 112.

7 1325: SMIČKLAŠ, Tade (Bearb.). *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I – XVII* (hereinafter CDCr). Zagrabiae : Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1904 – 1981, IX, p. 226 (Zágráb); 1328: VMMS, p. 115 (Kőrmöcbánya); 1347: CD IX/1, pp. 499-500 (Nagybánya).

8 See: WEISZ, Boglárka. Mining Town Privileges in Angevin Hungary. In: *The Hungarian Historical Review*, 2013, vol. 2, no. 2, pp. 288-312.

9 The situation was similar in Szomolnokbánya (now Smolník, Slovakia). In 1339, Charles permitted the town's citizens to make judgements in matters great and small that occurred within its territorial boundaries, and prohibited the palatine, the magister tavarnicorum, the judge royal, the county ispáns and other judges of the realm from making judgements over the citizens of Szomolnokbánya. These exclusions of jurisdiction, however, concerned only judgement in the first instance, and the charter made no provision for appeal. VMMS, p. 129.

10 CD X/2, p. 103.

11 Cf. 1335: DÖRY, Franciscus – BÓNIS, Georgius – BÁCSKAI, Vera (Eds.). *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301 – 1457* (hereinafter DRH 1301 – 1457). Budapest : Akadémiai Kiadó, 1976, p. 89; 1336: DRH 1301 – 1457, pp. 92-93; 1338: DRH 1301 – 1457, p. 100; 1342: DRH 1301 – 1457, p. 114; 1345: DRH 1301 – 1457, pp. 122-123.; See: WEISZ, Boglárka. A tárnokmester jogköre az Anjou-korban [The Jurisdiction of Magister Tavarnicorum in the Angevin Era]. In: WEISZ, Boglárka (Ed.). *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest : MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete, 2016, pp. 181-200.

12 DRH 1301 – 1457, p. 109.

overseer).¹³ The mines were thus ultimately accountable to the *magister tavarnicorum*. The situation was different for Zágráb, for which Charles I confirmed the right of its citizens to have suits against them heard before their own court, in a charter also addressed to the *magister tavarnicorum*, the judge royal, the palatine, the county ispáns¹⁴ and the judges of other towns. He ordered that if the Zágráb judge was negligent, he should be summonsed before the king.¹⁵ The charter thus prohibited these addressees from making judgements in the first instance and even denied appeal to the *magister tavarnicorum*, a right that was by then the custom for other towns. The most probable explanation for this was that since Zágráb was located in Slavonia, it was under the jurisdiction of the Ban of Slavonia, and the *magister tavarnicorum* thus had to give way to the king. We find confirmation of this in the comparable status of Désvár (now Dej, Romania) in Transylvania. The citizens of Désvár took a complaint to the Voivode of Transylvania,¹⁶ Tamás Szécsényi, and subsequently to the king, Charles I, concerning the frequent seizure of their properties. On 27 August 1331, Szécsényi ordered that the injured parties in such a dispute should seek redress before the judge of Désvár, and if he was negligent, then they could arrest the Désvár citizens.¹⁷ The next day, the king ordered that the injured parties should first seek redress from the voivode or his deputy and could only seize the assets of the Désvár citizens if the voivode or his deputy acted too late.¹⁸ The decision of the voivode and the king may be interpreted in the light of Désvár's charter. In 1261, Junior King Stephen had granted the citizens of Désvár the privilege of exemption from the jurisdiction of the ispán of Szolnok. Their legal affairs were to be judged by their own judge, whose judgements could be appealed before him, Stephen.¹⁹

As Prince of Transylvania, Junior King Stephen could hear an appeal against a judgement of the Désvár judge, and that is why the voivode of Transylvania, the governor of Transylvania, appeared in Charles I's charter as the judge competent in the affairs of citizens of Désvár. The reason that this was not written in Szécsényi's charter was that the voivode of Transylvania was also ispán of Szolnok, whom the charter of

13 Nu setz Wir tzum Ersten wy Vnd von wem man Pergwerk entpohen zal vnd welicher tzeit So Ist tzu wissen, das, der Richtr [und der Rate] einer pergstatt hatt tzu setzen Ein Geschworn Perkmaster, vnd der zal sein zolt haben von der Camr des Khönigs. PIIRAINEN, Ilpo Tapani (Ed.). *Das Stadt- und Bergrecht von Banská Štiavnica/Schemnitz. Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei*. Oulu : Univ. Oulu, 1986, p. 46. The earliest manuscript does not contain the reference to the council, but all later manuscripts do. See: PIIRAINEN, I. T. (Ed.). *Das Stadt...*, pp. 46, 72, 101, 125, 157, 191. Cf. STEFÁNIK, Martin. Entstehung und Entwicklung der Berg- und Münzkammern und ihrer leitenden Beamten in den mittelslowakischen Bergstädten im Mittelalter. In: PAHL, Josef – WESTERMANN, Angelika – WESTERMANN, Ekkehard (Eds.). *Wirtschaftslenkende Montanverwaltung – Fürstlicher Unternehmer – Merkantilismus*. Husum : Matthiesen, 2009, pp. 65-70.

14 The ispán was between the eleventh and thirteenth centuries, the royal officer in charge of one of the counties, collector of revenues in his district, and judge of the free and unfree men in the county.

15 1325: CDCr IX, pp. 225-226. The king could, of course, delegate such cases, even to the *magister tavarnicorum*. In 1346, Louis I confirmed a judgement by the *magister tavarnicorum* on an action between the Zágráb Chapter and the citizens of the city. CDCr XI, pp. 311-312.

16 Voivoda was royally-appointed governor of Transylvania with jurisdiction over the seven Hungarian counties. His court was the first instance for the region with right to appeal to the royal courts.

17 UGDS I, p. 446.

18 UGDS I, p. 447.

19 UGDS I, p. 86.

privilege prohibited from hearing appeals.²⁰ This was the situation that Charles got round in his letter of instruction. We can therefore see that the *magister tavarnicorum* could no more come into consideration here than he could in Slavonia. The only exception was Nagyszeben (now Sibiu, Romania). Louis I did not allow citizens of Nagyszeben to be brought to court and required everybody to seek justice before the citizens of Nagyszeben. If they or the Nagyszeben official failed to serve justice, then it should not be the citizens but their official who should be summonsed before the king or the *magister tavarnicorum*.²¹ This was the formula customary in the lands to the west of Királyhágó (now Pasul Craiului, Romania),²² and is understandable, because Saxon areas were exempt from the jurisdiction of the Transylvanian voivode. We find one Transylvanian case, however, where the judicial competence of the judge royal is stated alongside that of the king. In 1325, Charles I granted the citizens of the mining town of Aranyosbánya (now Baia de Arieș, Romania) the privilege of exemption from the jurisdiction of the palatine, the Transylvanian voivode, the county ispáns and other judges of the realm; only the king or the judge royal could pass judgement on their affairs.²³ It is clearly judgement in the first instance that the king was banning in the charter, assigning it to himself or the judge royal. No mention is made of free choice of judge or the matters in which an elected judge could decide, and there must have been a reason for this. The charter was not the founding charter of a mining town, but only the first station on the way to this status. Instead of granting the citizens of Aranyosbánya the privileges of other mining towns, as was the custom at the time,²⁴ the king granted the Bergmeister and the miners the right enjoyed by the Bergmeister and miners of other gold mines in respect of *urbura* (mine tax),²⁵ and expressly granted them the privilege of having law suits judged at first instance by the king or the judge royal, no mention being made of second-instance proceedings.

How appeals worked in reality has in many respects remained obscure,²⁶ but there are one or two cases of which we know the full story. In 1339, the Abbot of Garamszentbenedek (now Hronský Beňadik, Slovakia) raised an action before the judge and jury of Bars (now Starý Tekov, Slovakia) against some citizens of the town. The capacity of the *magister tavarnicorum* was held as *procurator* by the Voivode of Transylvania, Tamás Szécsényi, who sent one of his men as witness to the proceedings and made arrangements for the judge and two jurymen – on the basis of their privileges (*iuxta libertatem vestram privilegiam*) – to be summonsed before him if the judge did not serve justice.²⁷ This did not in fact take place, because the litigants came to

20 The right of Désvár citizens to elect their own judge was later curtailed. Louis I granted the office of judge of Désvár to András, son of János for life. András soon resigned, however, and came to an agreement with the citizens. GÉRESI, Kálmán. *A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I – XVII* [The Family Archives of the Károlyi family, Counts of Nagy-Károlyi]. Budapest : Károlyi Tibor, 1882, p. 178.

21 30 June 1367: UGDS II, p. 298-299.

22 From the east of Királyhágó was Transylvania, governed by the voivode.

23 UGDS I, p. 396.

24 WEISZ, B. *Mining Town Privileges...*, p. 289.

25 [...] quibus aliarum aurifodinarum suarum magistris seu operariituntur. UGDS I, p. 396.

26 For example, we may presume that the outcome of the legal dispute between Garamszentbenedek Abbey and the judge and jury of Bars, heard before the *magister tavarnicorum*, was the registration of Szöllős (now Rybník, Slovakia) in Bars County as the abbey's property, but we do not know the details of the case. Cf. 12 May 1333: MES III, p. 226, 1333: MNL OL DL 5990.

27 1339: AO III, p. 552-553.

a settlement.²⁸ Although Bars had received a charter from Charles I in 1331 permitting the elected judge to make judgement in every case arising among them,²⁹ it did not state that citizens of Bars could be sued solely before their own judge, and made no provision whatever for appeal. The king stipulated merely that the town would have to acquire more citizens before it would be granted the rights enjoyed by other royal free towns. Tamás Szécsényi's charter of 1339 is perhaps evidence that Charles did indeed extend the rights of the citizens of Bars so as to fill these gaps. One of the privileges which town citizens held to be most important was the right to be heard in front of their own judge in a legal action against them. In 1339, András Cenki raised an action against a citizen of Sopron, Lőrinc, son of Fülöp, before the judge and jury of Sopron.³⁰ Judgement was first adjourned to the seventh week, and subsequently to the third week, when the judge and jury were unwilling to make a decision because it was St Giles' Day. For their negligence, or rather delay, they were eventually summonsed before the king.³¹

In a more complex case, in Buda, Pál Gallicus, *magister* of the Hospitallers of Budafelhévíz, raised an action against Kunchlin, former judge of Buda, challenging the registration of an estate. Pál was summonsed to the presence of the king, and Tamás Szécsényi, *procurator* of the *magister tavarnicorum's* office, assigned the action for judgement by the judge and jury of Buda, in accordance with Buda's privileges. No judgement was made, however. Pál died in the meantime and was replaced as *magister* of the Hospitallers by another Pál. Under Buda custom, Pál should have made an appearance, or rather presented his certificate of adjournment, between two masses on the day of the summons, but he did not do so. Instead, he presented the king's charter adjourning the case only after high mass, when the judge had already gone home. Judgement in the case was thus made at the customary time, between the two masses, and it went against Pál, who thus lost the estate. Unwilling to leave it at that, Pál took the matter to the king, before whom the Buda party pleaded their customs. The king transferred the case to the *magister tavarnicorum*, who had to decide whether or not the king's charter had the force of adjourning the case. If so, the city had to hear the case again, but if not, the city's judgement had to be regarded as final. In the end, the parties retracted the suit and came to a settlement, put into a charter by the *magister tavarnicorum*.³²

Another such case was the suit between András Szecsődi and Jakab, a settler (*hospes*) of Körmend. The settlers of Körmend had been granted a charter by Béla IV enabling them to have any legal action against them heard before their own judge, and if he proved negligent, the judge and jurymen had to be summonsed before the king.³³ Jakab had attacked András Szecsődi's house and assaulted Szecsődi's son. Szecsődi sought

28 MES III, p. 348.

29 VMMS, p. 118.

30 IPOLYI, Arnold – NAGY, Imre – PAUR, Iván – RÁTH, Károly – VÉGHÉLY, Dezső. *Codex diplomaticus patrius I – VIII* (hereinafter HO). Győr; Budapest: Typis Victoris Sauerwein, 1865 – 1891, II., p. 70-71.

31 HO III, p. 74-75.

32 MES III, p. 500-501; MES III, p. 514-515; MES III, p. 515-517; MES III, p. 525-529.

33 KUBINYI, András – JÁNOSI, Monika – KOVÁCS, Péter E. – KÖBLÖS, József – TRINGLI, István (Eds.). *Elenchus fontium historiae urbanae III/2*. Budapest: Balassi Kiadó, 1997, p. 38; Charles I confirmed the charter of privilege in 1328. WAGNER, Hans – LINDECK-POZZA, Irmtraut (Bearb.). *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg IV*. Wien; Graz; Köln: Böhlau, 1985, IV, pp. 33-34.

redress before the judge and jury of Körmend, but Jakab did not accept their judgement. András then took the case before the king. Up to this point, the case proceeded as per the charter of privilege, but it is clear that the king, and subsequently the *magister tavarnicorum*, summonsed to their presence not the judge and council of Körmend, but Jakab of Körmend, whom the *magister tavarnicorum*, after protracted proceedings, sentenced to forfeiture of life and property.³⁴ At first sight, the proceedings seem to conflict with the Körmend charter, but in fact the judge of Körmend made a judgement with which the plaintiff, Szecsődi, was satisfied, and it was the Körmend citizen Jakab who objected to it; in his anger, would even have been capable of killing Szecsődi. András thus had no cause to have the judge and jurymen summonsed to the presence of the king for negligence in their proceedings. We may infer that Jakab did not regard the judge's judgement as binding on himself, and when Szecsődi took the case to the king it was Jakab rather than the judge who was summonsed, eventually before the *magister tavarnicorum*. This exceptional case resulted in an exceptional procedure, but it is nonetheless clear that Szecsődi initially followed the procedural requirements in seeking redress before the judge of Körmend.

In the 1340s, the power of the *magister tavarnicorum* to take the place of the king in case of negligence by a town judge in hearing a legal action between the citizen of a town and a party not belonging to the same community was included among the privileges of royal towns other than Kassa, as was discussed above. In a charter issued in 1345, Louis I conferred this right on Podolin (now Podolíneč, Slovakia) 'in the manner of other principal royal towns' (*ad instar aliarum liberarum civitatum nostrarum capitalium*).³⁵ Dowager Queen Elizabeth, in the charter of privilege she granted to Óvár in 1354, prescribed that its citizens could appeal either to her or their ordinary judge (*ad nostram vel ordinarii iudicis ipsorum praesentiam*) in such cases.³⁶ In addition, the king and *magister tavarnicorum* could make judgement in town' legal disputes if the importance of the case so required.³⁷ We can also find similar examples in the Árpád era, although these mention the king alone.³⁸ The *magister tavarnicorum's* judicial role in towns went beyond the provisions of the charters of privilege, because he acted as judge in disputes between royal towns and others.³⁹ Another class of cases which were often taken before the *magister tavarnicorum* were those involving a town or authority itself, because these could naturally not be judged by the town's own judge.

There are pointers to the *magister tavarnicorum's* judicial powers concerning the towns besides the continuous records of charters, as may be seen from an analysis of developments following the death of Demeter Nékcssei, who held the office for more than twenty years during the reign of Charles I. Charles did not appoint a new

34 1361 – 1362: CD IX/7, pp. 511-519.

35 VMMS, pp. 141-142.

36 CD IX/2, p. 326; see: BORECZKY, E. *A királyi tárnokmester hivatala...*, p. 73.

37 1331: Si vero villicus eorum propter cause arduitatem ad hoc non sufficeret, tunc ad nostram praesentiam, vel prout expedit magistri tavarnicorum nostrorum, dicte cause evocentur iudicandi. VMMS, p. 119.

38 1244: nisi forte adeo ardua et notoria sit causa, quod nostram audientiam requirat, in quibus casibus ad nostri iudicii examen causa debeat deferri. CD IV/1, p. 330.

39 E.g. 20 January 1324: NAGY, Imre (Ed.). *Sopron vármegye története. Oklevéltár. I* [History of Sopron County. Charters. I]. Sopron: nyomatolt Litfass Károly könyvnyomdájában, 1889, pp. 97-98; 1333: UB IV, pp. 158-159; 1345: MNL OL DL 84 688; 1 July 1347: MES III, pp. 643-644; 1356: MNL OL DF 226 968; 12 December 1359: MNL OL DF 232 808; 10 October 1361: CD IX/7, pp. 504-509; 20 October 1361: MNL OL DF 274 497; 25 May 1362: MNL OL DL 5125.

magister tavarnicorum thereafter, but assigned the functions to Tamás Szécsényi, Voivode of Transylvania, by early 1339 at the latest. Szécsényi became *procurator officii magistratus tavarnicorum / procurator magistrii tavarnicatus*,⁴⁰ *procurator et iudex magistrii tavarnicatus*⁴¹ and *officium gerens magistrii tavarnicatis*,⁴² but not *magister tavarnicorum*.⁴³ An examination of charters containing these various titles shows that when he confirmed a charter or appeared in lists of dignitaries or royal charters where estates were conferred on him, or on a person under his protection, he appeared beside the expressions *procurator magistrii tavarnicatus / procurator officii magistratus tavarnicorum* and *officium gerens magistrii tavarnicatis*. When the word *iudex* appeared beside *procurator*, Szécsényi was proceeding as judge in legal actions between various towns and persons or institutions from outside these towns, which means that *iudex* identified him as the judge of the towns, in place of the *magister tavarnicorum*.

The *magister tavarnicorum*'s judgement had to be honoured by everybody, and only the king could set it aside.⁴⁴ The king could also decide in town affairs without soliciting the opinion of the *magister tavarnicorum*. The *magister tavarnicorum* made his judgements together with other barons,⁴⁵ and when there were insufficient co-judges to hand, he tended to adjourn the case.⁴⁶ The co-judges included both secular and ecclesiastical nobles. Louis I's last *magister tavarnicorum*, Miklós Zámbó, also co-opted town judges in reaching judgements on legal affairs involving towns.⁴⁷

40 1339: CDCr X, p. 459; 1339: AO III, p. 552; 1339: MES III, p. 348; 1340: CDCr X, p. 557; 19 December 1340: NAGY, Imre – NAGY, Iván – VÉGHELY, Dezső – KAMMERER, Ernő – DÖRY, Ferenc. *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I – XI* [Archives of the Senior Branch of the Zichy family, Counts of Zich and Vásonkeő I–XI] (hereinafter Zichy). Pest; Budapest: Kiadja a Magyar Tört. Társulat, 1871 – 1915, I., p. 595; 19 December 1340: MNL OL DL 90 912; 29 January 1341: HO I, p. 184.

41 1339: AO III, p. 602; 23 November 1339: AO III, p. 602; 10 May 1340: MES III, p. 366; 13 January 1341: AO IV, p. 69; 1341: MNL OL DL 3365; 23 June 1341: MNL OL DL 49 246; 20 October 1341: MES III, p. 403; 18 November 1341: MES III, p. 404; 16 March 1342: MES III, p. 459; 1342: MNL OL DL 3470.

42 13 August 1340: UGDS I, p. 508; 11 November 1340: UGDS I, p. 509; 14 April 1341: UGDS I, p. 515; 15 April 1341: UGDS I, p. 516.

43 It was only on 21 October 1342, after Charles I had died, that Louis I appointed Tamás Szécsényi as *magister tavarnicorum*. By 28 October, however, the office was filled by István Lackfi. This may have been for a brief period, and we can have no doubt that Szécsényi did indeed bear this title. It is possible that Szécsényi continued to hold the post as procurator (in charters from that year he is mentioned only as voivode) and the appointment changed to *magister tavarnicorum* in October only because Louis I appointed a new voivode, Miklós Sirokai, who first appears in the sources on 21 October. See: ENGEL, Pál. *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II* [The Secular Archontology of Hungary 1301–1457. I–II]. Budapest: MTA TTI, 1996, I, pp. 11–12, 37; Sirokai's time as *magister tavarnicorum* also proved short, because Szécsényi was appointed to the post again on 17 November. AO IV, pp. 277–278; Szécsényi bore the title until spring 1343, when it was given back to István Lackfi, who remained *magister tavarnicorum* at least until spring 1344. The last mention was on 21 May 1344: MNL OL DF 269 103.

44 1375: CD IX/5, p. 35.

45 See: e.g. 2 June 1320: UGDS I, p. 348; 11 April 1346: CDCr XI, pp. 289–296; see: SZENTPÉTERY, Imre Jr. A tárnoki ítélőszék kialakulása [The emergence of the court of the *magister tavarnicorum*]. In: *Századok* 68, 1934, p. 540; The converse was also true: the *magister tavarnicorum* appeared as co-judge of the king or a baron. E.g. 27 August 1320: AO I, pp. 574–576; 6 December 1326: CD VIII/3, pp. 154–160; 23 February 1330: AO II, pp. 468–471; 12 February 1346: MNL OL DL 3202; 21 October 1348: MNL OL DL 64 662; 6 December 1351: MNL OL DL 70 631; 21 December 1356: AO VI, pp. 523–524; 18 March 1358: MNL OL DL 106 922; 27 June 1374: MNL OL DF 241 356.

46 E.g. 1320: CD VIII/2, pp. 278–279; 1343: MES III, pp. 500–501; 1344: MES III, pp. 550–551; 1361: CD IX/7, p. 509.

47 9 April 1383: MNL OL DL 6998.

Town judges must have been needed because of their knowledge of town law,⁴⁸ but the new phenomenon may also have arisen from changes in the judicial practices of the *magister tavarnicorum* concerning the towns. In the 1370s, Louis I appointed Judge Royal Jakab Szepesi as judge of the royal towns (*iudex universarum civitatum regalium*).⁴⁹ Historians usually interpret this as meaning that Jakab Szepesi became judge of the towns at a time – between 1376 and 1378 – when the office of *magister tavarnicorum* was vacant,⁵⁰ and thus merely took over the latter's judicial role. Evidence for this is the disappearance of Szepesi as judge of the towns when Louis I appointed a *magister tavarnicorum* in the second half of 1378.⁵¹ The vacancy of the post is not a satisfactory explanation, however, because he had already appeared as judge of the towns (*iudex universarum civitatum regalium*) in 1375,⁵² when János Zsámboki was *magister tavarnicorum*.⁵³

The difference may be identified first of all in the marked difference between the judicial practices of Jakab Szepesi and the *magister tavarnicorum* up to that time. *Magister tavarnicorum* could make judgement in only two matters: 1. when the judge showed himself to be negligent, and 2. when the town had a dispute with another town, a person not of that town, or a church body. In both of these cases, the judge and jurymen of the towns took part in the proceedings before the *magister tavarnicorum*. Appearing to contradict this statement is a charter by *magister tavarnicorum* Tamás Szécsényi of 12 March 1343, concerning a dispute between two *hospites* of Visegrád in which he proceeded as judge.⁵⁴ A closer look at the charter, however, provides a clear explanation of why the *magister tavarnicorum* or his court judge was present in the judicial process. We do not have Visegrád's charter of privilege, and so it is difficult to tell whether it had *hospes* or town privileges. The standard view in the literature is that Visegrád, like Nagymaros on the opposite side of the Danube, may have received a charter in the first third of the fourteenth century with rights similar to those conferred on Nagymaros.⁵⁵ Nagymaros had town rights, because its judge could make judgements in every matter and the town also escaped the jurisdiction of the barons.⁵⁶

48 In reviewing the case, Miklós Zámbo took cognizance of the fact that the judge and jury in the case heard in Szentgyörgy had made a just judgement in accordance with the customs and liberties of the town. MNL OL DL 6998.

49 For more on the activity of Jakab Szepesi as judge royal: BERTÉNYI, Iván. *Szepesi Jakab országbíró. A magyar királyi kúriai bíraskodás történetéhez a XIV. században* [Judge Royal Jakab Szepesi. Towards the History of the Judicial Practice of the Hungarian Royal Court in the 14th Century]. Budapest : [k. n.], 1963, 161 p.

50 ENGEL, P. *Magyarország világi archontológiája I...*, p. 38.

51 The post of *magister tavarnicorum* was mentioned as still being vacant on 2 November 1378 (MNL OL DL 67 286), but Tamás Szentgyörgyi appears with the title in charters issued on 26 December 1378 (MNL OL DF 238 954).

52 6 October 1375: Zichy III, pp. 615-616; 13 October 1375: MNL OL DL 89 456.

53 János Zsámboki is documented as being *magister tavarnicorum* between 18 January 1373 and 8 March 1376. MNL OL DL 5992; CD IX/5, p. 100.

54 Zichy XII, pp. 15-16.

55 TRINGLI, István. Pest megye a késő középkorban [Pest County in the Late Middle Ages]. In: ZSOLDOS, Attila (Ed.). *Pest megye monográfiája. I/2* [Monograph of Pest County I/2]. Budapest : Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2001, p. 111. 217. fn; MÉSZÁROS, Orsolya. *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza* [The History and Topography of Late Medieval Visegrád]. Visegrád : Mátyás Kir. Múz, 2009, pp. 55-58. MÉSZÁROS, Orsolya. Városi élet a visegrádi királyi városban [Municipal Affairs in the Royal Town of Visegrád]. In: BENKŐ, Elek – OROSZ, Krisztina (Eds.). *In Medio regni Hungariae. Régészeti és művészettörténeti kutatások "az ország közepén"* [Medio regni Hungariae. Archaeological and Art Historical Research in 'The Centre of the Realm']. Budapest : Magyar tudományos akadémia, 2015, pp. 631-632.

56 22 May 1324: CD VIII/2, pp. 514-517.

Visegrád, judging from the Széchényi's 1343 charter, must have had different privileges in respect of judicial proceedings and had a charter of privileges conferring the rights of *hospites* rather than those of town citizens. For a town with *hospes* privileges, major legal matters in the Angevin era were usually the province of the king or *magister tavarnicorum* rather than the town's own judge.⁵⁷ This explains why in the case of these Visegrád dwellers, which was certainly in the serious category, involving theft, the seriousness of which condemned the perpetrator to death, it was the *magister tavarnicorum*, deputized by his court judge, who passed judgement. There is thus no contradiction of the statement that the *magister tavarnicorum* during most of the Angevin era only acted as a court of appeal in a case where the town was in dispute with a person or body not belonging to its community. In all of Jakab Szepesi's cases as 'judge of all royal towns', citizens of the town appeared in person before his court,⁵⁸ and he even acted in cases between citizens of the same town.⁵⁹ This is a significant difference, because the town court could have been left out of the proceedings, which conflicted with the privileges of towns. It was against just this that the citizens of Sopron protested to the King, who on 6 February 1378 prohibited Jakab Szepesi from summoning Sopron citizens to his court in defiance of their privileges.⁶⁰ This could only have meant that Szepesi did not take over the functions of the *magister tavarnicorum* in town jurisdiction, but that as the judge of every town, he could make a judgement in any case involving citizens of any town, even in the first instance.⁶¹ Furthermore, he did not follow town customs in making his judgements.⁶²

This did not of course mean that the town courts did not operate in this period, but that there emerged a kind of court to which town citizens could be summonsed without heed to the town court. His functions filled a gap, and did not curtail the rights of the *magister tavarnicorum*. There is nothing to indicate that a citizen of a town could appeal to him against a judgement of that town's court. Charters of privilege stressed that no dignitary could make judgements on members of the community, with the occasional exceptions of the *magister tavarnicorum* and the judge royal,⁶³ and even a person from outside the town could only sue the judge and the jurymen before the *magister tavarnicorum* or the king. A citizen dissatisfied with a judgement of his own town's court could of course appeal to the king,⁶⁴ but this would only exacerbate his position. A law of 1405 stated that a citizen who did not accept the judgement of his town's own court could appeal to the *magister tavarnicorum* or the court of a town that had the same laws as the town he lived in.⁶⁵

57 6 October 1331: VMMS, pp. 119-120.

58 E.g. CD IX/5, pp. 80-81; 212, 213, 291-292.

59 E.g. CD IX/7, pp. 409-411.

60 Sopr. Tört. I/1, p. 176.

61 Iván Bertényi has drawn attention to the fact that Jakab Szepesi's jurisdiction in town affairs primarily concerned judgement of cases in the first instance. BERTÉNYI, I. *Szepesi Jakab...*, p. 67.

62 See: BERTÉNYI, I. *Szepesi Jakab...*, p. 136. 369 fn.

63 E.g. 16 February 1339: VMMS, pp. 128-129.

64 See e.g. 17 January 1346: CD IX/1, pp. 424-425. The king could of course delegate anybody as judge, and that is probably why several cases involving citizens of Pressburg (now Bratislava) were heard before the judge royal. See: 1327: MNL OL DF 238 681; 1339: MES III, p. 350.

65 *Insuper omnes et singuli cives civitatum, quas de novo creavimus, quibuscunque aliarum civitatum constituimus libertatem, si de iudicatu et sententia iudicum et iuratorum suorum noluerint contentari. ad illam*

There are examples of the latter from the Angevin era: citizens of Kőszeg could appeal to the town of Sopron against the judge and jury of Kőszeg,⁶⁶ and those of Modor (now Modra, Slovakia) could appeal to the court of Nagyszombat (now Trnava, Slovakia) in tax matters and to that of Pozsony (now Bratislava, Slovakia) in inheritance and property matters; if others had disputes with them, they could sue them before the court of Modor.⁶⁷ The 1405 law was thus not making an innovation, at least as it affected appeal to another town, but codifying an existing practice. The question remains as to whether another provision of that law, appeal to the *magister tavarnicorum*, was new or had already been practised by *magister tavarnicorum* after Jakab Szepesi's term as town judge. After Louis I appointed Tamás Szentgyörgyi as *magister tavarnicorum* in 1378, the title of town judge no longer appeared beside Szepesi's name. Szentgyörgyi proceeded in town matters that had not previously been customary for a *magister tavarnicorum*. For example, he seized the estate of deceased citizens to settle their debts.⁶⁸ One case heard before his court – a dispute between the citizens of Sopron and János Fraknói in the matter of the Kövesd customs duty – was recorded in a request by Louis I, dated 10 January 1380, for the proceedings to be adjourned during a visit to the Sopron area by the barons of the realm.⁶⁹ Szentgyörgyi's powers after he became *magister tavarnicorum* are also apparent from the title 'judge of the towns' (*iudex universarum civitatum liberarum in regno Hungarie*), which occasionally appeared beside his name when he proceeded in town matters.⁷⁰ In 1382, he sat in Zsolna (now Žilina, Slovakia) with the judge and jury to judge local cases – disputes between citizens of Zsolna – under the common law of the town.⁷¹ All this indicates that at the turn of the 1370s and 1380s, the *magister tavarnicorum*'s jurisdiction over the towns broadened, opening the way for citizens of the towns to appeal decisions of their own courts before him or even to bypass the local court and have their disputes heard before the *magister tavarnicorum* in the first instance.⁷²

The *magister tavarnicorum*'s relationship with the royal towns was bound up with his management of the economy. There are records of his active involvement in taxation

civitatem, cuius libertate funguntur, aut ad magistrum tauarnicorum nostrorum valeant appellare. DRH 1301 – 1457, p. 200.

66 1328: Insuper volumus et admittimus, ut quandocumque inter nostros cives lis in sententia aliqua in ordine iudicii oriatur, si duodecim iurati inter se pro eadem sententia non valeant concordare, extunc ipsa sententia deferri debet in Sopronium et cives ibidem eam decernere poterunt secundum quod iuris fuerit expediens ac honestum. UB IV, pp. 35-36.

67 25 December 1361: CD IX/3, p. 251.

68 1382: SCHEIBER, Sándor (Ed.). *Magyar-zsidó oklevéltár. Monumenta Hungariae Judaica VIII* [Hungarian Jewish Archives. Monumenta Hungariae Judaica VIII]. Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, 1965, pp. 33-34.

69 Sopr. Tört. I/1, p. 191.

70 1380: MNL OL DF 230 605.

71 [...] ut una vobiscum omnes causas inter vos et in dicta civitate habitas, more ipsius civitatis libertatum diiudicet, finiat, et decidat. MNL OL DF 274 730.

72 Cf. MERTANOVÁ, Štefánia. *Ius Tavernicale. Študie o procese formovania práva tavernických miest v etapách vývoja tavernického súdu v Uhorsku (15. – 17. stor.)*. Bratislava: Veda, 1985, pp. 19-20.

as it affected towns⁷³ – in terms of both imposition⁷⁴ and collection. Larger and more prosperous towns meant increasing strength for the kingdom, because they provided a major fraction of crown income in the form of town taxes, income from foreign trade, and the *harmincad* (*tricesima* – ‘thirtieth’ tax, an internal/external customs duty). It was in the king’s interest to protect the towns, and he entrusted the task to the *magister tavarnicorum*.

BIBLIOGRAPHY

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, fund Diplomatikai Fényképgyűjtemény
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, fund Diplomatikai Levéltár

- BERTÉNYI, Iván. *Szepesi Jakab országbíró. A magyar királyi kúriai bíraskodás történetéhez a XIV. században* [Judge Royal Jakab Szepesi. Towards the History of the Judicial Practice of the Hungarian Royal Court in the 14th Century]. Budapest : [s. n.], 1963, 161 p.
- BORECKZY, Elemér. *A királyi tárnokmester hivatala 1405-ig* [The Office of Magister Tavarnicorum]. Budapest : Országos, 1904, 120 p.
- DÖRY, Franciscus – BÓNIS, Georgius – BÁCSKAI, Vera (Eds.). *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301 – 1457*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1976, 493 p.
- FEJÉR, Georgii. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I – XI*. Budae : Typis typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829 – 1844.
- FÜGEDI, Erik. Középkori magyar városprivilegiumok [Medieval Hungarian town privileges]. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 1961, XIV, pp. 17-107.
- GÉRESI, Kálmán. *A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I – XVII* [The Family Archives of the Károlyi family, Counts of Nagy-Károlyi]. Budapest : Károlyi Tibor, 1882 – 1897.
- HÁZI, Jenő. *Sopron szabad királyi város története I/1*. Sopron : Székely, Szabó és Társa Könyvnyomdája, 1921, 317 p.
- HÓMAN, Bálint. *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában* [Fiscal and Economic Policy of the Kingdom of Hungary in the Reign of Charles Robert]. Budapest : Budavári tudományos Társaság, 1921, 306 p.
- IPOLYI, Arnold – NAGY, Imre – PAUR, Iván – RÁTH, Károly – VÉGHÉLY, Dezső. *Codex diplomaticus patrius I – VIII*. Győr; Budapest : Typis Victoris Sauervein, 1865 – 1891.
- JUCK, Lubomír (Ed.). *Výsady miest a mestečiek na Slovensku I. 1238 – 1350*. Bratislava : Veda, 1984, 199 p.
- KNAUZ, Ferdinandus – DEDEK, Ludovicus Crescens. *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I – III*. Strigonii : A. Horák, 1874 – 1924.
- KUBINYI, András – JÁNOSI, Monika – KOVÁCS, Péter E. – KÖBLÖS, József – TRINGLI, István (Eds.). *Elenchus fontium historiae urbanae III/2*. Budapest : Balassi Kiadó, 1997, 192 p.
- MERTANOVÁ, Štefánia. *Ius Tavernicale. Študie o procese formovania práva tavernických miest v etapách vývoja tavernického súdu v Uhorsku (15. – 17. stor.)*. Bratislava : Veda, 1985, 255 p.
- MÉSZÁROS, Orsolya. *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza* [The History and Topography of Late Medieval Visegrád]. Visegrád : Mátyás Kir. Múz, 2009, 306 p.
- MÉSZÁROS, Orsolya. Városi élet a visegrádi királyi városban [Municipal Affairs in the Royal Town of Visegrád]. In: BENKŐ, Elek – OROSZ, Krisztina (Eds.). *In Medio regni Hungariae*.

73 When, on 28 March 1359, Louis I waived part of the St George’s Day tax (collecta) payable to the royal treasury (ad cameram nostram) by the citizens of Sopron, the *relator* of the charter was the magister tavarnicorum, Cíkó. *Sopr. Tört. I/1*, p. 114.

74 In 1380, magister tavarnicorum Tamás Szentgyörgyi set the taxa of the citizens of Zalaegerszeg. NAGY, Imre – VÉGHÉLY, Dezső – NAGY, Gyula (Eds.). *Zala vármegye története. Oklevéltár II* [The History of Zala County. Archives]. Budapest : Históriaantik Könyvesház Kiadó, 1890, pp. 174-175.

- Régészeti és művészettörténeti kutatások "az ország közepén"* [Medio regni Hungariae. Archaeological and Art Historical Research in "The Centre of the Realm"]. Budapest : Magyar tudományos akadémia, 2015, pp. 629-646.
- NAGY, Imre (Ed.). *Sopron vármegye története. Oklevéltár. I* [History of Sopron County. Charters. I]. Sopron : Nyomatolt Litfass Károly könyvnyomdájában, 1889, 648 p.
- NAGY, Imre – NAGY, Gyula (Eds.). *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I – VII*. Budapest : MTA, 1878 – 1920.
- NAGY, Imre – NAGY, Iván – VÉGHÉLY, Dezső – KAMMERER, Ernő – DÖRY, Ferenc. *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I – XI* [Archives of the Senior Branch of the Zichy family, Counts of Zich and Vásonkeő I–XI]. Pest; Budapest : *Kiadja a Magyar Tört. Társulat*, 1871 – 1915.
- NAGY, Imre – VÉGHÉLY, Dezső – NAGY, Gyula (Eds.). *Zala vármegye története. Oklevéltár II* [The History of Zala County. Archives]. Budapest : Históriaantik Könyvesház Kiadó, 1890, 647 p.
- PIIRAINEN, Ilpo Tapani (Ed.). *Das Stadt- und Bergrecht von Banská Štiavnica / Schemnitz. Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei*. Oulu : Univ. Oulu, 1986, 350 p.
- SCHIEBER, Sándor (Ed.). *Magyar-zsidó oklevéltár. Monumenta Hungariae Judaica VIII* [Hungarian Jewish Archives. Monumenta Hungariae Judaica VIII]. Budapest : A Magyar Izraeliták Országos Képviselőte, 1965, 523 p.
- SZENTPÉTERY, Imre Jr. A tárnoki ítélőszék kialakulása [The emergence of the court of the magister tavarnicorum]. In: *Századok* 68, 1934, pp. 510-590.
- SMIČIKLAS, Tade (Bearb.). *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I – XVII*. Zagrabiae : Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1904 – 1981.
- STEFÁNIK, Martin. Entstehung und Entwicklung der Berg- und Münzkammern und ihrer leitenden Beamten in den mittelslowakischen Bergstädten im Mittelalter. In: PAHL, Josef – WESTERMANN, Angelika – WESTERMANN, Ekkehard (Eds.). *Wirtschaftslenkende Montanverwaltung – Fürstlicher Unternehmer – Merkantilismus*. Husum : Matthiesen, 2009, pp. 29-78.
- TRINGLI, István. Pest megye a késő középkorban [Pest County in the Late Middle Ages]. In: ZSOLDOS, Attila (Ed.). *Pest megye monográfiája. I/2* [Monograph of Pest County I/2]. Budapest : Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2001, pp. 75-194.
- WAGNER, Hans – LINDECK-POZZA, Irmtraut (Bearb.). *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg IV*. Wien; Graz; Köln : Böhlau, 1985.
- WEISZ, Boglárka. A tárnokmester jogköre az Anjou-korban [The Jurisdiction of Magister Tavarnicorum in the Angevin Era]. In: WEISZ, Boglárka (Ed.). *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest : MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete, 2016, pp. 181-200.
- WEISZ, Boglárka. Mining Town Privileges in Angevin Hungary. In: *The Hungarian Historical Review*, 2013, vol. 2, no. 2, pp. 288-312.
- ZIMMERMANN, Franz – WERNER, Carl – GÜNDISCH, Gustav (Hrsg.). *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I – VII*. Hermannstadt; Köln; Wien; București : Academiei Republicii Socialiste România, 1892 – 1991.

Some remarks on the birth of modern city planning in the Polish territories (1850 – 1914): the impact of the hygienic movement

Aleksander Łupienko

vol. 5, 2016, 2, pp. 18-34

In the article the attention is paid to one of the scientific fields which contributed to the mature discipline of urban planning in the Polish territories. Theoreticians (and practitioners as well) of public hygiene were much aware of the urban problems, which were conspicuous especially in the cities of the so called Russian Poland, misruled in many respects by the Tsarist authorities. More and more detailed proposals and instructions how to improve the sanitary condition in e.g. Warsaw, Lviv, Cracow and Poznan, cities belonging to Russian, Austria-Hungary and Germany at that time, made by physicians and sanitary engineers, paved the way to a new scientific field in its own right. Some conclusions made in these public debates were later adopted by other professionals who dealt with the urban spatial development (like urban planners), what helped to establish the Polish school of urban planning after 1916.

Key words: Cities in the 19th century. Polish territories. Urban planning. Hygienic movement. Urban sanitation.

The aim of this article is to examine one of the scientific disciplines which contributed to the birth of mature urban planning in the Polish territories. Although it is widely thought that the real start of Polish urban planning began around 1916, or later, after Poland regained its independence in 1918, the fact is that it did not start from scratch. A few academic fields of study, most of which emerged during the nineteenth century, contributed to the creation of the discipline in question. It is also very interesting that each of these disciplines, among which we can enumerate public hygiene (as part of medicine), architecture, preservation of monuments, economy, law and sociology, looked at urban issues from different points of view and used different scientific tools and vocabulary. The results of this activity, and the conclusions presented in the books and papers of engineers and academics, proponents of the mentioned fields of study, were included in the mature discipline of urban planning, widening its scope of interest, as well as its demands and proposals. Furthermore, I argue that, as in many other fields, there was no clear moment of birth of the Polish urban planning discipline, but only an incremental path of evolution of the disciplines mentioned above. The relatively late consolidation of these fields into concrete Polish city planning, which took place somewhere around the beginning of the twentieth century, resulted in its modernity, owing to the fact that the academic branches which contributed to it were already well developed.¹

This is too huge an issue for one paper, so I will deal in detail here with only one of these disciplines, the hygienic movement. It was of particular importance in the Polish

¹ This situation was different from the German 'urban sciences', which reached a much higher level of complication and development already in the second half of the nineteenth century. The mature art of planning cities was perfected at that time by several schools, most notably by Reinhard Baumeister, by Joseph Stübgen, and by Camillo Sitte and their followers. These schools were concentrated on certain aspects of city planning, e.g. aesthetics, or urban communication and economics, and were therefore less universal in scope.

territories in the nineteenth century because of their political situation and division into three political organisms, Russia, Austria (later Austria-Hungary) and Germany.

The region that was the most developed economically and industrially, the so-called Polish Kingdom under Russian rule, was politically underdeveloped at that time because of the Tsarist unification policy, conducted after 1864 (partially as early as 1831). One of the tools used by that policy was the cancelling of Polish institutions of self-government and changing the schooling system, which resulted in a diminished role for public institutions in solving rising urban problems, and, as a consequence, in the need for public activity on the part of social activists outside the 'official' system. Nevertheless the industrial development of some regions (mainly the Dąbrowa coal basin and the Łódź textile basin) led to a swift rise in population of some cities. Warsaw, the main administrative, transport and industrial hub rose from ca. 200.000 in the early 1860s to as many as ca. 900.000 in 1914. Łódź reached about 500.000 starting from a small town in the 1820s. Sosnowice, later Sosnowiec, in the Dąbrowa basin, grew from a village to the level of 50.000 inhabitants at the beginning of the twentieth century and it was granted a formal urban status only in 1902.²

The hygienic movement in Galicia, the Austrian part of the dismantled Polish Commonwealth, was also crucial, as the sanitary condition of cities and towns there was pitiful. The region was underdeveloped economically, so the urban problems were a bit different in Galicia, given that there were no truly huge cities (or metropolises), with only Cracow and Lviv reaching a population greater than 100,000 inhabitants before 1914.³ That is why the hygienic movement there developed slightly later than in the Kingdom, and it was less dynamic. But the more favourable political climate in Galicia (the political autonomy and the existence of municipal self-government) contributed to its leading role as a place of inter-partition conventions and exhibitions, along with its role in developing and perfecting legislation concerning urban issues.

Finally, the German partition (formally called the Great Duchy of Posen, later the Province of Posen, with the city of Posen/Poznan as its capital) was in a different and difficult situation, in light of the fact that there were no universities in the region and officialdom was formed mainly by Germans. There was a grass roots movement in Polish society concerning, among other things, the development of science (with the help of the Poznań Society of Friends of Learning, established in 1857), but there was no noticeable contribution to the field of city planning in Poznan. All the urban spatial plans were prepared by German planners, as e.g. Joseph Stübben himself. Poznan (German Posen) reached a similar size as Cracow before 1914, i.e. more than 150.000. The second city, Bydgoszcz (German Bromberg) was considerably less populated (ca 57.000 in 1910).⁴

I have taken into account, as sources, mainly the professional technical press, which was made up mainly of journals put out by hygienic societies and institutions, such as *Przyjaciel Zdrowia* (Health's Friend) and *Zdrowie* (Health) in Warsaw; *Przegląd Higieniczny*

2 KOŁODZIEJCZYK, Ryszard. Procesy urbanizacyjne w Królestwie Polskim po 1864 roku. In: KOŁODZIEJCZYK, Ryszard. *Miasta, mieszczaństwo, burżuazja w Polsce w XIX w. Szkice i rozprawy historyczne*. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979, p. 74.

3 Regarding the industrial condition of Galician cities and their provincial character see: BRONSKI, Krzysztof. *Rozwój gospodarczy większych miast galicyjskich w okresie autonomii*. Kraków : Wydawn. Akademii Ekonomicznej w Krakowie, 2003, p. 100.

4 ŁUCZAK, Czesław. *Dzieje gospodarcze Wielkopolski w okresie zaborów (1815 – 1918)*. Poznań : PSO, 2001, p. 42.

(Hygienic Review) in Lviv; and *Przewodnik Higieniczny* (Hygienic Guide) in Cracow. An inquiry into the content of technical journals, where hygienists published many papers, was also fruitful. It encompassed mainly *Przegląd Techniczny* (Technical Review), *Inżynieria i Budownictwo* (Engineering and Building Craft) and *Gazeta Przemysłowo-Rzemieślnicza* (Industrial and Craftmanship Journal) in Warsaw, along with *Czasopismo Techniczne* (Technical Journal) in Lviv. An important part of the sources were books written by theoreticians, as well as professional practitioners.

In this article I will focus on the hygienic way of perceiving the city and its problems, and looking for the solutions. I will not focus on the details of the actual hygienic condition of the cities in the Polish territories (described already in the literature), but rather on the discourse pertaining to it, though I realize of course, that the need for reform was one of the conclusions drawn from the observation of the cities themselves and from the analysis of the statistical data.

There is – of course – a large body of literature concerning public health movement in Europe and I will refer only to few examples. The problem in question was more or less dealt with in the majority of books about urban planning and urbanization. An exhaustive study of 'urban services', including hygienic facilities, as well as a thorough overview of the literature can be found in the book by Marjatta Hietala.⁵ Brian Ladd in his book on German urban planning mentions the problems of public health, especially the challenge that this issue presented to the urban authorities' autonomy, and the profitability of sanitary facilities.⁶ The activity of Edwin Chadwick in Britain was subject of scrutiny;⁷ the 'classic' positivistic view of his legacy was later challenged by the study of Christopher Hamlin, proposing new premises of Chadwick's way of thinking.⁸ Finally, an extensive review of different ways people in Europe and the U.S. viewed large cities (i.e. also their hygienic conditions) in the period in question was presented in the book of Andrew Lees.⁹

Let me now focus on the beginnings of the hygienic way of thinking. The hygienists (and also sanitary engineers, who appeared in the cities at that time), as other academics concerned with the issue of cities, had their own, specific point of view. They viewed some aspects related to cities as crucial, whereas others could be ignored. And whereas in the case of individual people the priority was to preserve health, in case of cities it was to cleanse public and private space and to get rid of all dangerous 'matter'. There were many examples of using medical vocabulary to describe cities in the past. Referring to Richard Dennis, the system of urban communication could be likened to

5 A book based on the German, and to a lesser extent Nordic, sources: HIETALA, Marjatta. *Services and Urbanization at the Turn of the Century. The Diffusion of Innovations*. Helsinki : Suomen historiallinen seura, 1987, pp. 188-220.

6 LADD, Brian. *Urban Planning and Civic Order in Germany, 1860 – 1914*. Cambridge, Ma.; London : Harvard University Press, 1990, pp. 36-76. The German hygienic movement was described in: ARTELT, Walter – HEISCHKEL, Edith – MANN, Gunter (Eds.). *Städte-, Wohnungs- und Kleidungshygiene des 19. Jahrhunderts in Deutschland*. Stuttgart : Ferdinand Enke Verlag, 1969, 134 p.

7 E.g. FINER, Samuel Edward. *The Life and Times of Sir Edwin Chadwick*. London : Methuen, 1952, 555 p.

8 HAMLIN, Christopher. *Public Health and Social Justice in the Age of Chadwick: Britain 1800–1854*. Cambridge; New York : Cambridge University Press, 1998, 380 p.

9 LEES, Andrew. *Cities Perceived : Urban Society in European and American Thought, 1820 – 1940*. New York : Manchester University Press, 1985, 360 p.

the circulation of blood, and the streets to veinlets.¹⁰ The need for untamed circulation applied to bodies, as well as to streets, but it could also pertain to the circulation of air. That is why the urge for wide, paved streets emerged already in the eighteenth century. But these simple dogmas gained new scientific explanation and argumentation in the following century.

Hygiene was a part of medicine, which developed nicely in the eighteenth and nineteenth centuries.¹¹ It was possible because the human body began to be considered not as an abstract part of the cosmos, but as a separate 'machine', whose functioning could be improved and defended against diseases by medical knowledge.¹² The steadily growing consciousness of the social grounds affecting the quality of public health gave way to demands for an active role of the state. Public hygiene was created¹³ and it 'grew' into a kind of philosophy, or a new way of thinking, about everyday life issues. It affected the way people viewed such issues as washing the body and keeping furniture clean, providing fresh and clean water, disposal of waste etc. These social tasks gained new meaning in the age of bacteriological 'revolution'. The role of physicians was deemed important for the society as a whole:

The physician is an adviser to the individual. But he may become, one day, quite an important leader of a society which reforms itself, because public health, broadly considered, encompasses almost every area of life.¹⁴

This aspect of hygiene was already present at the time of the Enlightenment, when a proposal for a hygienic police force was made by Johann Peter Frank in Austria, with coercion as a tool for forcing people to change some of their habits. The nineteenth century saw an evolution in the argumentation and scope of interest, which can be noticed, for instance, in hygienic periodicals. Incrementally, the focus on single diseases, which prevailed in such journals devoted to human health as *Dziennik Zdrowia dla Wszystkich Stanów* (Health Journal for All Estates, 1801–1802), developed into the scientific examination of whole populations, its death rates and diseases, which were considered social problems. As one of the editors clearly viewed it, hygiene taught people how to live and what to do or not to do, whereas social hygiene looked directly at the existing situation and advised how to deal with problems.¹⁵ The first can be described as personal hygiene and the latter – as the public health issue. Taking advantage of the progress in statistical sciences, municipal physicians began to collect data from cities, so that an overall diagnosis could be worked out. In the 1860s the discipline of public hygiene was already present; indeed it was the title of one of the sections in *Przyjaciel Zdrowia*. *Medycyna* had its own section on hygiene in general and on public medicine. Later on, in *Zdrowie*, we can already find sections devoted to the specific Hygiene of Cities and Flats Department within the Warsaw Hygienic Society.

10 DENNIS, Richard. *Cities in modernity: Representations and Productions of Metropolitan Space, 1840 – 1930*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2008, p. 39.

11 In the Polish literature cf. SZUMOWSKI, Władysław. *Historia medycyny filozoficznie ujęta*. Warszawa: Wydawnictwo Marek Derewiecki, 1994, 680 p.; first published in 1935.

12 An outline of the changing human attitude towards health cf. VIGARELLO, Georges. *Histoire des pratiques de santé: le sain et le malsain depuis le Moyen Age*. Paris: Seuil, 1999, 390 p.

13 FLEMING, Dagmara. *Warszawianka w kąpieli: Problem higieny w warszawskiej prasie kobiecej lat 1860 – 1918*. Warszawa: Neriton, 2008, p. 16.

14 JAROSZYŃSKI, Tadeusz. Cel i zadania higieny społecznej. In: *Zdrowie*, 1909, no. 9, p. 573. All the translations from Polish are done by the author of this article.

15 JAROSZYŃSKI, T. *Cel i zadania higieny...*, p. 570.

Finally, after the 'liberal period' in the hygienist movement (which was characterised by a weakness of law enforcement methods pertaining to public hygiene), hygienists at the beginning of the twentieth century in the Polish territories began voicing anew the need for social coercion to reform the city, though this time they had at their disposal new systems of urban infrastructure which functioned partly independently from the human activity.

Before we can go on to describe the activity of hygienic reformers, we should delve into the urban reality of the Polish Kingdom of that time. Urban centres there were underdeveloped owing to their particular situation in the sixteenth-eighteenth centuries. The population of towns and cities was hindered economically by the triumphant Polish nobles (and especially the magnates), and the condition of cities, often thriving during the Middle Ages, deteriorated in subsequent centuries.¹⁶ The sanitary realities were so alarming (even for early modern eyes and noses), that some sort of solution had to be found. In the mid-eighteenth century so called 'Good Order' committees tried to pave and light the streets of larger urban centres, but it was still not sufficient. Cities were subject to reform and restructuring, starting from the partitions (after 1795). Prussians and Austrians began with introducing order into the urban space (dismantling of ruins, widening the streets, relocating cemeteries from the centre to the outskirts etc.). A new wave of regulations in the Polish Kingdom after the Vienna Congress of 1815 affected the appearance of the central parts of cities, but as late as the beginning of the twentieth century, secondary streets and districts surrounding urban cores still could be unhygienic by whatever standard we might apply.¹⁷ The main problem here was the poor hygienic consciousness and bad habits of the urban population, which could be viewed as a distant consequence of weak urban development in modern times. It was all the more striking when one looked at smaller towns in 1903, as a journalist from *Zdrowie* did, who:

...went in a carriage, bumping on the road like a dancer, [to the town of Belżyce], and had to halt breathing at the gates. Anyone here is astonished by figures of young men squatting by the fence; by a Jewish woman pouring out barrels, of different content, directly onto the street; by stinking puddles on unpaved streets, with no possibility of floating away, or seeping into the soil, and by wells and old cottages located in such an environment.¹⁸

A dirty stallholder and a Jewish butcher wearing a fat-filled coat, handling meat in an unhygienic manner, completed that picture. That was the reality of many towns in the Kingdom, and that was exactly what drove socially sensitive physicians to become activists.

This drive can be illustrated by the life of such members of the intelligentsia as Dr. Józef Polak. Having experienced life among poor inhabitants of a small town, bringing modern knowledge to a backward population and local physicians, and struggling for

16 JEWUŁA, Łukasz. *Galicyjskie miasta i miasteczka oraz ich mieszkańcy w latach 1772 – 1848*. Kraków : Historia Iagellonica, 2013, p. 13.

17 Like the streets inhabited by poorer populations in such a relatively large city as Radom, cf. PRZYCHODZKI, Jan. Uwagi o stanie sanitarnym m. Radomia i o potrzebie reorganizacji komisji sanitarno-wykonawczych w naszych miastach gubernialnych. In: *Zdrowie*, 1904, no. 9, p. 767.

18 KLARNER, Szymon. W sprawie najpilniejszych potrzeb mniejszych miast pod względem sanitarnym. In: *Zdrowie*, 1903, no. 6-7, p. 524.

a better paid job,¹⁹ he finally left for the capital, where – though experiencing relative impoverishment – he started an engaged and fruitful activity. This situation resembled the case of many physicians born around mid-century; luckily Polak avoided the fate of many, who either perished among the people of the province, or who succeeded in making a financial career, losing however social sensitivity and the sense of mission. A younger peer of Dr Polak, the Jewish physician Henryk Goldszmit, better known under the pseudonym Janusz Korczak, left his rich parental home to live among the poor and experience for himself how the living conditions of the wooden sheds in the courtyards of a peripheral Warsaw district affected the fate of workers, and especially their offspring.²⁰ This social type was mirrored in belle-lettres, in the works of e.g. Stefan Żeromski. This late-nineteenth-century writer created a famous character, Dr. Tomasz Judym, a physician-turned social reformer, whose reaction to the poor living conditions of the village and mining town residents was acute anger and decided objection.²¹

Returning to Dr. Polak: after publishing many scientific papers and making a few foreign trips, he became a social reformer and founder of the periodical *Zdrowie* (Health) in 1885. It was not the first attempt to popularize hygiene in the country, indeed it became a scientific journal appealing mainly to the intellectual elite, though it had a broad scope. With the decision to invite other professionals, such as technicians, engineers, statisticians and architects, to collaborate,²² the journal became also an organ of reforming cities and survived until 1939. Articles were published in the journal concerning not only individual hygiene, but also public hygiene. Many of them dealt with the hygiene of certain spaces, including flats, where the new bacteriological paradigm found its expression,²³ but also schools and other municipal buildings. Hygienic problems were also viewed on a macroscale, from the perspective of the whole city.

The world view of hygienists and their solutions proposed to improve the urban sanitation evolved throughout the period in question. One can get an indication of a shift in perspective by looking at the issue of urban filth. Until the second half of the century experts tended to regard everything that disturbed the senses as dangerous;²⁴ one might describe this as a naturalistic approach to public hygiene.²⁵ A new way of thinking and perceiving the environment began to take shape before 1850. That approach,

19 DEMEL, Maciej. *W służbie Hygei i Syreny: Życie i dzieło dr Józefa Polaka*. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1970, pp. 24-29.

20 He later described his impressions in: KORCZAK, Janusz. *Dziecko salonu*. In: *Wybór pism*, 1957, vol. 1, p. 137.

21 Cf. ŻEROMSKI, Stefan. *Ludzie bezdomni*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1980, p. 270. See also: JANASZEK-IVANIČKOVÁ, Halina. *Świat jako zadanie inteligencji: Studium o Stefanie Żeromskim*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1971, p. 111.

22 DEMEL, M. *W służbie Hygei i Syreny...*, p. 63.

23 Which is the topic of my article: ŁUPIENKO, Aleksander. *Przełom higieniczny w projektowaniu mieszkań w Warszawie w 2 poł. XIX wieku*. In: KORPALSKA, Walentyna – ŚLUSARCZYK, Wojciech (Eds.). *Czystość i brud. Higiena w XIX wieku. Wokół przełomu bakteriologicznego*. Bydgoszcz: Collegium Medicum im. Ludwika Rydygiera, 2016, pp. 81-94.

24 The entire evolution in tolerance towards smell was dealt with in the famous book of Alain Corbin: CORBIN, Alain. *Le miasme et la jonquille: l'odorat et l'imaginaire social XVIIIe-XIXe siècles*. Paris: Aubier Montaigne, 1982, 334 p. Cf. also: FLEMING, D. *Warszawianka...*, pp. 51-52.

25 An example of this attitude can still be found in the work of sanitary reformer Stanisław Ratyński, who proposed an early project for a sewer system for Warsaw in 1853, though such factors as economy and convenience also played a part in his book. RATYŃSKI, Stanisław. *O kanalizacji miast a w szczególności Warszawy*. In: *Biblioteka Warszawska*, 1853, vol. 3, pp. 124-148.

a scientific one, tended to evaluate the ground, the water and later the air, based on laboratory tests and chemical analysis. These two approaches overlapped in the mid-century, and later on the scientific approach became dominant. The latter approach itself evolved over time, as the so-called miasmatic theory of Max Pettenkofer²⁶ and others gave way to the bacteriological approach, created by Robert Koch, who based his approach on the hypotheses of Louis Pasteur. So naturalistic approach began to fade and the real cause of urban dangers turned out to be invisible to the human eye. Of course, this evolution was gradual, and people had already been aware before, to some extent, of the existence of certain 'organic embryos' in biological waste.²⁷

The theoretical work of Pettenkofer was crucial for the development of public cleanliness. In his view, the soil was deemed responsible for human diseases, as it absorbed urban pollution and 'transferred' harmful substances into the water and air. There was no means to defend against such a threat; these substances could pass through walls, pipes and water syphons. They had to be removed as soon as possible. This theory contributed to a larger change in the way urban activists conceived of the proper way the city should function. Cities were generally viewed positively by hygienists, as places where people could be educated more easily. They nevertheless posed a huge danger, if the urban 'system of circulation' was to be obstructed. If the filth, waste, or rubbish was to be stored for longer time 'inside' the system, that could result in polluting the soil and thus cause disaster. The discoveries of bacteria responsible for cholera and tuberculosis (1882–1884), made by Koch, further strengthened the contemporary fear of filth, which gained a more expressive form of a dangerous 'microbe'. The need for instant removal of all possibly polluted matter was now obvious.²⁸ That need affected the way urban problems were dealt with in Warsaw.

Warsaw was by far the largest city of the region at that time and the whole hygienic movement was the most dynamic there. It is instructive to turn back to the 1860s: in 1862 a significant book and a milestone in urban thought was published by Karol Gregorowicz: *Warsaw in its Topographical, Hygienic and Geological Respect* (Warszawa pod względem topograficznym, higienicznym i geologicznym).²⁹ This was a thoroughly conceived and vividly written elaboration about the actual situation in Warsaw, with maps indicating hygienic characteristics of all the urban plots. Attention was drawn to the quality of yards, wells and waste storage (measured on a three-level scale) in each urban parcel. This book helped intellectual elites realize the catastrophic hygienic situation of the city, with many centrally located parcels hardly able to sustain inhabitants. It was especially striking, given that the former 'hygienic' description of Warsaw (1830), written by the physician Dr. August Wolff, considered Warsaw generally a healthy city (which could be ascribed to the activity of the local government after 1815).³⁰ The hygienic aspect of the analysis was coupled with its geological context,

26 Cf. RATH, Gernot. Die Hygiene der Stadt im 19. Jahrhundert. In: *Städte-, Wohnungs- und Kleidungshygiene des 19. Jahrhunderts in Deutschland*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag, 1969, p. 77.

27 Cf.: Dezynfekcja. In: *Gazeta Przemysłowo-Rzemieślnicza*, 1875 (February 8th (20th)), no. 8, p. 61.

28 *Medycyna*, 1883 (August 13rd (25th)), vol. 11, no. 34, p. 568.

29 GREGOROWICZ, Karol. *Warszawa pod względem topograficznym, higienicznym i geologicznym*. Warsaw: Karol Gregorowicz, 1862, 82 p.

30 WOLFF, August. Rys topografii medycznej miasta Warszawy. In: *Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk*, 1830, vol. 21, pp. 268-296; particularly 271-272 and 288.

as the author followed the theories of Max Pettenkofer relating to the crucial role of soil quality under the habitable urban plots.

With the rise of the city on an unprecedented scale, and the chaos in urban planning (which was due to the fact that the important institutions controlling that matter were abolished after the defeated national uprising against Russia in 1863–1864), Warsaw began to raise concerns in the eyes of some social reformers. The sheer size of the city made it necessary to solve the problem of urban water, waste and rubbish. The water problem was the most obvious, as its quality raised concerns well before the nineteenth century. Primitive aqueducts could be replaced by modern waterworks after the steam engine was introduced. A plan from 1836 of Peter (Piotr) Steinkeller, a businessman, to build such a system in Warsaw³¹ preceded by almost 20 years the first actually executed plan. The same pertained to Cracow and Lviv, where debates on these issues and demands to import clean water into the city were published in the early 1880s,³² i.e. two decades before modern waterworks were created. Meanwhile new discoveries in bacteriology made the issue all the more crucial, as unhealthy water turned out to be the main reason of cholera epidemics, though that truth was long denied by the proponents of miasmatic theory, like Pettenkofer himself.³³ Water proposed for any city was subject to laboratory research conducted by hydrologists (like the famous Odo Bujwid³⁴ in Cracow). The most important factors in the decision-making process was the efficiency of the springs and the chemical content of the water. In Warsaw the system had to be based on filtering the river water, while in Cracow and Lviv it was possible to introduce water from springs located not so far from the city (though in Cracow the more ambitious plan³⁵ was finally replaced by an idea to draw deep water from a spot close to the centre). In Poznan old waterworks drawing water from the river were replaced by a line bringing water from springs, as the river water was deemed responsible for recent development of cholera disease.³⁶ Particular solutions were presented at hygienic and building exhibitions.

Another issue, urban toilets on cesspits, located in courtyards, began to raise concerns of hygienists in the 1860s. Gregorowicz wrote about their poor condition and stench in Warsaw, citing statistical data.³⁷ More data was introduced by *Zdrowie* in

31 GROTOWSKI, Alfons. Zarys historyczny wodociągów m. Warszawy. In: GROTOWSKI, Alfons et al. *Kanalizacja, wodociągi i pomiary miasta Warszawy*. Warszawa : Nakt. Edwarda Szenfelda, 1911, p. 7.

32 For Cracow: MORACZEWSKI, Maciej. Wodociągi w Krakowie. Kilka uwag gospodarskich. In: *Czasopismo Techniczne*, 1880 (July 1st), no. 7, pp. 75-77; (continued in nos. 8 and 9). For Lviv: Kilka słów w sprawie poszukiwań źródeł dla zaopatrzenia miasta Lwowa w wodę. In: *Czasopismo Techniczne*, 1885 (June 20th), no. 6, pp. 70-72; and TUSZYŃSKI, Józef. Kilka uwag technicznych w sprawie nowo założonego wodociągu wuleckiego. In: *Czasopismo Techniczne*, 1886 (January 20th), no. 1, pp. 3-6.

33 ZAŁOZIECKI, Roman. Zaopatrywanie miast w wodę. In: *Czasopismo Techniczne*, 1892 (August 10th), no. 15, p. 119; continued in: *Czasopismo Techniczne*, 1892 (August 25th), no. 16, p. 128.

34 FLEMING, D. *Warszawianka...*, p. 54.

35 The main proponents of the entire undertaking were Józef Tuszyński, Roman Ingarden and Marcin Maślanka. The plan was initially to draw spring water from the village of Regulice, 35 km from the city, but the final version was to draw deep water from the westernmost district, including for military reasons (Cracow was a fortress and the water duct could be destroyed during a war), cf. Wystawa przemysłu budowlanego we Lwowie. Budowle w kierunku uzdrowotnienia miast. In: *Czasopismo Techniczne*, 1892 (December 10th), no. 23, p. 186.

36 Z życia technicznego w W. Księstwie Poznańskim. In: *Czasopismo Techniczne*, 1896 (October 10th), no. 19, pp. 203-204.

37 GREGOROWICZ, K. *Warszawa...*, pp. 50-54. One of the reasons for these problems involved bad habits of the urban population, which originated in large numbers from rural lands. Their habit of squatting while defecating

1888.³⁸ A sewer system was proposed as early as the 1840s. A design for that system was published in 1853 by Stanisław Ratyński, and in 1862 Karol Gregorowicz expressed his interest in it.³⁹ Later on, the idea was supported by Stanisław Markiewicz, physician and hygienist, who published his book in 1869.⁴⁰ The sewer system could have three main functions: removing rain water and mud from the streets, removing factory waste, and removing faeces from toilets. The first function was most obvious; in fact a primitive system of ditches had long existed already. Cleaning up the streets was the most urgent need for both authorities and the population, as the sewers would allow getting rid of the open ditches and footbridges serving particular houses, thus improving urban communication.⁴¹ Which is why each solution had to rely on some sort of sewer system, albeit only for the sake of removing street filth.

For hygienists the main advantage of the sewer system was of course the sanitation of the city. The above-mentioned theoretician S. Markiewicz, as well as engineer Karol Fritsche, were alarmed by the existence of the huge number of cesspools in the city and advocated the idea of full system of sewers and removal of waste with the help of water. And although both of them proposed some dry systems of waste disinfection or burning (for more on this: see below), they treated it only as a tolerable makeshift solution.⁴² A huge debate took place in the late 1870s, when the then-president Socrates Starynkevych undertook strenuous efforts to provide Warsaw with a modern sewer system and waterworks. He wanted to properly serve the city he was asked to care for, but the aim was also to avoid possible outbreaks of epidemics in such an important Russian garrison-city. This is why he chose to fight against fierce opposition on the part of the central authorities in St. Petersburg (always jealous of Warsaw) and the local community. The latter was concerned with the cost of the undertaking and the possible tax burden levied on building owners. President Starynkevych himself published answers to the objections raised in the press, defending the financial plan of the system, and the decision to hire an English (not local) designer, Mr Lindley.⁴³

Meanwhile hygienists gained new tools for their activity. In the late 1880s attempts to found their special society were made with no success. It was much easier in Galicia from the legal point of view. In 1889 the Towarzystwo Opieki Zdrowia in Cracow (Society for Health Care) was created. The next year a similar organization came into being in Lviv, the Towarzystwo Przyjaciół Zdrowia (Society of Friends of Health). The Warsaw Hygienic Society was established only after more than 10 years of attempts⁴⁴ in 1898, although the activists that later made up the society were active before that

was brought along into cities, where they squatted over toilet seats, thus making them dirty.

38 Ustępy w Warszawie. In: *Zdrowie*, 1888, no. 12, p. 422.

39 RATYŃSKI, S. *O kanalizacji miast...*, pp. 124-148; GREGOROWICZ, K. *Warszawa...*, pp. 39, 41-43; GROTOWSKI, A. *Zarys historyczny...*, p. 14.

40 MARKIEWICZ, Stanisław. *Kwestia kanalizacji miast*. Warszawa, 1869.

41 SŁONIOWA, Anna. *Początki nowoczesnej infrastruktury Warszawy*. Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1978, pp. 87-88.

42 FRITSCHKE, Karol. *O naglącej potrzebie poprawy stanu sanitarnego miasta Warszawy*. Warszawa: J. Noskowski, 1878, p. 84. MARKIEWICZ, Stanisław. *Assenizacja miast. Tymczasowe środki assenizacji miast naszych*. Warszawa: druk. M. Ziemkiewicza i W. Noakowskiego, 1878, 79 p.

43 SŁONIOWA, A. *Początki...*, pp. 145-146.

44 POLAK, Józef. *O Warszawskim Towarzystwie Hygienicznym*. In: *Zdrowie*, 1900, no. 5, p. 168. Cf also DEMEL, Maciej. *Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego (1864 – 1914)*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zukład Narodowy im Ossolińskich, 1964, 220 p.

date. *Zdrowie* published reports by Dr. Polak about the sanitary status of the city, which was an important factor in developing urban knowledge. The Society organized exhibitions with an ambitious (at that time) aim of educating the population. The first such exhibition in Warsaw took place in 1887, and the public was gathered for a second time in 1896. Similarly, a large body of data was gathered by means of public hygienic conventions, surveys sent to municipal officials, and the society's own research, and conclusions concerning smaller cities were published in *Zdrowie* in 1908.⁴⁵

Returning to the issue of sewers; the opposition against them came not only from academics and house owners, but also from the urban population as a whole. People were not prepared for it, which was explained in the literature by poor hygienic consciousness,⁴⁶ but it resulted from a natural fear of stench, known all too much from the cesspools in the yards; letting toilets be located in the flats could mean also letting the stench inside with them. The idea of flushing all the waste down to the river, which prevailed at the beginning, also served as a counter-argument against the sewer system, as rivers became polluted too easily. Such facts were exploited by businessmen engaged in producing disinfecting powders, proponents of the idea of storing the waste at the yards, as one Mozelman, who proposed such a practice as early as the 1850s.⁴⁷ A later book by Jan Jeger from 1890 can serve as a case in point. Water used for flushing the sewers was described as a danger, because it didn't allow the waste, which was left on the sewer walls, to putrefy properly, limiting the access of oxygen. Water, which was the means of transporting the faeces, could also be responsible for leaks in the system. The irregularity of flow and water level (e.g. during downpours or night 'standstills') resulted in the expulsion of harmful gases into house pipes and toilets, or the streets. These gases, penetrating into the syphon water and then into the air of heated rooms inside buildings, could – according to popular argumentation – carry typhoid.⁴⁸ This leakiness pertained also to the sewer walls, which were defenceless against waste residue, enabling that dangerous content to permeate into the soil.⁴⁹ For all these reasons, dry disinfection of the biological waste was proposed in Jeger's book. This type of thinking paved the way for other solutions, e.g. burning of waste. Juliusz Świecianowski, an architect, proposed special devices to allow efficient burning with the combined use of fuels (like coke) and hot air.⁵⁰ The same pertained to smaller cities with no chance of introducing a comprehensive sewer system. There were 'inventions' which could help get rid of traditional cesspools in such cities, such as an 'overflow system' of Józef Tchórznicki, a hygienist concerned mainly with the health of the rural

45 Cf. KLARNER, Szymon. W sprawie higieny naszych osad. In: *Zdrowie*, 1908, no. 11, pp. 631-635. MICHAŁOWSKI, Antoni. Przyczyny złego stanu naszych miasteczek i osad. In: *Zdrowie*, 1908, no. 11, pp. 636-647.

46 Cf. a book treating this issue in an anthropological way: PESSEL, Włodzimierz K. *Antropologia nieczystości: studia z kultury sanitarnej Warszawy*. Warszawa: Trio, 2010, 488 p.

47 GROTOWSKI, A. *Zarys historyczny...*, p. 14.

48 This is why another form of link was later proposed in Warsaw, with ventilated pipes: SOKAL, Emil. W sprawie domowej kanalizacji. In: *Czasopismo Techniczne*, 1895 (January 25th), no. 2, pp. 11-13. KALICIŃSKI, L. J. Clarke, O wentylacji kanałów i przykanalików. In: *Zdrowie*, 1904, no. 12, pp. 1003-1004.

49 Cf. JEGER, Jan. *Racjonalny system asenizacji. Szkodliwość i niebezpieczeństwo usuwania fekalij za pomocą kanalizacji*. Warszawa: Gebethner i Wolff, druk. W. Ratyńskiego, 1890, pp. 22-46. In 1903 *Zdrowie* published a similar proposition of Mr Rymkiewicz, cf.: RYMKIEWICZ, Feliks. System humifikacyjny asenizacji. In: *Zdrowie*, 1903, no. 6-7, p. 906.

50 ŚWIECIANOWSKI, Juliusz. *Aparaty suszarniane dla obsługi ustępów i kanałów ściekowych*. Warszawa: J.Świecianowski, 1883.

folk; his system involved two separate containers serving as intermediate parts of sewers between houses and the gutter.⁵¹ These examples explain the fact that the system of universal sewerage and waterworks, costly and not fully predictable as it was, was not the only proposal at that time.

One more important factor in the discussion was the economy and agriculture. Biological wastes were used for centuries to fertilize the soil. Earlier in the period in question the practice of letting the waste into rivers was criticized from the agricultural point of view. Justus von Liebig, a famous German chemist, strongly supported the idea of using waste from sewers in fertilization, with a convincing theory. He presented the historical process of weakening of civilizations as being tied to the issue of impoverishing fields. Only nations sensitive to the issue of fertilizing could survive for longer. His theory was finally rejected towards the end of the century, but in the late 1870s the need to reharass the fertilizing power of waste was still pressing.⁵²

These counter-arguments were fought by the professionals engaged in introducing sewers, such as Alfons Grotowski, Emil Sokal and others, who tried to persuade the public that the speed with which the water was supposed to flow in the sewers prevented the waste from penetrating the walls, and that objections were made for selfish reasons by house owners and farmers.⁵³ Also, the idea of artificial filtering fields located on the outskirts of the cities, where wastes could be disposed, or the idea of disinfecting faeces before floating it into the rivers, were finally explained to society and could be utilized in an unhindered way.

Also in Lviv, the City Council began striving for a comprehensive city sewer system in the mid-1880s, shortly after work began in Warsaw (1883), but the final design was prepared only in 1911 (with the help of Mr Lindley).⁵⁴ There was in fact no new system for the entire city before 1914, only a hotchpotch of different sewers of various quality. Moreover, in Lviv the aim was twofold: besides the sewers it was important to lower the level of ground water around the city. Cracow had to rely on 'temporary solutions' (sewers mixed with tight cesspools) until the beginning of the twentieth century, although demands for a full system were formulated already in 1879.⁵⁵ It must also be mentioned that the tightness of the system had to be assured by the control of the links to houses. Special decrees were issued to clarify and determine the details.⁵⁶

Regarding the rubbish stored in the yards of each premises, its disastrous impact was also noticed. Rubbish disposal outside the city was managed by the parcel owners

51 TCHÓRZNICKI, Józef. *System przelewny oczyszczania miejsc ustępowych*. Warszawa : M. A. Wizbek, 1897, 23 p.

52 Cf. an early article: O odchodach ludzkich, oczyszczaniu ich i zużytkowaniu. In: *Przyjaciel Zdrowia*, 1861 (2nd (14th) December), no. 6, pp. 13-16. W.D. Uwagi nad kwestyą oczyszczenia miast, ze względu ekonomicznego i sanitarnego. In: *Przegląd Techniczny*, 1866, pp. 138-151, 289-312. And a later one: Nieczystości miejskie a rolnictwo. In: *Czasopismo Techniczne*, 1906 (October 10th), no. 19, p. 346. S.O. O dezynfekcyi miast oraz pojedynczych domów. In: *Inżynieria i Budownictwo*, 1879, no. 3, pp. 21-23.

53 SORTAN, Wiktor. Kanalizacja i zaopatrzenie w wodę miasta Warszawy. Studium nad projektem inżyniera W. Lindley'a. In: *Ateneum*, 1879, vol. 3, no. 9, p. 568. MARKIEWICZ, S. *Assenizacja...*, 79 p.

54 *Czasopismo Techniczne*, 1885 (May 20th), no. 5, p. 68; and POMIANOWSKI, Karol. Sprawozdanie o wykonaniu projektu kanalizacji Lwowa i jego kosztach. In: *Czasopismo Techniczne*, 1912 (February 25th), no. 5, pp. 63-64.

55 ZARZYCKI, Józef. W sprawie uzdrowotnienia miasta Krakowa. Przedwstępny szkic kanalizacji i wodociągów miejskich. In: *Czasopismo Techniczne*, 1886 (August 20th), no. 8, p. 138. S.D. Nowy wodociąg krakowski. In: *Zdrowie*, 1901, no. 5, pp. 245-249.

56 Cf. for Cracow: MEUS, Raymund. Odwodnianie budynków. In: *Czasopismo Techniczne*, 1887 (January 20th), no. 1, pp. 1-2; (continued in nos. 2 and 3).

themselves, and was regular, though sporadic; only the streets and squares were swept by the municipality. The efficiency of this decentralized system was controlled by each police intendent (*oberpolicmajster*);⁵⁷ his decrees were aimed at improving the sanitary condition of the city by keeping the 'circular' system safe from obstructions. The main whistle-blower in this regard, Dr. Stanisław Markiewicz, began publishing articles about the poor state of affairs at the start of the 1880s. In 1883, in the hygienic section of *Medycyna*, edited by Markiewicz, a proposal to get rid of the rubbish altogether (by means of an everyday disposal) was published.⁵⁸ That changed nothing, but the new police intendent, Nikolai Kleigels (1888), undertook stricter control over the cleanliness of the city. Later, at the beginning of the next century, a system of burning rubbish was propagated by Władysław Dobrzyński, who later became the main proponent of the garden-cities movement in Warsaw.⁵⁹

The pavements of streets was also a subject of improvement proposals. The field stone used for paving was replaced in the nineteenth century by more regular cobbles made of solid stones, as e.g. granite, which enabled more comfortable transportation. For hygienists that solution was deemed improper, given that the surface was too permeable. Street waste and rainwater, as well as dust, contained bacteria and had to be removed with the help of water, poured onto the streets, which is why cobbles had to be laid not on a sand layer, but on concrete, and the welds had to be tightened by cement or asphalt.⁶⁰ Good results in terms of practicality were combined with wooden pavements, used widely in England, but scientific research in the early 1880s dismissed their use as unhygienic.⁶¹ Asphalt pavements were deemed proper, though they adapted poorly to horse-driven transportation (such streets were too slippery for horses), so cobblestone made of a soft sort of stone was recommended, because it could rub off evenly.⁶² Generally speaking, the aim was to introduce pavements with as few crevices as possible (they sheltered bacteria), and to pour water over streets regularly.⁶³

Bacteriology helped also to understand the importance of sun beams. Sunny interiors had of course been attractive in northern Europe for centuries, but hygienists urged a direct exposure to sun not only of flats, but also of streets and squares, for scientific reasons. When it was proven that sun beams could get rid of bacteria in a more efficient way than mechanical cleaning, new arguments were voiced in favour of wide streets. In this respect even urban planted areas along city streets themselves were considered ambiguous, because they obstructed the sun exposure.⁶⁴ Wide streets

57 SŁONIOWA, A. *Początki...*, pp. 93-94.

58 *Medycyna*, 1883 (July 16th (28th)), vol. 11, no. 30, pp. 503-504.

59 Cf. e.g. DOBRZYŃSKI, Władysław. O paleniu odpadków m. Warszawy. In: *Zdrowie*, 1904, no. 11, pp. 913-916.

60 Cf. DĄBROWSKI, M. O drogach i brukach pod względem ekonomiczno-technicznym. In: *Czasopismo Techniczne*, 1883 (March 20th), no. 3, pp. 22-24. cf also: LIPCZYŃSKI, Józef. Asanacja miast w Galicji ze względów technicznych i ekonomicznych. In: *Czasopismo Techniczne*, 1896 (June 10th), no. 11, pp. 128-129.

61 *Czasopismo Techniczne*, 1884 (July 20th), no. 7, p. 90.

62 KALICIŃSKI, L. – GENZMER, E. – WEYL, Th. O urządzeniu bruków ulicznych, o różnych gatunkach bruków, znaczenie higieniczne bruków. In: *Zdrowie*, 1902, no. 10, pp. 798-801.

63 JAROSZYŃSKI, Tadeusz. Z higieny bruku miejskiego. In: *Zdrowie*, 1907, no. 6, pp. 391-392.

64 Cf. e.g. LIPCZYŃSKI, Józef. Asanacja miast w Galicji ze względów technicznych i ekonomicznych. In: *Czasopismo Techniczne*, 1896 (10th March), no. 5, pp. 63-64. Wł.Wr. Kwestya światła w wielkich miastach. In: *Przegląd Techniczny*, 1914 (19th August), no. 32, pp. 427-428.

were also regarded as important for the ventilation of the entire city,⁶⁵ as the attention of hygienists turned to the air in the late nineteenth century. Experiments proved that air contained dust, so it was also considered potentially unhealthy. Dust was produced by households, leaked from dust bins, and appeared on the street surface after vaporization of rainwater. It was all the more obvious when one looked at smoke produced by factories.

What was new in this period was the scientific approach, which allowed research into the chemical composition of dust, waste and smoke. Experiments also proved the direct impact of dust and smoke on the health of animals.⁶⁶ Another strong argument was characteristic for the bacteriological age, namely that dust and waste contained bacteria, which could spread diseases. All this pollution had to be removed from the private space, as well as from city streets. New devices were being invented to gauge the level of street dust,⁶⁷ and new measures were planned to avoid it or remove it altogether.⁶⁸

The eye of a hygienist was sensitive in other respects as well. The need for wide, open green areas in city centres was also expressed. The need for contact with the greenery was the key argument for proponents of public health like Henryk Jordan in Cracow and Franciszek Szaniar in Warsaw. It was also connected to the spreading idea of garden-cities, but this issue is beyond the scope of this paper. Other aspects of hygienic movement in the city (as e.g. building new public bathhouses, improving slaughterhouses and schools) can only be mentioned here.

What is also important, a kind of a hygienic 'encyclopaedia' saw the daylight before 1914. Józef Polak, whom we already know, published his *opus magnum* *Wykład higieny miast* in 1908.⁶⁹ The book served as a manual for urban engineers and it described the issues of providing cities with clean water and municipal infrastructure, along with removing the wastes and faeces, but it also contained a chapter devoted to building cities. The latter makes this book the first work on urban planning in the Polish territories, predating the manuals of Ignacy Drexler and Roman Feliński by almost a decade. This fact highlights the specific situation of the Polish territories in this respect, and shows clearly how important this field of study actually was.

Finally, there is a political aspect of the described urban activity. Hygienists had to rely on legal solutions, as the only efficient tool, besides the efficiency of the infrastructure itself. All proposals based on the control of 'normal' people (housekeepers, private servants and the like, controlling the use of cesspools, the type of waste thrown out in yards etc.) were doomed to failure. The need for sanitary control, which was becoming obvious during epidemics, was hard to impose otherwise, especially in the Kingdom. So hygienists here were conscious of the necessity of self-

65 BARCZEWSKI, W. Znaczenie zdrowotne regulacji miast. In: *Przegląd Higieniczny*, 1905 (December), vol. 4, no. 12, pp. 273-283.

66 RZEPKO, Jan. M. Hahn, Sadza i dym w powietrzu wielkich miast. In: *Zdrowie*, 1911, no. 5, pp. 390-392.

67 SIKORSKI, Stanisław. Zwalczenie plagi dymu i kurzu w miastach. In: *Zdrowie*, 1913, no. 4, p. 233.

68 See e.g. a paper presented at the First Convent of the Polish Hygienists: KÚHNEL, Antoni. Zwalczenie kurzu. In: *Pierwszy zjazd higienistów polskich we Lwowie w dniach 19 do 22 lipca 1914 roku*. Lwów : nakł. Komitetu Gospodarczego Zjazdu, 1914, p. 3.

69 POLAK, Józef. *Wykład higieny miast z uwzględnieniem stanu sanitarnego i potrzeb miast polskich*. Warszawa : Wydział Urzędzeń Zdrowotnych Użyteczności Publicznej przy Stowarzyszeniu Techników w Warszawie, 1908, 554 p.

government in the cities,⁷⁰ and by-laws concerning the mentioned sanitary control. The latter was extremely urgent when a city like Warsaw reached high number of inhabitants, which meant the return of an old idea of sanitation through coercion, born already in the Enlightenment.

It was only after the Russians were driven from Warsaw (1915), and after Poland regained its independence in 1918, that hygienists and social reformers could become politicians *sensu stricto* in the new state. The careers of such persons as Stanisław Chetchowski and Józef Polak, serve to prove this point.

Conclusions

What made hygienists become amateur urban planners? First of all, physicians found themselves in a privileged, but at the same time responsible position in society, especially a society which did not form a self-ruling nation-state (which was less of a problem in Galicia than in other parts of Poland). They felt vital for society in terms of economics, given that they helped avoid premature deaths and improve the health of the workforce;⁷¹ they could also help solve one of the trickiest problems of modernity: managing a large city. They had to, and could, 'look through' physical barriers in the city. They delved into the living conditions of the poor, the quality of the infrastructure located in private courtyards, and the permeability of the pavements. Such work was all the more crucial because the main task of the state and municipal authorities at that time apparently was merely to maintain the decent appearance of outer spaces, in order to ensure the regime's political security.⁷²

These hygienists had to be open-minded. They regarded the city as an entity that works as a whole. Their early 'geological' approach made such theoreticians as Karol Gregorowicz aware of the natural relief of the terrain under the city, and especially the quality of the soil. They perceived the urban space in layers; the underground layer as a potential space to introduce sewers; the layer of streets with their pavements; the upper floors of buildings carrying up clean (or polluted) air; and the space of rooms which they measured in cubic units and where the level of oxygen had to be gauged. They divided the city itself into parts; an inner one, which was the most crowded and dangerous, producing filth and waste; less harmful outer districts, which however lacked proper infrastructure; and peripheries as the place where waste could be left or reused.

Hygienists viewed the city as a dynamic organism, with many kinds of arteries going from the centre to the outskirts. All dangerous matter, such as faeces and waste, rainwater and mud, the meat produced from cattle, the water in the river, had to move without stop, and the task of the controlling institutions was to avoid any sort of obstructions in the system. Any barrier in the sewers, traditional attitudes towards cesspools and rubbish disposal, unventilated interiors and space – had to be gotten rid of. Such a task was all the more important when one takes into account that the system

70 This need resulted also from other factors. The fiscal character of the Russian rule in Warsaw was oppressive in the way the tax burden was allocated (more money was drawn from the city than from larger St. Petersburg and Moscow) and the way fiscal decisions were made (the municipality could spend up to only 300 roubles without any higher permission, up to 1000 roubles with the acceptance of the governor; more could only be spent with the approval of the central Russian authority). This had to be changed in the opinion of urban reformers; SŁONIOWA, A. *Początki...*, pp. 56-61.

71 POLAK, Józef. O znaczeniu sztuki lekarskiej i o stanowisku lekarzy. Warszawa : Drukiem M. Ziemiakiewicza i W. Noakowskiego, 1883, pp. 29-30.

72 SŁONIOWA, A. *Początki...*, p. 61.

was usually conceived as an entity, e.g. waterworks had to be combined with sewers, had to have enough water to serve the 'arteries' in an unobstructed way, also for the future growth of the city. The eye of a hygienist looked also at places in the city which had previously not been an important subject of scrutiny. The hygiene of bakeries, slaughterhouses and cemeteries became crucial for reasons which are obvious today. Also, public spaces where people gathered came under examination, even those as untouchable as churches: Dr. Józef Tchórznicki wrote carefully about 'the hygiene of temples' as places of public gathering.⁷³ In clear contrast there were aesthetic issues like the composition of facades, or the forms of streets and squares – these were invisible for hygienists. What is more, these facades were even viewed as problem, an obstruction for sun beams, which were supposed to permeate habitable spaces.

Hygienists broadened the scope of interest in urban issues, which had been limited to the cities' fiscal possibilities, to their outer appearance, and to the efficiency of communication and transportation. They brought new meaning to public greeneries, and stressed their importance. Moreover, the new urban infrastructure itself affected the way the city was perceived. Better smelling yards and streets raised the quality of everyday life and encouraged people to experience the city as something beautiful in its entirety, not as fragments (though the problem of slums of course remained). At the same time the urban periphery changed its appearance, as many municipalities decided to buy land there and locate the technical buildings and reservoirs for sewer systems and waterworks.

In some respects, the situation of urban reformers in the Polish territories was easier than in the West (although the political climate here was more difficult): they could rely on the experience of western cities (in Germany or England), and avoid their mistakes, thus saving time and money. Thanks to the efforts of hygienists (and other municipal officials) Warsaw saw huge progress in its sanitary condition at the end of the nineteenth century, which, however, stood in clear contrast to the situation in other cities.⁷⁴ Lviv and Cracow also became modern, increasingly green cities. But the heritage of the hygienic movement was not limited only to such changes. It consisted (and still consists) of a large body of scientific literature, which contributed to the field of urban planning.

BIBLIOGRAPHY

Ateneum, 1879

Biblioteka Warszawska, 1853

Czasopismo Techniczne, 1880, 1803-1807, 1892, 1895-1896, 1906, 1912

Gazeta Przemysłowo-Rzemieślnicza, 1875

Inżynieria i Budownictwo, 1879

Medycyna, 1883

Przegląd Higieniczny, 1905

Przegląd Techniczny, 1866, 1914

Przyjaciel Zdrowia, 1861

Wybór pism, 1957

Zdrowie, 1888, 1900-1904, 1907-1909, 1911-1913

73 TCHÓRZNICKI, Józef. *Pilne sprawy higieniczne*. Warszawa : skt. gł. w księgarni Edwarda Kolińskiego, 1896, pp. 7-22.

74 DEMEL, M. *W służbie Hygei i Syreny...*, p. 9.

- ARTELT, Walter – HEISCHKEL, Edith – MANN, Gunter (Eds.). *Städte-, Wohnungs- und Kleidungshygiene des 19. Jahrhunderts in Deutschland*. Stuttgart : Ferdinand Enke Verlag, 1969, 134 p.
- BRONSKI, Krzysztof. *Rozwój gospodarczy większych miast galicyjskich w okresie autonomii*. Kraków : Wydawn. Akademii Ekonomicznej w Krakowie, 2003, 212 p.
- CORBIN, Alain. *Le miasme et la jonquille : l'odorat et l'imaginaire social XVIIIe-XIXe siècles*. Paris : Aubier Montaigne, 1982, 334 p.
- DEMEL, Maciej. *Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego (1864 – 1914)*. Wrocław; Warszawa; Kraków : Zakład Narodowy im Ossolińskich, 1964, 220 p.
- DEMEL, Maciej. *W służbie Hygei i Syreny : Życie i dzieło dr Józefa Polaka*. Warszawa : Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1970, 163 p.
- DENNIS, Richard. *Cities in modernity : Representations and Productions of Metropolitan Space, 1840 – 1930*. Cambridge; New York : Cambridge University Press, 2008, 436 p.
- FINER, Samuel Edward. *The Life and Times of Sir Edwin Chadwick*. London : Methuen, 1952, 555 p.
- FLEMING, Dagmara. *Warszawianka w kąpieli : Problem higieny w warszawskiej prasie kobiecej lat 1860 – 1918*. Warszawa : Neriton, 2008, 212 p.
- FRITSCHKE, Karol. *O naglącej potrzebie poprawy stanu sanitarnego miasta Warszawy*. Warszawa : J. Noskowski, 1878, 109 p.
- GREGOROWICZ, Karol. *Warszawa pod względem topograficznym, higienicznym i geologicznym*. Warsaw : Karol Gregorowicz, 1862, 82 p.
- GROTOWSKI, Alfons. *Zarys historyczny wodociągów m. Warszawy*. In: GROTOWSKI, Alfons et al. *Kanalizacja, wodociągi i pomiary miasta Warszawy*. Warszawa : Nakł. Edwarda Szenfelda, 1911, pp. 1-16.
- HAMLIN, Christopher. *Public Health and Social Justice in the Age of Chadwick: Britain 1800 – 1854*. Cambridge; New York : Cambridge University Press, 1998, 380 p.
- HIETALA, Marjatta. *Services and Urbanization at the Turn of the Century. The Diffusion of Innovations*. Helsinki : Suomen historiallinen seura, 1987, 481 p.
- JANASZEK-IVANIČKOVÁ, Halina. *Świat jako zadanie inteligencji : Studium o Stefanie Żeromskim*. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1971, 256 p.
- JEGER, Jan. *Racjonalny system asenizacji. Szkodliwość i niebezpieczeństwo usuwania fekalij za pomocą kanalizacji*. Warszawa : Gebethner i Wolff, druk. W. Ratyńskiego, 1890, 306 p.
- JEWUŁA, Łukasz. *Galicyjskie miasta i miasteczka oraz ich mieszkańcy w latach 1772 – 1848*. Kraków : Historia Iagellonica, 2013, 217 p.
- KOŁODZIEJCZYK, Ryszard. *Procesy urbanizacyjne w Królestwie Polskim po 1864 roku*. In: KOŁODZIEJCZYK, Ryszard. *Miasta, mieszczaństwo, burżuazja w Polsce w XIX w. Szkice i rozprawy historyczne*. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979, pp. 67-83.
- LADD, Brian. *Urban Planning and Civic Order in Germany, 1860 – 1914*. Cambridge, Ma.; London : Harvard University Press, 1990, 326 p.
- LEES, Andrew. *Cities Perceived : Urban Society in European and American Thought, 1820 – 1940*. New York : Manchester University Press, 1985, 360 p.
- ŁUPIENKO, Aleksander. *Przełom higieniczny w projektowaniu mieszkań w Warszawie w 2 poł. XIX wieku*. In: KORPALSKA, Walentyna – ŚLUSARCZYK, Wojciech (Eds.). *Czystość i brud. Higiena w XIX wieku. Wokół przełomu bakteriologicznego*. Bydgoszcz : Collegium Medicum im. Ludwika Rydygiera, 2016, pp. 81-94.
- KÜHNEL, Antoni. *Zwalczanie kurzu*. In: *Pierwszy zjazd higienistów polskich we Lwowie w dniach 19 do 22 lipca 1914 roku*. Lwów : Komitet Gospodarczy Zjazdu, 1914, p. 3.
- ŁUCZAK, Czesław. *Dzieje gospodarcze Wielkopolski w okresie zaborów (1815 – 1918)*. Poznań : PSO, 2001, 589 p.
- MARKIEWICZ, Stanisław. *Assenizacja miast. Tymczasowe środki assenizacji miast naszych*. Warszawa : druk. M. Ziemkiewicza i W. Noakowskiego, 1878, 79 p.
- MARKIEWICZ, Stanisław. *Kwestia kanalizacji miast*. Warszawa, 1869.
- PESSSEL, Włodzimierz K. *Antropologia nieczystości : studia z kultury sanitarnej Warszawy*. Warszawa : Trio, 2010, 488 p.

- POLAK, Józef. O znaczeniu sztuki lekarskiej i o stanowisku lekarzy. Warszawa : Drukiem M. Ziemkiewicza i W. Noakowskiego, 1883, 76 p.
- POLAK, Józef. *Wykład higieny miast z uwzględnieniem stanu sanitarnego i potrzeb miast polskich*. Warszawa : Wydział Urzędzeń Zdrowotnych Użyteczności Publicznej przy Stowarzyszeniu Techników w Warszawie, 1908, 554 p.
- RATH, Gernot. Die Hygiene der Stadt im 19. Jahrhundert. In: *Städte-, Wohnungs- und Kleidungshygiene des 19. Jahrhunderts in Deutschland*. Stuttgart : Ferdinand Enke Verlag, 1969, pp. 70-83.
- SŁONIOWA, Anna. *Początki nowoczesnej infrastruktury Warszawy*. Warszawa : Państwowe Wydawn. Naukowe, 1978, 350 p.
- ŚWIECIANOWSKI, Juliusz. *Aparaty suszarniane dla obsługi ustępów i kanałów ściekowych*. Warszawa : J. Świecianowski, 1883.
- SZUMOWSKI, Władysław. *Historia medycyny filozoficznie ujęta*. Warszawa : Wydawnictwo Marek Derewiecki, 1994, 680 p.
- TCHÓRZNICKI, Józef. *Pilne sprawy higieniczne*. Warszawa : skl. gł. w księgarni Edwarda Kolińskiego, 1896, 259 p.
- TCHÓRZNICKI, Józef. *System przelewny oczyszczania miejsc ustępowych*. Warszawa : M. A. Wizbek, 1897, 23 p.
- VIGARELLO, Georges. *Histoire des pratiques de santé : le sain et le malsain depuis le Moyen Age*. Paris : Seuil, 1999, 390 p.
- WOLFF, August. Rys topografii medycznej miasta Warszawy. In: *Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk*, 1830, vol. 21, pp. 268-296.
- ŻEROMSKI, Stefan. *Ludzie bezdomni*. Lublin : Wydawnictwo Lubelskie, 1980, 348 p.

ROZHĽADY

ORIZONTI

Cultural Heritage of the Post-totalitarian Cities: 20th and 21st Centuries. Foreword

Andrea Pokludová – Martin Pekár

vol. 5, 2016, 2, pp. 36-37

13th International Conference on Urban History : Reinterpreting Cities

Helsinki, August 24 – 27, 2016

Session S 24: Cultural Heritage of the Post-totalitarian Cities: 20th and 21st Centuries

Session organisers:

Martin Pekár, Pavol Jozef Šafárik University in Košice, Slovak Republic

Andrea Pokludová, University of Ostrava, Czech Republic

Throughout the world cities after the fall of the totalitarian regimes deal with numerous issues that affect the everyday life of their inhabitants. The cities, which benefited from the economic direction of the totalitarian regime concerning selected sectors of the economy, may become sites on the periphery of events after several years. Conversely, the democratization of post-totalitarian societies associated with the opening of borders, free movement of persons, knowledge and technologies in a short time can affect the development of cities and towns stagnating in the previous era. European projects of recent years have been focused on the so-called post-socialist cities,¹ but in many areas of interdisciplinary approaches to the topic we lack comparison not only within Europe, but touching the world development. We are looking for contributions that could develop the discussion on the following topics:

- What is the professional public's attitude towards the cultural heritage² of the totalitarian eras of urban space? How comes to the discourse of cultural value of monuments and urban complexes?
- How are cities presented and interpreted by the unofficial (prohibited) underground and dissident culture in relation to the official culture of the totalitarian regimes.
- Problem of memorial places: new versus old places of memory, overlapping memory locations by ideology of power and their reinterpretation.³
- How city governments of post-totalitarian cities perceive urban public space? Do they support the transformation of the area controlled by ideologies of power to

1 For example see the book review article: WILSON, Helen F. Post-socialist Cities and Urban Studies: Transformation and Continuity in Eurasia. In: *Urban Studies*, 50 (16) 3463–3471, December 2013. TSENKOVA, Sasha – NEDOVIC-BUDIC, Zorica (Eds.). *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe Space, Institutions and Policy*. Heidelberg : Physica Verlag, 2006, 390 p. CZEPZYŃSKI, Mariusz. *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities: Representation of Powers and Needs*. Aldershot : Ashgate, 2008, 209 p. KIRIL, Stanilov (Ed.). *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. Dordrecht : Springer, 2007, 496 p. FERENČUHOVÁ, Slavomíra – GENTILE, Michael. Introduction: Post-socialist cities and urban theory. In: *Eurasian Geography and Economics* [online], 2017, pp. 1-14. [cit. 31. 10. 2016]. Available on the Internet: <<http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/15387216.2016.1270615>>. BARTETZKY, Arnold – DIETZ, Christian – HASPEL, Jörg (Hrsg.). *Von der Ablehnung zur Aneignung? From Rejection to Appropriation? : Das architektonische Erbe des Sozialismus in Mittel- und Osteuropa*. Köln; Weimar; Wien : Böhlau Verlag, 2014, 297 p; etc.

2 Compare with: VECCO, Marilena. A definition of cultural heritage : From the tangible to the intangible. In: *Journal of Cultural Heritage* 11 (2010), pp. 321-324.

3 See also: LINDE, Charlotte. *Working the Past : Narrative and Institutional Memory*. New York : Oxford University Press, 2009, 264 p.

space for the presentation of culture and meeting of people or do they abandon this initiative for civic activities.

- We know the regions where one totalitarian regime was followed by another; eg. Central Europe. Is their cultural heritage presented similarly, or differently, and if so, why?

To the call reacted overall 16 authors who have offered eleven papers for the session. Of these, the organizers chose four papers of authors from Russia, Poland, Serbia and Germany. Finally, in session were presented three papers, which were developed into studies and after approval process under the rules of magazine *Mesto a dejiny* (The City and History) are published in one common block.

O. Zinovieva and A. Lobodanov's study is focused on the current growing trend of the interest in Soviet cultural heritage among professionals and common people. Based on their research, the authors stated that the Soviet heritage (represented in their research through VDNKH) remains, even today, as an important element of state propaganda, that tries to use the achievements of the Soviet era, not only in culture, but as well in history, for example the victory in the World War II.

Study of Andreas Ludwig and Ana Kladnik examines the situation of the two so-called new towns⁴ – Eisenhüttenstadt and Velenje. The both cities were established as the new industrial centres in the 50s of the 20th century – in the period of post-war reconstruction of Europe and the incipient Cold War. The authors provide a comparative analysis of the different treatment of cultural heritage in the area of state authorities, local authorities and residents of the city itself in contemporary Germany and Slovenia.

Mariusz Czepczyński in his paper deals with the phenomenon of cultural landscapes. In his concept it is a mixture of forms, meanings and functions, representing the ruling power, needs and values of a certain society. He points on the importance of historical memory as a key tool of the current policy. These theoretical assumptions confronts with the socio-political developments in contemporary Poland.

The theme of dealing with the complicated history and cultural heritage of totalitarian regimes is proper in the context of today's global political developments. Comparative approaches of urban history allow comparison of the current state across European society and bring many new ideas for national professional discussion and for activities of civil society. The above studies clearly show that it is necessary to interpret the cultural heritage of totalitarian regimes in the public city areas in educational programs and in public discourse. This work must be done with and objectively, without pathos and nostalgia, as well as regardless to political ideology.

⁴ OSBORN, Frederic J. – WHITTICK, Arnold. *The new towns : the answer to megalopolis*. New York, NY [u.a.] : McGraw-Hill, 1963, 376 p.

VDNKH Exhibition: Stalinist main propaganda venue and its transformations of today

Olga Zinovieva – Alexander Lobodanov

vol. 5, 2016, 2, pp. 38-49

The Moscow All-Union Exhibition of Agriculture (VSKHV) since 1939 or, as it has been known since 1959, the All-Union Exhibition of Economic Achievements, (VDNKH), has just reclaimed its second original name and is ready for another series of urban transformations. The current trend of the growing interest in Soviet cultural heritage, awareness among professionals and common people, together with the need to maintain and use the dilapidating propagandistic Stalinist “temples” and “palaces”, as well as its misused public space have convinced the City Administration to look for investors and balance between preservation and remodeling. This paper explores both professional and public attitudes toward this place, how bloggers and web-pages reflect on what is going on there, and asks whether the Exhibition is seen as a glorious history of the fallen regime or is it still a vision of a bright future, as once declared by the designers of the Exhibition.

Key words: Totalitarian architecture. Urban propaganda. Cultural heritage. Post-totalitarian cities. Public space. Culture 1. Culture 2.

Introduction

Architecture is dependent on politics and economy. At times, it becomes more democratic, serving the needs of businesses and even common people. We can also see that strong powers often use architecture for their own needs. Vladimir Paperny in his book “Culture 2” has shown two axes, horizontal (Culture 1) and vertical (Culture 2). Authoritarian and propagandistic structures of Stalinism (Culture 2) dismissed democratic experiments (Culture 1) after the Revolution of 1917. Political and economic changes are followed by the transformations of cultures 1 and 2. Most of the time you can see the presence of the elements of both cultures in different proportion. VDNKH is a very distinct example of these transformations with very specific communications. Now one can argue that both cultures are manifested.

Historical Background

In 1935, the Second All-Union Congress of Collective Farmers, prompted by the Government, endeavored to open the All-Union Exhibition of Agriculture (VSKHV) for 100 days to commemorate the 20th anniversary of Soviet power in 1917. In Culture 2 “the power takes an interest in architecture as the practical tool to bind the population and as a spatial expression of the new centralized system of values”.¹ VSKHV set out to prove the success of the collective-farm movement, by presenting the image of Soviet “abundance and well-being” on the gated area in the East of Moscow. “The agricultural paths of fertility and productivity looms large, when the real fertility and productivity of agriculture fade. This feature is realized in one of the greatest cultural structures 2 - the All-Union Agricultural Exhibition”,² where Stalin wanted to promote the benefits of the Soviet regime, rather than individual commodities or services.

1 PAPERNY, V. *Kultura Dva*. Moskva : Novoe literaturnoe obozrenie, 2006, p. 20.

2 PAPERNY, V. *Kultura Dva...*, p. 162.

Viacheslav Oltarzhevsky, an experienced designer, who had spent more than 10 years in New York, was appointed the chief architect of the VSKHV. He designed its first Master plan of 1936. His job was to lay out a wonderland full of miracles. Oltarzhevsky composed a temporary entertainment ideological park with the pavilions constructed from wood. In May 1936, the Exhibition Committee finally approved Oltarzhevsky's Master Plan with the final layout of the pavilions and programs. "It included the following main sections:

1. Demonstration of the Soviet reorganization of agriculture and the victory of the collective farm system
2. Soviet agriculture in different republics, territories, regions
3. State farms
4. Mechanization and electrification of agriculture
5. Cereals and industrial crops
6. Soviet livestock
7. Demonstration of ethnic art and mass amateur talent groups".³

It was an outstanding and creative project, propagandistic, of course, ready for the first show season of July, 1937. Three weeks before the deadline, Stalin personally postponed the exhibition by one year, as the place looked too modest for the Red Tsar. It probably had too many features of culture 1, which lacked verticals and narrations of culture 2. In 1938, the State commission examined the structures and decided that it did not suit the ideological direction of the moment. Oltarzhevsky was arrested and spent several years in Siberian Vorkuta. Most of his pavilions and the entrance gate were torn down to be replaced with structures more appropriate for the tastes of the fastidious client.

"Sergei Chernishev, the next VSKHV chief architect received his education before the revolution of 1917 and had hands-on experience with the classical principles."⁴ He respected the work of his predecessor and followed his initial plan but made the place look more spectacular, using the trends of art-deco. The artistic image of the complex was conceptualized by a number of famous artists who kept being replaced as the result of many political re-shuffles: El Lisitsky, known through his projects for Russian and international trade shows was replaced by Victor Shestakov, famous as a theatrical designer. His talent proved to be quite appropriate for the melodramatic expression of Stalinist ideology and overall happiness as the state policy. "Culture 2 is full of healthy physiological joy and cheerfulness. In any case, it sees itself as such. Even the horrible famine, which had been hardly over in the 1930s, did not prevent the architects from creating joyful architecture"⁵ with sculptures, garlands, spires and pinnacles.

The park got its most memorable statue of the Worker and Kolkhoz Woman, featuring the gigantic figures of a man and woman holding together the famous hammer and sickle. The sculpture, which reached 25 meters towards the sky, was created by Vera Mukhina. Produced at the Aircraft Plant, it had been originally placed atop the 35-meter-tall Soviet pavilion (Boris Iofan) at the International Exposition in Paris in 1937. Then they brought it back to Moscow. The statue was also the logo of Russia's largest "Mosfilm" movie studio. It became rusted with time and was eventually sent for renovation. Only

3 *USSR Exhibition Ensembles of 1920 – 1930s. Materials and documents.* Moscow : Galart, 2006, p. 99.

4 ZINOVIEVA, Olga. *Back into the bright Future.* Moscow : Tonchu Publishing House, 2013, p. 38.

5 PAPERNY, V. *Kultura Dva...*, p. 165.

in 2009, after the restoration, was it mounted on the new giant foundation, a replica of the Soviet Pavilion in Paris of 1937.

The Main Gate, designed by Leonid Poliakov, was lavishly decorated with sculptures, which have been lost in the course of history. Altogether, 80 temple-like structures of different sizes represented the Soviet Republics, regions, and agricultural products such as grain, oil cultures, potatoes, fruits and other commodities. Art-deco style, which they called Stalinist or Soviet style in the Soviet Union, was very appropriate for the communist propaganda with its narrations, themes of labor, allusions to archaic Greece and ethnic borrowings.

The opening took place on August 1, 1939, the eve of World War II. The Fair set its eyes on the future and the world of tomorrow, modeling or foretelling an era of new machines and bountiful living standards. The exhibition also showed an idealized reality of superior products and services. Thanks to the legacy of the 1917 Revolution and of subsequent civil war and collectivization, the economy of the Soviet Union was in a state of near-collapse. The VSKHV was meant to promote Soviet policy and convince people of the temporary character of their hardships.

The media coverage could still deliver a brilliant model of the national propaganda campaign with endless stories of victories in agricultural fields, in barns and heroic deeds in tractor repair workshops on the front pages of all Soviet papers and magazines. Competitions among collective farms and individual farmers had been organized and the winners were rewarded with trips to the Exhibition.

The visitors from remote villages were stunned by their experiences, so different from their own lives. They returned to their homes to advocate for the Communist future, convinced by what they had seen, as well as by the rich gifts from the organizers. Novels, songs and movies were produced about this miracle, portraying it as the place to make friends, present the results of hard labor, exchange experiences and relax, eating the best ice-cream in the world. The most esteemed scholars presented success stories of the national agriculture, while Soviet villages were suffering as the result of collectivization, Stalin's repressions, mismanagement and starvation.

The Exhibition operated during the summer of 1940 and was opened briefly in the summer of 1941 and closed when WWII reached the borders of the Soviet Union. After WWII, several attempts were made to reopen the Exhibition. The new wave of very expensive projects at the Exhibition grounds which reflected the glorious style of the post-war Soviet Union with its heroic statues, laurel garlands and palm tree leaves, delayed the opening. The grounds were considerably enlarged, and Innokenty Melchakov designed the new Main Entrance in the form of a true Roman triumphal arch, surmounted by the sculpture of a tractor driver and kolkhoz girl, raising high above themselves a wheat sheaf.

The idea to unite workers and peasants along with hammers and sickles was realized in the design of the exhibition. By following the fountain trimmed Main Alley, one could reach the Square of Agriculture and the Square of Mechanization (now Industrialization), where the statue of Josef Stalin (Sergey Merkurov, 1939) once stood.

The new Main Pavilion remained the focal point of the Soviet ideology. It presented the Soviet constitution, the victory of Socialism in WWII, as well as a successful march of collectivization and industrialization. The building changed its artistic image and symbolic configuration more than once, reflecting political fluctuations in the country. The first one, erected by Viacheslav Oltarzhevsky was demolished after his arrest for being too restrained about the "benefits" of Soviet power. Built again by Vladimir

Shuko and Vladimir Gelfreikh in monumentally austere forms of 1939, it was completely rebuilt with columns, brass banners, sculptures and a tall spire topped with the golden star, by Yury Shyko and Evgeny Stoliarov in 1954.

Some of the older pavilions in brick or wood, survived the hardships of war and were upgraded with victory symbols, new sculptures in reinforced cement, and finished with lustrous tiles. Others, lacking grandeur, were demolished and replaced by new brick palaces. The idea of presenting success stories of the 15 Soviet republics along with the livestock area with its temple-like stables surrounded by fields and orchards, remained from the Oltarzhevsky time. The new model villages looked different from their prototypes of 1939. They resembled the fabulous estates of the Russian nobility of the 18th century with their heavy columns, sophisticated décor and overall silhouettes and shapes. Ethnic motives were broadly used in model kolkhoz workshops, barns, canteens or post offices. With the country still in ruins, Stalin needed stronger communications through the use of imposing architectural forms and monumental art.

Three magnificent fountains and many smaller ones stimulated the imagination of people and burdened the budget. Konstantin Topuridze, along with a large group of sculptors designed them. The "Friendship" presented 16 twin girls of the Soviet republics dressed in ethnic costumes, dancing around the wheat sheaf entwined with garlands of sunflowers, hemp, castors, and other oilseed plants. It symbolized the endless Soviet dance around a bountiful food supply, which was never successfully achieved.⁶ "Stone Flower", full of plants and aquatic animals in brass and semi-precious stones, referred to a famous Russian fairy tale connected with the Ural Mountains and the overall idea of abundant natural resources. Both fountains are still functioning regardless of political and economic challenges, closed only briefly at times for renovations. "Golden Spike" was a real miracle of technology, artistic manifestation, size and location. Being in the middle of the Upper Pond, between the "Golden Spike", a grandiose restaurant and the "Mechanization" pavilion, it was 16 m high. The jets, reaching 25 meters, burst out from nozzles located in the golden grains of the spike and horns of plenty around it. With boats floating in the pond below the fountain, it was the most photographed place. Unfortunately, "Golden Spike" has not been working for dozens of years and needs a very sophisticated renovation.

The objective of the park was for the controlled entertainment, leisure, manipulation of mass consciousness, and the manifestation of power over natural resources and people. For Stalin, people were essentially "natural resources".

In the late 1950s, destalinization and Ottepel (Thawing), launched by Nikita Khrushchev, the involvement in international affairs and space exploration along with the global trends in post-war modernism had an immediate impact on the Exhibition. Some weakening of powers and easing tensions brought the features of culture 1 to life. Khrushchev, eager to show the achievements in Soviet science and technology, gave a new name to the place – the Exhibition of Economic Achievements, abbreviated as VDNKH in Russian. Republic pavilions were transformed into branch expositions and lost their pathetic décor. Thus, "Latvian Soviet Socialist Republic" became "Physics", Estonian Soviet Socialist Republic was listed as "Biology" etc. Agricultural pavilions also changed their profiles: "Mechanization" to "Space", "Cotton" to "Transport", "Sugar beets" to "Oil Industry" etc. Some of the pavilions lost their art-deco facades: they were either covered over with modernistic shields or completely rebuilt.

6 ZINOVIEVA, O. *Back into the bright Future...*, p. 126.

Pavilion "Povolzhie" (Volga Region) presented an amazing case of how architecture reflected the slightest changes in politics. It was built initially by architect Georgy Chaltykian in 1937, when Viacheslav Oltarzhevsky was still the chief architect. After his arrest in 1938, Alexander Boretskiy altered the project to meet Stalin's requirements of grandeur. In 1939 S. B. Znamensky and A. O. Kolesnichenko rebuilt it again with the tower crowned by a statue of Vasily Chapaev, the Red Army Commander, on horseback. In 1954 the pavilion was dismantled. I. M. Shoshensky and I. V. Yakovlev erected a new "Povolzhie" in the ornate post-war Stalin style with falling waters, imitating Volga hydraulic power stations in order to emphasize the success of industrialization but not the revolutionary hero. In 1959, while transforming it into "Radio Electronics", I. M. Shoshensky covered his own masterpiece of culture 2 with stamped aluminum panels in the best practice of the Potemkin villages. However, one should admit that it was a unique modernistic design, inspired by the space exploration of the times. The new façade looked similar to the exterior of a spaceship.

New modernistic pavilions appeared including "Gas Industry", "Shipbuilding Industry", as well as new showrooms for international fairs demonstrating features of culture 1 along with the presence of culture 2. The story of 1939 and 1954 repeated itself. – There were real events including lectures by outstanding scholars and engineers, but also propagandistic narrations and models of pilot-scale products which never materialized in any of the industries, leaving the country bereft of most consumer goods.

Perestroika and the new roles of the Exhibition

Perestroika of the late 1980s changed the profile of VDNKH and its name to the All-Russian Exhibition center (VVTS). There was no budget to maintain and run aging Stalinist pavilions embellished with stucco details and cement sculptures. In order to survive, the VVTS management had to market the space to retailers and to compete with other Moscow exhibitors.⁷ Many financial interests distributed power and gave space for the further development of culture 1 in its anarchic form.

One could see vendors of perfumes, underwear, vegetables, electronics or garden supplies both around the fountains as well as underneath the cupolas of palaces painted with Soviet banners and heroes. Yury Gagarin's portrait on the wall was modestly covered with a veil, preventing him from seeing the bazaar of flowers, seeds and plants in the former Space Pavilion which had lost all of its famous exhibits. Not entirely free, but better to say a wild market was booming at VVTS. There was basically no tax or sanitary control over what was going on. Inexpensive restaurants and barbeque places served food of unknown origins. However, VVTS helped many people to survive, who had either lost their jobs or were not earning enough to cope.

Finally, seventy years after the Revolution of 1917, people were allowed to travel across the borders. Many used this opportunity to earn money. Mostly women, but also some men traveled to China, Poland or Turkey and brought back inexpensive goods for sale in huge plastic bags with white and blues square-shaped patterns.

Those bags, seen all over the Exhibition became associated with the so called "shuttle" business. "It flourished thanks to the law, which allowed the importation of up

⁷ ZINOVIEVA, Olga. *The Soviet Propaganda Park: Myths and Reality of the All-Russian Exhibition Center (VVC)*. [online], 2009. [cit. 21. 10. 2016]. Available on the Internet: <<http://www.passportmagazine.ru/article/1674/>>

to 5,000 USD worth of goods without any custom tax by individuals.”⁸ On the one hand, the vendors sold inexpensive stuff, supporting their families and on the other hand, the customers could now afford food and clothes to meet the needs of their families. The main entertainment for young individuals or families was either shopping or eating. In actuality, people did not have much time and resources for other kinds of leisure.

The Russian construction boom is another Perestroika feature which had its impact on the VVTS. Several new pavilions, extensions to the old buildings and even a pretentious private house on the bank of the lake were erected without any consideration of the Russian Construction Code, places and designs having been chosen at the whim of clients.

The area around the first Main Gate (1939) presents a bright example of what was going on in terms of ill-managed development. In 1989, Igor Vinogradsky, an outstanding Soviet architect erected Pavilion № 69, called “Soviet consumer goods and services”. It was the last construction of the Soviet Union, when VDNKH was still a state-owned exhibition ground. It presented a very smart design: finished with white tuff and decorated with impressive arches, it was meant to harmonize with the white arch of the Main Entrance. However, in 2008, this unique idea in brick and stucco was disrupted by an enormous glass construction, which was squeezed between the historical arch of 1939 and the Soviet pavilion of 1989. It was Pavilion №75, called Multi-Profile Exhibition Complex, where most international exhibitions are conducted today. The drama was that one could not see the elegant silhouette of the first Entrance from the outside, neither was there adequate space to admire the design of the last Soviet pavilion.

With the advent of the Internet, numerous web-sites,⁹ web-pages and blogs appeared making people aware of what was taking place there: Things like trying to preserve history, national monuments, the environment, along with the ability to conduct tours, provide for professional and amateur architectural interests, nostalgic feelings and more.

Globally, Postmodernism could be characterized by the interest in historical and cultural heritage, restoration and reconstruction of historical buildings due to the development of the tourist and entertainment industry, national and international politics, as well as diverse forms of education, including self-education. The definition of cultural tourism may include “all movements of persons, because they satisfy the human need for diversity, tending to raise the cultural level of the individual and giving rise to new knowledge, experience and encounters”.¹⁰

The Stalinist park could serve as one of the best examples of the current trend. It has attracted the attention of historians, archeologists, biologists, NGOs, lovers and admirers of this place for very different reasons. The Fair turned into a battlefield for historical preservation. Finally, “in 1998, VVTS got two important statuses: of

8 YAKOVLEV, A. – GOLIKOVA, V. – KAPRALOVA, N. *Otkritie rinky i „chelnochnaya“ trgovlia v rossiiskoi ekonomike: vchera, segognia, zavtra (po materialam empiricheskikh issledovany 2001-2005 gg.)* WP4/2006/05. Seria WP4. Sociologia rinka [online]. Moskva : GU BSH, 2006, p. 9. [cit. 21. 10. 2016]. Available on the Internet: <https://www.hse.ru/data/2010/05/05/1216427462/WP4_2006_05.pdf>

9 *Vsesoznaya Selskokhoziaistvennaya vistavka* [online]. [cit. 21. 10. 2016]. Available on the Internet: <<http://www.bcx1939.com>>

10 GÜNLÜ, Ebru – YAĞCI, Kamil – PİRİNAR, İge. *Preserving cultural heritage and possible impacts on regional development : Case of Izmir* [online], p. 3. [cit. 21. 10. 2016]. Available on the Internet: <<http://www.regionalstudies.org/uploads/networks/documents/tourism-regional-development-and-public-policy/gunlu.pdf>>

the historical ensemble and of the special protected natural territory".¹¹ At the same time, 47 VVTS objects were listed, which was only a partial success as more structures needed attention. However, during this time of shortages and lack of the most needed commodities, the VVTS administration had neither the resources nor the desire to practice control over the place. Several important structures were lost due to negligence and fires. In the best practices of the undisciplined economy, violating the laws and regulations, they managed to sell some of the land lots and pavilions which has led to numerous judicial problems today.

Once again, the Exhibition mimicked the political and economic situation in the country. This was the new time and new economic conditions of which Josef Stalin, the creator of this Soviet propaganda place, could hardly think of, let alone approve of or be happy with.

VVTS had a strong identity of Perestroika and liberalization of economy which brought the place into chaos and decay with uncontrolled stands and kiosks. But it was the taste of the free market economy, small private businesses, growing interest in the historical heritage along with the involvement of the population in individual activities which hampered the state's ability to manage the place properly.

Post-Perestroika: new is well forgotten old

From 2010, the new policy with an autocratic flavor, grand expensive and theatrical shows such as Olympic Games in Sochi on the one hand, and glorification of the past achievements to strengthen power in a shaky economy on the other, became obvious. The rate culture 2 started to grow again along with the presence of culture 1. In spring of 2014, the Moscow City Government launched a large-scale project of the VDNH's revival to commemorate its 75th Anniversary. The legacy of Perestroika is not easy: many buildings are in a state of decay, many renters have contracts for services in historical buildings, which complicates its restoration and proper use. Many smaller pavilions were either bought or privatized, illegally at times. It is very hard to control what is going on there. The gardens, neglected for many decades, are in need of extensive rehabilitation and landscaping.

An electronic vote by Muscovites and the decision by Moscow Mayor Sergey Sobyenin brought back the name of VDNKH, replacing the short-lived VVTs. The territory was enlarged again, reaching 520 hectares and the roadmap of the Fair was re-defined. Today VDNKh also encompasses the Botanic Gardens and Ostankino historic park.

VDNKH later restored its image as the primary exhibition center of the country with a program very similar to what was happening in 1939 and 1954. The idea was to promote the past and the present achievements of the country, while providing for quality leisure and entertainment. The state was ready to provide funding for this in exchange for a clear message that the government was doing great things for the people. In contrast to the 1939 and 1954 programs a lot of activities became commercial in combination with some free opportunities.

In order to transform to commercial, they needed to build new facilities in the historical venue. In April 14, 2015, the RF Ministry of Culture published the regulation, "which eliminated the status of VDNKH as "specially protected natural territory"

¹¹ DNKH – dostoprimechatelnaya i neokhranyaemaya territoria. May 13, 2015. [online]. [cit. 21. 10. 2016]. Available on the Internet: <<http://www.archnadzor.ru/2015/05/13/vdnh-dostoprimechatelnaya-i-neokhranyaemaya-territoriya/>>

which allowed capital construction there¹² and shocked the audiences involved. This regulation legalized already started projects and launched new ones.

"Moskvarium", now a huge aquatic show and aquarium, opened in August of 2015, is one of the most provocative projects on VDNKH. Not only it has replaced the historical "Shipbuilding" Pavilion and blocked the historical VDNKH skyline, but animal advocates constantly criticize the improper and inhuman treatment of wild animals in captivity. Initially, the organizers tried, albeit unsuccessfully, to deceive the public, giving a near academic title of "The center of oceanography and marine biology" to a purely commercial enterprise which uses animals from unknown origins. The sensational trial to let free two killer whales, who were kept in two improper tanks on VVTS, ended up in improving their conditions, as they luckily finished the Aquarium. The place is very popular among children and families, and our contemporary information world reflects its contradictory character through the official Media, Facebook pages and blogs.¹³

As in the past, the animals are still there but the concepts and goals of keeping them within the Exhibition venue are different. The Exhibitions of 1939 and 1945 showed the best breeds of livestock and poultry to demonstrate the advantages of the Soviet system and educate visiting farmers. Now the animals serve a commercial and entertainment purpose with a mere fraction of an educational component. There are different kinds of animal shows. Kids and their parents can spend time on a farm milking goats and working in kitchen gardens. The former "Fisheries" area is now an expensive restaurant, where the diner can catch and be served one's own fish.

It is a big issue for the restorers as to what time period to portray to the viewers out of the many cultural layers available. The choice of the current VDNKH ideology is to go back either to the originals of 1939 or 1954. Very realistic art-deco images of that time were able to deliver strong and clear messages of the leaders. They started renovation, taking off modernistic facades, when possible, sometimes destroying elegant designs of late 1950s – early 1960s. "Povolzhie",¹⁴ mentioned above. It became a sensational media event, when the Exhibition Press announced that they had discovered Stalinist sculptures behind the metal facade of 1959. Most historians and VDNKH fans had known that they were there. The VDNKH administration managed to capitalize on the occasion to draw attention to Fair's new policy of reconstruction and also the state's involvement. There is still no decision of what to do with the elegant metal façade of 1959.

Another major issue is restoration versus reconstruction policy. Restoration of several big pavilions has been launched. However, in many cases instead of the declared restoration the occupiers destroy old constructions and build fakes on their sites. The historical wooden camel stables of 1954 were in disrepair. Now there is a small restaurant in brick with new carved wood, imitating the construction of 1954. The famous outdoor Green Theater, built in 1954 and neglected during Perestroika, was reconstructed, changing its color from its original green to beige for reasons unknown. It is very active now and houses the best performing musicians from Russia and abroad.

12 VDNKH vishla iz sostava osobo okhrniaemoi prirodnoi territorii. In: Vedomosty Newspaper [online]. April 14, 2014. [cit. 21. 10. 2016]. Available on the Internet: <<http://www.vedomosti.ru/newspaper/articles/2015/05/06/vdnh-ne-osobo-ohrnyaetsya>>

13 Griaznaya voina protiv rossiiskogo dvizhenia za prava zhivotnikh. NGO Vita [online]. December 4, 2014. [cit. 21. 10. 2016]. Available on the Internet: <<http://www.vita.org.ru/new/2014/dec/05-2.htm>>

14 VDNKH: Chto spriatali za strogimi „fasadami-korobkami“. [online]. [cit. 21. 10. 2016]. Available on the Internet: <<http://engineer-history.ru/blog/2016/04/15/vdnh-cto-pryatati-za-strogimi-fasadami-korobkami/>>

Many museums have opened their branches there. Polytechnic Museum, closed for the renovation in downtown Moscow, opened several major exhibitions there, dedicated to the history of technology. It also runs a Science Festival there. A number of pavilions offer lecture programs, most of which are free. Some other museums, which are closed for renovation in the center of Moscow show their complete collections in historical buildings. It is followed by the inevitable transformations of the historical pavilions, their roles and communications. For example, the Museum of Cinema History,¹⁵ which has been homeless for several years is moving now to Pavilion №36 "Agriculture and food processing" ("Water Industry"), built in 1954 by P. P. Reviakin and Yu. N. Sheverdiaven on the bank of the lake in a rather romantic style. The pavilion will need a serious adjustment to house the Museum.

Expensive shows by famous choreographers dedicated to national holidays with noticeable promotion of a certain national idea can be made free to the public, as they are supported by the state. Thanks to mobile phones and applications, photos and video can be taken by millions of people and disseminated to another million with the press of a button.

Another big difference from 1939 and 1954 is that in today's world, there are many international participants. More than 100 international exhibitions and congresses, dozens of festivals and special events are held at VDNH yearly.

The summer program goes to great effort to attract people of different ages and backgrounds to VDNKH, listing fairs and markets, entertainment, cinema, concerts, activities for children and family, exhibitions, museums, lectures, tours, sports and leisure.

The Inspiration Art Festival was held at the VDNH in July, 2016, turning the venue into "The World of Wondering, telling the "Story about the Dream", based on the Russian fairy tale "A Little Humpbacked Horse". It was staged by Nikos Lagousakos, acclaimed choreographer, author of many famous operas and ballets, as well as Olympic games ceremonies. He is "known for his detail in movement quality no matter if it's a theatrical piece of one, or a mass choreography of hundreds".¹⁶ Needless to say it was among the most expensive chorographical productions in Russia. He also choreographed a massive dance flash mob.

The Exhibition "Unreal Heroes. The animator and characters of Souzmultfilm studio" tells a major story of the Soviet animation masterpieces, produced in the second half of the 20 century.

The Green Theatre shows productions of classical and modern ballet and gives gala concerts of opera stars. Children can have hands-on experiences at the City Farm. Outdoor events such as Das Fest, a festival of world stars, take place in the Industrial (Mechanization) Square where Stalin's giant statue used to be.

Every winter the biggest skating rink embracing Stalinist palaces and frozen fountains is opened to the public. The tickets are not cheap but there are free hours for special groups such as children, seniors and the disabled.

The overall look of the Exhibition is much better than several years ago. More and more young people spend time there, families find things to do, and older people can enjoy its parks and gardens. Now, when economy is under stress, VDNKH balances

15 *Musei kino perezhaet na territoriu VDNKH.* [online]. [cit. 21. 10. 2016]. Available on the Internet: <http://www.m24.ru/articles/125761?utm_source=CopyBuf>

16 Nikos Lagousakos profile: <<http://www.nikoslalousakos.com/profile/>>

between real events connected with arts and sciences and obvious promotion of the donor.

The new director, a young and creative woman, brings a lot of positive energy to the place. However, the Exhibition is still laden with totalitarian expression in brick and stucco. Proven technologies of mass manipulation are well documented symbolically in building and décor. Irina Prokhorova, a cultural historian and publisher said recently: "As we can see, fascination with power and totalitarian ideas wakes up again; the attempts to discredit democratic initiatives of the 1990s and plant nostalgia for the Soviet empire are retried."¹⁷

Conclusions

Today VDNKH presents a vast combination of venues, belonging to different time periods. The buildings reflect historical changes of the Soviet Union and Russia, serving both the needs of the state, businesses and common people. The Stalinist idea, expressed in 1939 and confirmed in 1954 to show the success of the Soviet policy and economy is still dominant, which presents culture 2 (as defined by Vladimir Paperny). Future transformations of the Exhibition due to weakening of the power during Nikita Khrushchev and Leonid Brezhnev brought some features of democratic activities, expressed by culture 1 (as also defined by Vladimir Paperny). Perestroika turned the landscape of the Exhibition, marked by the spires and domes of culture 2 into uncontrolled markets with some democratic features of culture 1.

It is still a unique art-deco ensemble with dozens of described monuments. It means a lot for the current state propaganda based on the past achievements, including the victory in WWII, art, architecture and space exploration. In other words, one can see both the presence of both culture 1 and culture 2. It is a memorial place for the nation and for the state; and it is used now to make the government look better. As in the past it remains an educational, entertaining and exhibition venue with a strong patriotic component. As regards to cultural heritage, it presents problems of restoration, maintenance, use and profitability, which puts at risk further life of many objects. More and more professionals and amateurs pay attention to different aspects, connected with VDNKH: architectural heritage, biodiversity, meanings of mass entertainments, manipulations, sociology and psychology of crowds, along with admiration of theatrical productions, classical concerts and interesting lectures. The media, documentary and fiction films keep portraying VDNKH festivals, shows, lectures and its overall image. But now, in contrast to the past when the media produced only positive remarks, much criticism is expressed regarding the preservation of the historical place, commercial character of events, obvious and hidden state propaganda and many other things. It is another case study of how the ruling elite tries to practice control over masses of people, based on a simple formula of "bread and circus", invented by the Ancient Romans. Or, perhaps even earlier than that.

¹⁷ <https://meduza.io/feature/2016/08/01/my-nikakie-ne-marginaly-my-avangard-obschestva?utm_source=safari_extension&utm_medium=small_list&utm_campaign=default>

BIBLIOGRAPHY

- DJILAS, Milovan. *Conversations with Stalin*. Fort Washington (PA) : Harvest Books, 1963, 210 p.
- FITZPATRIK, Sheila. *Everyday Stalinism. Ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in 1930-s*. New York; Oxford : Oxford University Press, 2000, 312 p.
- KHMELNITSKY, Dmitry. *Stalin the Architect*. Moscow : New Literary Observer, 2007, 504 p.
- MONTEFIORE, Simon Sebag. *Stalin: The Court of the Red Tsar*. New York : Knopf, US, 2004, 752 p.
- ZINOVIEVA, Olga. *Back into the bright Future*. Moscow : Tonchu Publishing House, 2013.
- ALABIAN, K. Arkhitekturnaia praktika v svete reshenii TsK VKP (b). In: *Arkhitektura SSSR*, 1947, no. 14. [АЛАБЯН, Каро. Архитектурная практика в свете решений ЦК ВКП(б) о литературе и искусстве. In: *Архитектура СССР*, 1947, no. 14.]
- BALIKHIN, V. S. – BUDO, P. V. Problema sinteza architekturi, skulpturi i zhivopisov v klassireskom isskustve. In: *Sovetskaya architektura*, 1933, no. 2, pp. 13-24. [БАЛИХИН В. С. – БУДО, П. В. Проблема синтеза архитектуры, скульптуры и живописи в классическом искусстве. In: *Советская архитектура*, 1933, no. 2, pp. 13-24.]
- GROMOV, E. S. *Stalin. Iskusstvo i vlast*. Moskva : Algoritm, 2003, 544 p. [ГРОМОВ, Евгений Сергеевич. *Сталин. Искусство и власть*. Москва : Алгоритм, 2003, 544 p.]
- KARRA, A – UMANSKY, I – LUNTS, L. Planirovka selskokhoziaistvennoi vistavki. In: *Stroitelstvo Moskvi*, 1936, no. 2, pp. 3-22. [КАРРА, А. – УМАНСКИЙ, И. – ЛУНЦ, Л. Планировка сельскохозяйственной выставки. In: *Строительство Москвы*, 1936, no. 2, pp. 3-22.]
- LATUR, A. *Rozhdenie metropolii. Moskva 1930-1955. Vospominania i obrazi*. Moskva : Iskusstvo-XXI vek, 2002, 335 p. [ЛАТУР, Александра. *Рождение метрополии. Москва 1930 – 1955. Воспоминания и образы*. Москва : Искусство-XXI век, 2002, 335 p.]
- MEIER, K. K osnovnim voprosam gradostroitelstva. In: *Sovetskaya architektura*, 1931, no 4, pp. 5-10. [МАЙЭР, К. К основным вопросам градостроительства Москвы. In: *Советская архитектура*, 1931, no 4, pp. 5-10.]
- MOROZOV, A. I. *Konets utopii. Iz istorii iskusstva v SSSR 1930 -kh godov*. Moskva : GalArt, 1995, 224 p. [МОРОЗОВ, А. И. *Конец утопии. Из истории искусства в СССР 1930-х годов*. Москва : ГалАрт, 1995, 224 p.]
- PAPERNY, V. *Kultura Dva*. Moskva : Novoe literaturnoe obozrenie, 2006, 382 p. [Паперный, Владимир. *Культура Два*. Москва : Новое литературное обозрение, 2006, 382 p.]
- VDNKH. *Putevoditel*. Moskva : VDNKH SSSR, 1976. [ВДНХ. *Путеводитель*. Москва : ВДНХ СССР, 1976.]
- Vstavka dostizhenii narodnogo khoziaistava. Putevoditel*. Moskva, 1960. [Выставка достижений народного хозяйства СССР. Путеводитель, Москва, 1960.]
- Vstavochnie ansambli SSSR, 1920-1930s. Materials and documents*. Moskva : Gallart, 2006, 468 p. [Выставочные ансамбли СССР, 1920 – 1930-е годы. Материалы и документы. Москва : Галарт, 2006, 468 p.]
- Vsesouznaya selskokhoziaistvennaya vistavka. Pavilioni i sooruzhenia*. Moskva : Gosudarstvennoe izdatelstvo Izobrazitel'nogo iskustva, 1954, 152 p. [Всесоюзная сельскохозяйственная выставка. Павильоны и сооружения. Москва : Государственное издательство Изобразительного искусства, 1954, 152 p.]
- Griaznaya voina protiv rossiiskogo dvizhenia za prava zivotnikh*. NGO Vita [online]. December 4, 2014. [cit. 21. 10. 2016]. Available on the Internet: <<http://www.vita.org.ru/new/2014/dec/05-2.htm>> [Грязная война против российского Движения за права животных]
- GÜNLÜ, Ebru – YAĞCI, Kamil – PIRNAR, İge. *Preserving cultural heritage and possible impacts on regional development : Case of İzmir* [online]. p. 3. [cit. 21. 10. 2016]. Available

- on the Internet: <<http://www.regionalstudies.org/uploads/networks/documents/tourism-regional-development-and-public-policy/gunlu.pdf>>
- Musei kino pereezhaet na territoriu VDNKH.* [online]. [cit. 21. 10. 2016]. Available on the Internet: <http://www.m24.ru/articles/125761?utm_source=CopyBuF> [Музей кино переедет на территорию ВДНХ]
- VDNKH – dostoprimechatelnaya i neokhraniaemaya territoria.* May 13, 2015. [online]. [cit. 21. 10. 2016]. Available on the Internet: <<http://www.archnadzor.ru/2015/05/13/vdnh-dostoprimechatelnaya-i-neokhranyaemaya-territoriya/>> [ВДНХ — достопримечательная и неохраемая территория]
- VDNKH: Chto spriatali za strogimi “fasadami-korobkami.* [online]. [cit. 21. 10. 2016]. Available on the Internet: <<http://engineer-history.ru/blog/2016/04/15/vdnh-chto-priyatali-za-strogimi-fasadami-korobkami/>> [ВДНХ: Что спрятали за строгими “фасадками”]
- VDNKH vishla iz sostava osobo okhrniaemoi prirodnoi territorii.* In: Vedomosti Newspaper [online]. April 14, 2014. [cit. 21. 10. 2016]. Available on the Internet: <<http://www.vedomosti.ru/newspaper/articles/2015/05/06/vdnh-ne-osobo-okhranyaetsya>> [ВДНХ вышла из состава особо охраняемой природной территории]
- Vsesouznaya Selskokhoziaistvennaya vystavka.* [online]. [cit. 21. 10. 2016]. Available on the Internet: <<http://www.bcx1939.com/>> [Всесоюзная Сельско-Хозяйственная выставка]
- YAKOVLEV, A. – GOLIKOVA, V. – KAPRALOVA, N. *Otkritie rinki i „chelnochnaya“ trgovlia v rossiiskoi ekonomike: vchera, segognia, zavtra (po materialam empiricheskikh issledovany 2001-2005 gg.)* WP4/2006/05. Seria WP4. Sociologia rinka [online]. Moskva : GU BSH, 2006, p. 9. [cit. 21. 10. 2016]. Available on the Internet: <https://www.hse.ru/data/2010/05/05/1216427462/WP4_2006_05.pdf> [ЯКОВЛЕВ, А. – ГОЛИКОВА, В. – КАПРАЛОВА, Н. *Открытие рынки и “челночная” торговля в российской экономике: вчера, сегодня завтра. (по материалам эмпирических исследований 2001—2005 гг.)* WP4/2006/05. Серия WP4. Социология рынков. Москва : ГУ ВШ, 2006, p. 9.]
- ZINOVIEVA, Olga. *The Soviet Propaganda Park: Myths and Reality of the All-Russian Exhibition Center (VVC).* [online], 2009. [cit. 21. 10. 2016]. Available on the Internet: <<http://www.passportmagazine.ru/article/1674/>>

Cultural Heritage of Post-Socialist New Towns. A Comparison of Eisenhüttenstadt and Velenje

Ana Kladnik – Andreas Ludwig

vol. 5, 2016, 2, pp. 50-67

This paper deals with the issue of the New Towns built in the 1950s in East Germany and Yugoslavia, in particular Eisenhüttenstadt in Germany and Velenje in Slovenia. The authors would argue that socialist New Towns have gained historical and public recognition over recent decades and seem to have adopted a sense of heritage, both on the local and national levels. This article discusses the interpretations and recognition of (post-) socialist towns as places of cultural and historical value, as well as the post-socialist practices of the locals with regard to the cultural heritage of their towns. The national and local recognition of both New Towns reflect their position at the time of their planning and building in the 1950s. Eisenhüttenstadt was a showcase town for East Germany and has currently been (inter-) nationally recognised as a new, model town, while lacking a local sense of heritage. On the other hand, plans for the new town centre of Velenje, its financing and construction, were initiated by the local authorities and the Coal Mine Company managers, with the substantial assistance of the town's residents. While the New Town of Velenje immediately started to cultivate its mining identity, as well as the value of being a town built with the voluntary contribution of its residents, the heritage of Velenje being a new, modern town was and is discussed and contested locally and only partly nationally.

Key words: Post-Socialist New towns. Cultural heritage. Eisenhüttenstadt. Velenje.

Regardless of the different appraisal and recognition the European post-World War Two New Towns have received, they are, nevertheless, historical locations, as they represent solutions of post-war reconstruction, an overspill of population and, more generally, the modernisation of society. Despite their comparatively short history, the New Towns experienced changes over the years in the urban, social and cultural fields. In fact, many New Towns are not perceived as new anymore. Many of them were model towns in their time, but how are they considered today? Are they ordinary, rather homogeneous, mostly mid-sized towns within a post-modern, consumer-driven landscape of multiple urbanisation? Are they simply outdated conglomerations of mass housing? Or are they places that carry a distinctive historical significance? How far is their functional approach still acknowledged and recognised as part of the heritage? This paper focuses on the New Towns built in the 1950s in East Germany and Yugoslavia, in particular Eisenhüttenstadt in Germany and Velenje in Slovenia. We would argue that socialist New Towns have gained historical and public recognition over recent decades and seem to have adopted a sense of heritage, both on the local and national levels. This paper discusses the interpretations and recognition of (post-) socialist towns as places of cultural and historical value, as well as the post-socialist practices of the locals with regard to the cultural heritage of their towns. The national and local recognition of both New Towns reflect their position at the time of their planning and building in the 1950s. Eisenhüttenstadt was a showcase town for East Germany and has currently been (inter-) nationally recognised as a new, model town, while lacking a local sense of heritage. On the other hand, plans for the new town centre of Velenje, its financing and construction, were initiated by the local authorities and the Coal Mine Company managers, with the substantial assistance of the town's residents. While the New Town of Velenje immediately started to cultivate its mining identity, as well as

the value of being a town built with the voluntary contribution of its residents, the heritage of Velenje being a new, modern town was and is discussed and contested locally and only partly nationally.

Post-What? Eisenhüttenstadt's Socialist Legacy Remains Ambivalent

In 2005, the final report of the "Stadt 2030" programme, a national competition on future urban development in which Eisenhüttenstadt took part, was published. Part of the questionnaire sent to the inhabitants concerned the tourist attractions that could be shown to potential visitors. It appeared that the top three destinations locals wanted to present were the "green surrounding area", a local park, and a nearby Baroque monastery.¹ How does this result compare with the recognition the town enjoys among urban and architectural historians as being the first New Town built after World War II in Germany and a "document of foresightful urban planning"?² The ambivalence between cultural significance and local practice, between inside interpretation and outside recognition is as obvious as it is striking. My argument is that there is a structural conflict between the functionality of Eisenhüttenstadt and the cultural attributions given to the New Town, which are both based on the town's history. Below, after a short introduction to Eisenhüttenstadt's history, four consecutive stages of the conflicting debate on heritage and normality are discussed.

History

Eisenhüttenstadt was founded in 1950 as an important site for the reconstruction and restructuring of the industrial basis of East Germany after World War II.³ In the course of the German division during the Cold War years, most of the steel industry remained in what became West Germany. To ensure economic self-sufficiency, a steel mill was erected that was intended to produce the major part of iron and steel for the GDR's advanced mechanical industries. The "Eisenhüttenkombinat Ost" mill (EKO; Steel Combine East) employed up to 10 000 workers, who required housing for themselves and their families. Both the steel mill and the dwellings were planned by the East German government according to Soviet principles as completely new, industry-based sites.⁴ According to this model of industrial New Towns, Eisenhüttenstadt was located in the eastern periphery of the country, in an underdeveloped, mainly agricultural area, some 125 kilometres from the industrial centres of Berlin and Saxony. Over the years, the industries advanced and so did the town. Eisenhüttenstadt was originally planned for 25 000 inhabitants and, by 1989, this number had increased to more than

1 Lara Bartscherer, a.o., *Stadt 2030. Abschlussbericht*, Berlin 2005, p. 210.

2 MAY, Ruth. *Planstadt StalinStadt. Ein Grundriß der frühen DDR - aufgesucht in Eisenhüttenstadt*. Dortmund: IRPUD, 1999, p. 11.

3 Eisenhüttenstadt has been intensively examined after 1989/90 and the town is well documented in May, 1999; KNAUER-ROMANI, Elisabeth. *Eisenhüttenstadt und die Idealstadt des 20. Jahrhunderts*. Weimar: Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften, 2000, 336 p. RICHTER, Jenny – FÖRSTER, Heike – LAKEMANN, Ulrich. *StalinStadt - Eisenhüttenstadt. Von der Utopie zur Gegenwart. Wandel industrieller und sozialer Strukturen in Eisenhüttenstadt*. Marburg: Schüren, 1997, 275 p. LUDWIG, Andreas. *Eisenhüttenstadt. Wandel einer industriellen Gründungsstadt in fünfzig Jahren*. Potsdam: Brandenburgische Landeszentrale für Politische Bildung, 2000, 132 p.

4 About 1,000 New Towns have been built in the Soviet Union and another 60 in other East European states, see: WAKEMANN, Rosemary. *Practicing Utopia. An Intellectual History of the New Town Movement*. Chicago: London: University of Chicago Press, 2016, p. 66.

50 000, according to the necessity for providing an industrial work-force. Today, the EKO-Stahl steel mill is still active and the town has approximately 27 000 residents.

Heroic Times

What makes Eisenhüttenstadt a heritage site is its function as a model town and its role during the Cold War. It was proposed that here the GDR would show how people would live in socialism in the future. Here, in the so-called “first socialist town in Germany”, a new society would be built in a New Town, according to the up-to-date principles of urban planning, equipped with the most modern provisions, and laid out in an architectural style that would be worthy of representing the working class in a socialist state. To represent the model character, the town was named “Stalinstadt” in 1953.

Figure 1: Bird's eye view of the Planned New Town, 1952 (Deutsche Architektur 1952, no. 3)

Figure 2: Magistrale Ausführungsprojekt von Walter Palkos, 1957 (Stadtarchiv in Eisenhüttenstadt)

Although controversies about the adequate architectural style of socialism were ongoing during the 1950s and public infrastructure remained incomplete,⁵ the New Town provided high-quality housing and well-paid jobs. This "Aufbauzeit" – the time of building a town from scratch – was accompanied by immense press coverage, films and literature, with alone three novels being published.⁶ In 1960, on the occasion of the 10th anniversary of Eisenhüttenstadt, a propagandistic theatrical play was staged and an opera composed, in which the new residents performed their own role in the history.⁷ Post-war reconstruction and the New Town were already history, the founding legacy of socialism in (East) Germany. The play culminated in a young couple dreaming of their own apartment which they would receive in the near future. At that time, the New Town was about the only place in East Germany where this could become true. A normal life after the troubles of war would be guaranteed in socialism and enabled by the heroic commitment of the people. A stereotype of historical narration was born and the New Town of Eisenhüttenstadt was the backdrop.

5 The turn to industrialized construction in the GDR went under way in the GDR from 1956 and replaced the "national", neo-classical and later romantic styles. Due to this change in construction technology and the priority to provide housing, the city center was not completed and even today is an empty space in the heart of the city.

6 Alone three novel have been issued: MUNDSTOCK, Karl. *Helle Nächte. Roman*. Halle/S.: Mitteldeutscher Verlag Halle, 1952, 580 p. MARCHWITZA, Hans. *Roheisen. Roman*. Berlin : Tribüne, 1955, 531 p. KNAPPE, Joachim. *Mein namenloses Land. Zwölf Kapitel einer Jugend im Dickicht der Jahrhundertmitte*. Halle/S.: Mitteldeutscher Verlag, 1965, 354 p.

7 Helmut Preißler, *Blast das Feuer an, Eisenhüttenstadt*, undated (1960), draft, Municipal museum of Eisenhüttenstadt, D 195/80; Jean Kurt Forest, *Damals an der Oder*. Opera, 1960.

Modern Times

During the 1960s and 1970s, the citizens of Eisenhüttenstadt enjoyed the benefits of working in a well-privileged industrial hotspot and living in modern houses (image: Town Centre). The international-style town centre was completed in 1962. The shops and restaurants, a late-night bar and a glass-covered car sales dealership, one of only two in the GDR, represented the modern lifestyle to customers.

Figure 3: Car sales pavilion in the main street, 1962 (Photo: Wolfgang Timme)

Eisenhüttenstadt claimed to be the newest town in the GDR. The town was organised according to the rhythm of the three-shift work which the blast furnaces required. This consumer-oriented modernity of the 1960s matched the priorities of the Socialist Unity Party's development plans to surpass West Germany in private consumption. This was proclaimed at the 5th Party Congress in 1958, as well as in the post-Sputnik technology-based development policy after the 6th Party Congress in 1963. For Eisenhüttenstadt, this meant more apartment blocks, now produced of pre-fabricated concrete slabs, more schools, more kindergartens. But the era of being the much admired showcase of East German socialist reconstruction was over. Other New Towns were erected (Hoyerswerda, Schwedt, Halle-Neustadt), different industries became core developmental areas (chemical industry, micro-electronics), and consequently money went elsewhere. In Eisenhüttenstadt, the normality of work and family life replaced the heroic years. The authorities presented the town as having a modern, satisfying routine. However, in

futuristic dreams, the development of the town went further, as a busy city with cars, a zoo and a fast train link to Berlin was sketched⁸ for the steel-focused working town to become a big city.

Figure 4: Otto Schutzmeister: Eisenhüttenstadt Town and Factory, oil on canvas, 1978 (Municipal Museum of Eisenhüttenstadt)

Escapes from the functional city

In the course of the 1980s, the tale of an ongoing future slowly crumbled, as the former advantages of living in Eisenhüttenstadt became the norm in the rest of East Germany. The limited prospects for working life, the monotonous lifestyle and the isolated locality of the town became apparent to many citizens. In the 1980s, the young generation left the mono-structured industrial New Town, by hanging out in juvenile gangs listening to western rock radio, or by simply leaving town for big cities like Berlin and Jena. Thomas Heise's 1991 film "Eisenzeit" reflects this inner exile, as do interviews and autobiographies.⁹ These documents are stunningly different from

8 Helmut Preißler, Briefe aus Stalinstadt im Jahre 1963, Frankfurt (Oder) 1958.

9 Thomas Heise, Eisenzeit. Documentary, 1991 (89 minutes); Interview with Ms. C., Feb. 9, 1998, lead by the author, see: LUDWIG, A. *Eisenhüttenstadt...*, pp. 96-98; and, stretching out to post-unification years, RENNEFANZ, Sabine. *Eisenkinder. Die stille Wut der Wendegeneration*. München : Luchterhand Literaturverlag, 2014, 256 p.

the lifestyle the majority of citizens led.¹⁰ On the official side, perspectives changed as well, as history and heritage came back into focus. Firstly and most influential for future development, the New Town of the 1950s was put under preservation in 1984 as an example of the urban planning and architectural styles of the decade.¹¹ Secondly, the expansion of pre-slab tower blocks was being seen as critical, as parts of the nearby old river town of Furstenberg, incorporated into Eisenhüttenstadt in 1961, were torn down to make room for another new neighbourhood. It became important among municipal planning authorities to preserve the pre-socialist, formerly denounced structures and individual buildings, as shown by a poster published by the Municipality.

Figure 5: Stadtgestaltung Eisenhüttenstadt. Poster, ed. Municipality of Eisenhüttenstadt, Urban Planning Department, 1982

10 Documented in Interviews led in three industrial cities, Karl-Marx-Stadt (today: Chemnitz), Bitterfeld, and Eisenhüttenstadt, in 1987. See: NIETHAMMER, Lutz – PLATO, Alexander von – WIERLING, Dorothee. *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR. 30 Biographische Eröffnungen*. Berlin : Rowohlt, 1991, 640 p.

11 As an ideal New Town outlined by the city's most influential leading architect, see: LEUCHT, Kurt W. *Die erste neue Stadt in der Deutschen Demokratischen Republik. Planungsgrundlagen und -ergebnisse von Stalinstadt*. Berlin (DDR) : Verlag Technik, 1957, 98 p.

Thirdly, in 1980 Eisenhüttenstadt opened a Local History Museum in response to public interest in the developing history during those years. The Museum was not located in the New Town, as one would have expected due to the model character of the town, but in the old quarter of Furstenberg, where it was housed in a former entrepreneur's Art Nouveau-style villa. It presented traditional crafts instead of the socialist lifestyle. The project of a socialist future had already gradually dissolved before the civic revolution of 1989.

The End of the Future and the Conflict of History (post-1990 years)

The end of the GDR in 1990 hit the town hard, as it lost its economic purpose and politico-cultural background. Once declared the core of the working class in this underdeveloped, backward part of the country, the town's industries now had to match the challenges of capitalist production and the loss of political importance. After years of uncertainty, the steel mill was successfully privatised, but all other industries collapsed. Thousands of workplaces were lost during the first half of the 1990s and, to date, the town has lost almost half of its population. Thus, a severe crisis hit the city, both financially and morally. For years, officials refused to think about a future without industry. Great initiatives were taken to soften the economic collapse, but little was done to think about the future position of the town. Post-unification blues had a grip on both the unemployed and the younger generation, as shown by Johanna Ickert's 2006 film, "Eisenhüttenstadt", and the photographs by Petra Gall taken in 1994.

Figure 6: Teenagers (Photo: Petra Gall, 1993)

On the official side, the heritage of Eisenhüttenstadt, with the exception of its architecture, was concealed as it seemed to have been poisoned by the communist past of the town. On the symbolic level, the town's coat of arms of 1974, showing the steel works, a high-rise building and a dove as a symbol of peace, were replaced by a business logo on the occasion of the 50th anniversary of the New Town.¹² On the other hand, the restoration of the inner districts of the New Town, which had been under preservation since the 1980s, was completed over many years with subsidies provided on the state level. Pre-fab housing units, according to the declining population, had been demolished on the outskirts of town, effecting a concentration of inhabitants in the inner districts.

In opposition to this, after 1990, Eisenhüttenstadt definitely gained increasing outside recognition as a heritage and historical site. Already in 1993, the Berlin Academy of Arts held a workshop in Eisenhüttenstadt to debate the outstanding planning and historical significance of the New Town within post-war German history. A widely recognised exhibition was organised by the German Historical Museum, which compared Eisenhüttenstadt to Wolfsburg, Nazi Germany's car manufacturing city of the late 1930s. At the end of the 1990s, four monographs, dozens of articles in periodicals and a number of other book publications had been issued, focusing on the New Town's historical and urbanistic development and ambivalently branding the town as one of historical relevance and as a lieu de mémoire.¹³

Today, Eisenhüttenstadt's significance as a New Town and a model town of socialist post-war reconstruction is well known to specialists, but there is little heritage tourism, due to a lack of municipal public relations and tourist infrastructure. Following the present municipal Internet presentation, Eisenhüttenstadt is still a town of economic growth, good living conditions close to Nature, and a good location for a professional career in industry. This is exactly what official publications during the 1960s and 1970s had already emphasised under the auspices of "real-existing" socialism. Thus, a split image of the town can be considered. There is the self-perception of being an industrial town with favourable living conditions on the one side with still 45 % of all jobs being in industry, and, on the other side, an outside perspective regarding the urban and industrial heritage of Eisenhüttenstadt as being something special in comparison to other New Towns and within the industrial landscape of Germany.

Local Participation for the Recognition of Cultural Heritage in Velenje

In the early 2010s, the Slovenian town of Velenje participated in an EU-sponsored project "New Post-Socialist Town: Competitive and Attractive" (ReNewTown). The project focused on reducing the disparities in the quality of the urban environment of post-socialist towns.¹⁴ During the implementation of the project, the strong involvement of Velenje residents in the revitalisation process became evident.¹⁵ This can hardly come as a surprise, since voluntary work and people's participation in urban development

12 For which the city administration did not engage in any project concerning the New Town's historical development. For private initiative see: LUDWIG, A. *Eisenhüttenstadt...*, and SCHMIDT, Lutz (Ed.). *Einblicke - 50 Jahre EKO Stahl*. Eisenhüttenstadt: EKO Stahl GmbH, 2000, 399 p.

13 See footnote 3 and LUDWIG, Andreas. Eisenhüttenstadt. In: SABROW, Martin (Ed.). *Erinnerungsorte in der DDR*. München: C.H.Beck, 2009, pp. 128-138.

14 <<http://www.renewtown.eu/>>

15 WĘCŁAWOWICZ, Grzegorz. *Transnational Development Strategy for the Post-Socialist Cities of Central Europe*. Warsaw: Polish Academy of Sciences; Institute of Geography and Spatial Organization, 2013, p. 25.

had deep roots in the history of modern Velenje.¹⁶ The local community had always actively participated in debating and defining the town's cultural heritage, not only in helping to build the town. Recognition of this participation was contested during the different periods in the town history. The argument is that while, on the national level, Velenje still lacks recognition as a town of cultural importance, locally the town prides itself as an industrial, new, modern socialist town and as one of the economic and cultural capitals of the region.¹⁷

History

Velenje is a town in the Šaleška Valley of north-eastern Slovenia. Before World War Two, the capital of the valley used to be the town of Šoštanj, while Velenje was a provincial market beneath Velenje Castle. In the late 18th century, coal – lignite – was discovered. The main shaft and later the power plant building were situated between Šoštanj and Velenje in the village of Pesje. Neither the image nor the identity of Velenje was affected by the emerging industry. In communist Yugoslavia after the Second World War, new economic plans demanded an increase in coal production. The Valley faced the migration of new workers and the problems of their accommodation. In the first post-war decade, a new mining colony, New Velenje, was under construction near the main shaft. In the mid-1950s, the initiatives for planning a new, modern town for about 30 000 people came from local authorities and managers. Already by the late-1950s, instead of heavy industry, the priority turned towards light industry and consumer goods. As the Velenje Coal Mine Company sought a solution to provide jobs for the miners' wives, old company houses were offered to the Gorenje Company which manufactured household appliances. The company soon faced intensive growth and received international recognition during the 1960s. Since then, Velenje has been considered a Yugoslav, and nowadays Slovenian, industrial centre, the fifth-largest town in the country, with the population remaining at approximately 35 000.

Novo (New) Velenje – Just a Mining Colony (1945 – 1955)

Although the post-war Yugoslav Federal and Slovenian Republican plans demanded that the Velenje Coal Mine Company increase coal extraction, they did not provide funds for the accommodation of the newly arriving workers. For the socialist Federal and Republican authorities, building a new, modern town for miners was not seen as necessary – a mining colony was considered to be sufficient.¹⁸ At that time, in the heat of the Cold War, Yugoslavian / Slovenian authorities were concerned with building the New Town of Nova Gorica, on the Yugoslav – Italian border. It was expected that Nova Gorica would become “the small New Belgrade”, “the westernmost beacon to

16 The town's museum published a special publication about the volunteers and the voluntary work during town's most increased development after the World War II.: JEDLOVČNIK, Janja. *Mi gradimo nov svet in novo pomlad. Prostovoljne delovne akcije v Velenju in okolici ter velenjski prostovoljci in brigadirji [We build new world and new spring. Voluntary working actions and volunteers in Velenje]. Velenje: Muzej, 2014, 119 p.* In tourist promotion material of the Municipality of Velenje one can be informed about the meaning of the volunteers in building the town in the 1950s: <https://www.youtube.com/watch?v=kO_CGH3Zx_fw> (accessed 16 November 2016). The Youth organization in Velenje promotes voluntary work among young people as a practice that has its deep roots in Velenje's history: *Prostovoljstvo je v Velenju doma!* [Voluntary Work is Home in Velenje!]. <<http://www.mladizaveleje.si/novice/prostovoljstvo-je-v-velenju-doma/>> (accessed 16 November 2016).

17 In 2012, Velenje was one of the Maribor's partner towns of the European Capital of Culture.

18 ŽGANK, Nestl. *Spomini "rdečega kralja"*. Edited by Damijan Kljajič and Vlado Vrbič. Ljubljana: Karantanija, 1999, 267 p.

alert to the danger of the reactionary West”,¹⁹ and a socialist town that would “shine over the border”.²⁰

In the late 1940s, a modern version of a mining colony called Novo Velenje (New Velenje) was planned near the main shaft – today called the ‘Old’ Shaft. The buildings planned for Velenje miners were a great example of Functionalism. Living spaces were South-facing, whereas additional facilities and all the stairways faced North. The shape of the buildings was very close to the common notions of miners, such as traditional gable roofs, instead of flat, modern ones. The apartments offered all the possible conveniences of the time and had basements, laundries, and an abundance of greenery around the building.²¹ In 1953, Novo Velenje received a new Primary School, planned as a pavilion type, which was a Western style of school architecture and at the time still very rare in Slovenia. Since the 1960s, New Velenje became known as “Upper Velenje”. Although the Old Shaft from 1888 was declared a local heritage site in 2008, this part of the town still, according to some local architects unfairly, lacks recognition as a heritage site.²²

Figure 7: New Velenje with Velenje Castle on the left and the Main (now ‘Old’) shaft in the back, early 1950s (Museum Velenje)

19 *Nova Gorica*, 11 June 1948, p. 13.

20 IVANŠEK, France (Ed.). *Hommage à Edvard Ravnikar 1907 – 1993*. Ljubljana : France in Marta Ivanšek, 1995, p. 183.

21 KORPNIK, Nande. Pripoved Velenja. In: *Arhitekturna delavnica Velenje 2000*. Velenje : Mestna občina Velenje, 2000, pp. 7-8.

22 Ana Kladnik, Interview with architect Nande Korpnik, 2007.

Local Initiatives for Modern Velenje in the late 1950s

The management of the Coal Mine Company was competing with the traditional Slovenian coal-mining area in the Zasavje region, trying to prove that Velenje was not just a backward provincial mining company. From the mid-1950s, Yugoslavia's new economic policy, called "Workers' Self-management", enabled the Velenje Coal Mine Company to invest the money of the increased production into building a new town centre at the bottom of the valley. In addition, together with local authorities, they decided to activate the inhabitants to assist in the construction of the new town (e.g. to regulate the flow of the river, etc.) in their time off after work, in "voluntary work" schemes. The response was massive. It is estimated that Velenje inhabitants contributed approximately one million hours of voluntary work in building the new town centre. The new urban plan was designed by a team of architects from Ljubljana and the official opening of the new centre took place in 1959. The main square represented a concentration of modern architecture: the two most dominant buildings were the headquarters of the Coal Mine Company and the House of Culture. The Town Hall building, situated on one side of the square, was the most consistent derivation of Le Corbusier's expression.

In 1957, still during construction work on the new town centre, Velenje achieved an important success that caused jealousy among miners and mine managers of other Slovenian mines. Namely, Velenje Castle was awarded the location of the Coal Mining Museum of Slovenia. For this purpose, the Castle had to be thoroughly renovated, mostly at the expense of the Velenje Coal Mine Company.²³ Together with the renovation of the Castle, there was also the collection of Museum exhibits. In 1966, the Castle housed 13 exhibition rooms and 500m² of exhibition space.²⁴ The first and only Museum in town was therefore dedicated to Mining and was housed in the prestigious premises of a medieval castle, a visual landmark of the Šaleška Valley.

23 Anton Seher, *The History of the Coalmine Velenje*. Coalmine Velenje 1998, p. 563.

24 Anton Seher, *The History of the Coalmine Velenje*. Coalmine Velenje 1998, p. 563.

Figure 8: Founding document of the Coal Mining Museum of Slovenia to be established in Velenje Castle, 1957 (Seher 1998)

1960s and early 1970s: "Socialist Miracle" or "Our Little New York"

In interwar Slovenia, there was a prevalent resistance to modern solutions of urbanism and architecture. It would only be in post-1948 Slovenia, after the Tito-Stalin split, when modernism would play a role in presenting the country as progressive and open. The new urban plan for Velenje received recognition in 1962 by the Prešernova Prize, the most prestigious award for cultural developments in Slovenia in the past year.

Comparing conditions in the traditional Zasavje mining region with Velenje leads to the conclusion that new modern Velenje was distinguished from other mining towns or mining colonies. Although the Republican and Federal leaders at first were not interested in the plans for a new Velenje, or were even opposed to them, in the 1960s they used it as a showcase how socialism is being built in Yugoslavia.

Between 1958 and 1969, Yugoslav President Josip Broz Tito visited Velenje four times, claiming that this was how socialism and a workers' town should be built. In the 1960s and 1970s, Velenje was also the site of high-ranking delegation visits from the Soviet Union, Poland, Romania, Western and Non-Alignment countries. The town was presented as a "socialist miracle". On the other hand, within the Yugoslav Federation, Velenje became known especially because of the Gorenje Company, which was opening its shops and services around the country. On a school visit from one of the Serbo-Croatian speaking republics to Slovenia (and Velenje), the new modern socialist town was described by pupils as "our little New York".

Figure 9: Postcard of the new town centre of Velenje under the construction, late 1950s (Museum Velenje)

Crisis of the 1980s: Mining Town vs. Modern Town vs. 'Old' Town – Local Cultural Heritage Debates

Velenje branded itself as a new, modern, socialist town and, at the same time, cultivated its mining identity. Between 1958 and 1969, Tito visited Velenje four times. After his last visit, the decision was made to construct a monument in Velenje in honour of the Yugoslav President. The ten-metre monument was financed by voluntary contributions of Velenje workers and was opened on the main square in 1977.

Figure 10: Tito's Monument in Velenje (Alenka Bartulović, 2010; <<http://www.dedi.si/dediscina/325-spomenik-josipu-brozu-titu-v-velenju>>)

During the 1980s, the Gorenje Company found itself in serious trouble and, in addition, Velenje simultaneously became an ecological catastrophe. All this had a strong effect on the city identity which by now had also turned to acknowledge older periods of local culture. By the 1980s, the Museum of Slovenian Coal Mines in Velenje Castle included an exhibition of the Workers' and National Liberation Movements in the Šalek Valley, as well as an exhibition on local Baroque Art. In the 1980s, local professionals and politicians started to debate how to recognise older, pre-1945 urban architecture and how to revitalise the "Old" Velenje beneath the Castle.²⁵ On the one hand, pre-socialist architecture of Velenje gained more recognition. In 1983, three churches, three castles, three villas, and a 19th-century peasant house were declared cultural heritage sites of local importance. On the other hand, at the end of the 1980s, two young local architects started a debate on Velenje's modern architecture. They criticised the city's architecture of the 1970s and 1980s, which, in their opinion, did not continue the idea of the original urban plan of the late 1950s. They also argued that the late 1950s' architecture of Velenje represented the architectural heritage.²⁶

25 Questions from the delegates: The Old Velenje as a part of the cultural heritage. In: *Naš čas*, 1988 (14. 1.), p. 2. RAVNIKAR, Tone. About Cultural Heritage. In: *Naš čas*, 1986 (17. 7.), p. 2. Museum exhibitions at the Castle. In: *Naš čas*, 1986 (31. 7.), p. 5. PLANKO, Lado. On Cultural Heritage (Gorenje has renovated Villa Herbestein). In: *Naš čas*, 1986 (27. 11.), p. 6.

26 KORPNIK, Nande – VUČINA, Edo. The Disintegration of the Town's Architecture? In: *Naš čas*, 1989 (1. 6.), p. 5.

New Wave around 2000

In the late 1990s, local debates about heritage were considering how to place Velenje on the map of modern towns, as well as how to cultivate its pre-socialist and industrial / mining heritage. In 1999, the Museum of Slovenian Coal Mines was relocated from Velenje Castle to the Old Shaft and renamed the Velenje Coal Mine Museum. On the other hand, the Museum at the Castle was renamed as the Velenje Museum. It now included an exhibition on the life and work in "Old" Velenje and an exhibition on how Velenje became a town – i.e. planning and construction of the "New" Velenje. In 2006, the House of Culture became a cultural heritage site of local importance and, soon afterwards, the Old Shaft, with the Mining Museum, became a cultural heritage site of local importance as well.

Figure 11: Postcard from Velenje with the House of Culture, 1963 (Museum Velenje)

Today, Velenje represents one of the most important industrial centres in Slovenia and is the country's fifth-largest town. The main employers are still the Coal Mine Company and the Gorenje Company. During the last two decades, Velenje has succeeded in being transformed from a highly degraded and polluted town into a well rehabilitated town. As a New Town built within the system of Yugoslav Self-management, Velenje is only slowly gaining recognition among specialists. In contrast, tourist possibilities offered by the town's official tourist office website are numerous and diverse.²⁷ As a "must see", the site includes various Nature walks,²⁸ an architectural guide emphasizing

27 <<http://www.velenje-tourism.si/en/velenje>> (accessed 16 November 2016).

28 <<http://www.velenje-tourism.si/en/must-see/natural-heritage>> (accessed 16 November 2016).

a walk through the modern city,²⁹ visits to the Coal Mine Museum and Velenje Museum,³⁰ as well as a socialist adventure experience, with one of the highlights being a walking tour across Tito Square, boasting the highest monument to Tito in the world.³¹

Conclusion

Both Eisenhüttenstadt and Velenje are mid-sized New Towns of the post-war period which had an industrial core in common. Both were symbols of modernisation, a modern lifestyle and a socialist method of future development. Heritage as a form of historical and cultural sensitivity in both cities emerged especially in the 1980s and continued during the 1990s to the present day. At the same time, the differences are obvious: from the outset, Eisenhüttenstadt was a symbol of building socialism in East Germany and was already presented as a place of history in 1960. This strong identity with the socialist nation made history a difficult matter after 1990, although the architecture and urban planning are appreciated. With the collapse of the socialist state, Eisenhüttenstadt suffered a severe loss of political importance and economic stability. Modern Velenje, on the other hand, was planned and supported locally. In the 1960s, the city became one of the most important industrial centres, which it remains to this day. Its cultural significance and recognition increase mainly from the inside and include its modern, industrial and socialist heritage.

BIBLIOGRAPHY

- SCHMIDT, Lutz (Ed.). *Einblicke - 50 Jahre EKO Stahl*. Eisenhüttenstadt : EKO Stahl GmbH, 2000, 399 p.
- IVANŠEK, France (Ed.). *Homage à Edvard Ravnikar 1907 – 1993*. Ljubljana : France in Marta Ivanšek, 1995, 488 p.
- JEDLOVČNIK, Janja. *Mi gradimo nov svet in novo pomlad. Prostovoljne delovne akcije v Velenju in okolici ter velenjski prostovoljci in brigadirji* [We build new world and new spring. Voluntary working actions and volunteers in Velenje]. Velenje : Muzej, 2014, 119 p.
- KNAPPE, Joachim. *Mein namenloses Land. Zwölf Kapitel einer Jugend im Dickicht der Jahrhundertmitte*. Halle/S. : Mitteldeutscher Verlag, 1965, 354 p.
- KNAUER-ROMANI, Elisabeth. *Eisenhüttenstadt und die Idealstadt des 20. Jahrhunderts*. Weimar : Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften, 2000, 336 p.
- KORPNIK, Nande. Pripoved Velenja. In: *Arhitekturna delavnica Velenje 2000*. Velenje : Mestna občina Velenje, 2000, pp. 7-10.
- LEUCHT, Kurt W. *Die erste neue Stadt in der Deutschen Demokratischen Republik. Planungsgrundlagen und -ergebnisse von Stalinstadt*. Berlin (DDR) : Verlag Technik, 1957, 98 p.
- LUDWIG, Andreas. Eisenhüttenstadt. In: SABROW, Martin (Ed.). *Erinnerungsorte in der DDR*. München : C.H.Beck, 2009, pp. 128-138.
- LUDWIG, Andreas. *Eisenhüttenstadt. Wandel einer industriellen Gründungsstadt in fünfzig Jahren*. Potsdam : Brandenburgische Landeszentrale für Politische Bildung, 2000, 132 p.
- MARCHWITZA, Hans. *Roheisen. Roman*. Berlin : Tribüne, 1955, 531 p.
- MAY, Ruth. *Planstadt Stalinstadt. Ein Grundriß der frühen DDR - aufgesucht in Eisenhüttenstadt*. Dortmund : IRPUD, 1999, 471 p.
- MUNDSTOCK, Karl. *Helle Nächte. Roman*. Halle/S. : Mitteldeutscher Verlag Halle, 1952, 580 p.

29 <<http://www.velenje-tourism.si/en/must-see/architectural-heritage>> (accessed 16 November 2016).

30 <<http://www.velenje-tourism.si/en/must-see/museums>> (accessed 16 November 2016).

31 <<http://www.velenje-tourism.si/en/adventures/socialist-experience-in-velenje>> (accessed 16 November 2016). Today Tito's monument is registered (but not declared) on the national list of stationary cultural heritage.

- NIETHAMMER, Lutz – PLATO, Alexander von – WIERLING, Dorothee. *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR. 30 Biographische Eröffnungen*. Berlin : Rowohlt, 1991, 640 p.
- RENNEFANZ, Sabine. *Eisenkinder. Die stille Wut der Wendegeneration*. München : Luchterhand Literaturverlag, 2014, 256 p.
- RICHTER, Jenny – FÖRSTER, Heike – LAKEMANN, Ulrich. *Stalinstadt - Eisenhüttenstadt. Von der Utopie zur Gegenwart. Wandel industrieller und sozialer Strukturen in Eisenhüttenstadt*. Marburg : Schüren, 1997, 275 p.
- WAKEMANN, Rosemary. *Practicing Utopia. An Intellectual History of the New Town Movement*. Chicago; London : University of Chicago Press, 2016, 400 p.
- WEĆLAWOWICZ, Grzegorz. *Transnational Development Strategy for the Post-Socialist Cities of Central Europe*. Warsaw : Polish Academy of Sciences; Institute of Geography and Spatial Organization, 2013, 81 p.
- ŽGANK, Nestl. *Spomini "rdečega kralja"*. Edited by Damijan Kljajič and Vlado Vrbič. Ljubljana : Karantanija, 1999, 267 p.

Haunted landscapes. Post-socialist memory limbo of contemporary Poland

Mariusz Czepczyński

vol. 5, 2016, 2, pp. 68-79

Post-communist landscapes are undergoing continuous process of transformations, more dynamically than many others types of cultural landscapes. One interpretation is followed by another reinterpretation; from the early festive anti-communist cleansings, thought discreet minor re-interpretations, infused by local and national political transformations, to contemporary 'deep peeling' or second wave of landscape purges. It looks like, contrary to the progressive van Gennep model of liminality, tradition oriented Polish society has been stacked up in a liminal limbo, unable or/and unwilling to go further and forget or assimilate the real or alleged communist landscapes. Since the 2016 election and the rise of populist-right powers, the Polish landscape has been haunted by the ghosts of communist past and it became clear that the past is still lives here now. New landscape modes of interpretations has been imposed and the spectre of communism, as Marx said almost 170 years, is still haunting over Central and Eastern Europe.

Key words: Cultural landscape. Memory. Hauntology. Post-socialism. Liminality. Poland.

Cultural landscape as representation system

Spatial character of culture is one of its major representative features. Cultural landscape can be seen as a result of culturalisation of space and/or spatialisation of culture. Since culture is principally based on meanings shared by a given group, or on similar modes of coding and decoding signs, cultural landscape becomes its visual exemplification. It is a unique spatial composition of tangible and intangible elements of distinct form, function and meaning. The landscape components are netted within a discursive relationships between societies, narratives, objects, memories, powers and believes. Landscape is a system of signs and relations, written in many layers, including aesthetic, political, ethic, economic, infrastructural, legal and many others.¹ Meanings are coded into buildings, monuments, trees, hills, urban structures, cities, shrines, but also into street names, narrations and rituals. Cultural landscape is an active transmitter of culture, a picture consisting of symbols rather than of facts.² Landscapes are expressions of believes, hopes and fears, experiences and hierarchical values of each group of society. The context is central to the understanding of the landscape, as it frames and embodies economic, social and cultural processes.

Landscape, in a similar way to language, can operate as a representational system. Landscape is one of the most visible and 'communicative' media, through which thoughts, ideas and feelings as well as powers and social constructions are represented within a culture. Representations through landscapes are therefore central to the process. The representational function of landscape is based on creation and interpretation of symbols and signs, which play a similar role as words in a language

1 COSGROVE, Denis E. – DANIELS, Stephen. Introduction : iconography and landscape. In: COSGROVE, Denis E. – DANIELS, Stephen. (Eds.). *The iconography of landscape. Essays on the symbolic representation, design and use of past environments*. Cambridge : Cambridge University Press, 2004, 318 p.

2 ZUKIN, Sharon. *Landscapes of Power. From Detroit to Disney World*. Berkeley; Los Angeles; London : University of California Press, 1993, 338 p.

representation system.³ The landscape idea represents a way of seeing in which people have 'represented to themselves and to others the world about them and their relationship with it, and through which they have commented on social relations'.⁴ This force, more abstract than material, is based on identity and symbolic links. Through their iconography, groups share the same representations, the same visions of the world and values, uniting them within the common space of belief. Iconography creates stable identities and helps to maintain these identities by resisting generalised circulation and partitioning space.

Urban cultural landscape can be perceived as the visual scheme illustrating the relationship of power and control from which it has emerged.⁵ The core meaning of a landscape is coded through symbols written into the setting. The meaning becomes more visible when contested or transformed. City scenery reflects powers, needs and aspirations as well as glorious and tragic history, all of which are written into the symbols and signs. The urban landscape projects and communicates the view of the dominant element of society to the remainder of the population, through the symbols scripted into the setting. Symbolic images are turned into solid rock / brick / concrete / steel features, while cultural icons become landscape icons through the process of conceptualising and signifying the world. Socially produced and constructed cultural landscape, as much as any other political statement, can be seen as 'centres of human meaning as well as mode of social control and repression'.⁶ Mechanisms of restraint are usually rooted in the past, while interpretation of the past frequently is political assignment.

Cultural landscape and its physical and immaterial components changes: form or materiality changes seldom; function or use changes sometimes; significance or meanings has been frequently changed in a process of re-interpretation and re-construction. Urban landscape is also often interpreted as a palimpsest, the multi-layered texts, where an older narrative is covered by a different one. Sometimes, especially during the fundamental transformations, the urban parchment is heated to reveal the older texts, while the newer texts disappear or become irrelevant for the time being.

Memories and the haunted past

Past or so called 'history' can be only seen throughout its narratives or interpretations. It is just impossible to recall all the past facts, people, activities, objects, and it remains undoubtedly impossible, even with the help of most advanced technologies, to recollect past relations between them. Past always passes, and we are left with a set of its interpretations, stories and memories. Each social group has constructed its cultural memories out of specific tracks of remembrance, oblivion and narratives, which are believabilia rather than actual memorabilia.⁷ Facts and events

3 HALL, Stuart. The Work of Representation. In: HALL, Stuart (Ed.). *Representation. Cultural Representation and Signifying Practices*. London : Sage, 2002, pp. 13-74.

4 COSGROVE, Denis E. *Social Formation and Symbolic Landscape*. Madison : The University of Wisconsin Press, 1998, p. 1.

5 ZUKIN, S. *Landscapes of Power...*, 338 p.

6 TILLEY, Christopher. *A Phenomenology of Landscape : Places, Paths and Movements*. Oxford : Berg, 1994, p. 19.

7 CERTEAU, Michel de. Practices of Space In: BLONSKY, Marshall (Ed.). *On Signs*. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1985, pp. 122-145.

that we remember, recall and believe develop into meaning and significance of cultural features. Every memory we try to reproduce becomes – as Terdiman⁸ states – a 'present past'. It has been usual for one historical dictatorship of memories / narratives.

Memory and memorising policy is the way of representation of the past, and often becomes important political resource. Memory can be also, as says Foucault,⁹ an important factor of social negotiations: 'if one controls people's memories, one controls their dynamism. (...) It is vital to have the position of this memory, to control it, administer it, tell it what it must contain'.¹⁰ Power, control, history and memory become core foci of struggle over past and historical policies. Commemoration as well as oblivion is a part of historical policy, which finds its materialising form in cultural landscape features.¹¹ Memory can be turned into official, legalised and petrified 'history'. Strong narration might dominate over any other possible interpretations of the past. Those single meta-narrations, the only legal interpretations of the past are typical for dictatorial systems, while democracy allows heterotopic memories, varied from group to group. When considering the production of personal, collective, cultural and social memory we need to see 'a complex process of cultural production and consumption that acknowledges the persistence of cultural traditions as well as the ingenuity of memory makers and the subversive interests of memory consumers'.¹²

Political control over memories is systematised, institutionalised and facilitated by numerous institutions, establish to explain, interpret and disseminate real/ preferred/ factual/ chosen or favoured history. From university to publishers, school book commissions and ministries of education, film producers and news agencies, to national remembrance institutes, like the Polish Institute of National Remembrance.¹³ Officially approved memories sometimes, particularly in totalitarian states, become a law and 'legitimate truth', multiplied and propagated by media and other institutions.

Memory is being 'archivased' not only in national archives, and in people's minds, what can be very changeable and unstable, but also in written forms, as well as in material artefacts, like landscape. Memory never mirrors the past, since it has always been transmuted by our self, mind, beliefs and subjectivities, implied by its human character, visible in selective process of recalling. The process of selection of memories is condition or determined by several factors, most of which related to the past. The result of recalls and remembering is visualised and infixed in material and mental features of cultural landscape.¹⁴ Both burdens and glories of history have their landscape representations, and can be read, if only find its decoder and reader. Materialised and institutionalised features of memories become authorised elements of memorial policy, sometimes, especially in authoritarian regimes, aimed to abusively control memory. 'Cultural memory exists in two modes: first in the mode of potentiality

8 TERDIMAN, Richard. *Historicizing Memory*. In: *Present Past: Modernity and the Memory Crisis*. Ithaca NY : Cornell University Press, 1993, pp. 3-32.

9 FOUCAULT, Michel. *Discipline and Punish: the Birth of the Prison*. New York : Random House, 1975, p. 25.

10 FOUCAULT, M. *Discipline and Punish...*, p. 26.

11 CZEPCZYŃSKI, Mariusz. *Cultural Landscape of Post-socialist Cities: Representation of Powers and Needs*. Adlershot : Ashgate, 2008, 209 p.

12 KANSTEINER, Wulf. *Finding Meaning in Memory : A Methodological Critique of Collective Memory Studies*. In: *History and Theory*, 2002, vol. 41, no. 2, p. 179.

13 CZEPCZYŃSKI, M. *Cultural Landscape...*, 209 p.

14 SCHAMA, Simon. *Landscape and Memory*. New York : Alfred A. Knopf, 1996, 672 p.

of the archives whose accumulated texts, images, and rules of the conduct act as a total horizon, and second in the mode of actuality, whereby each contemporary context puts the objectivised meaning into its own perspective, giving its own relevance'.¹⁵ Memory is a phenomenon that is directly related to the present; our perception of the past is always influenced by the present, which means that it is always changing.¹⁶ Cultural memory is seldom a coherent, homogenous and unitary symbolic narration. It has rather a heterogeneous mosaic structure, and some of its component and texts spread with different speed and directions via different media.¹⁷

History and heritage – that what we opt to select from the past – are used everywhere to shape emblematic place identities and support particular political ideologies.¹⁸ What to keep and what not to keep is an indicator of variable and unfixed human ambitions, desires and aspirations. Cultural and political history of the nation, society and city has been constantly negotiated and materialized on physical surrounding as an identity, based on what is remembered or rather recalled. The process of reinterpretation of memories is most clearly visible in transitional societies, where political, economic and cultural factors enhance re-definitions of the past. Cultural memory is always based on social compromise on things to be remembered and things to be forgotten. National and local society can be understood as a community connected by memories and obliviousness.¹⁹ 'Any cultural memory, and especially national memory is a summary of scleroses of all the citizens. Both reals scleroses, coming with the age, and mental scleroses; various disavowals, cognitive dissonances, sometimes shames, mostly fears'.²⁰

Memory has never been a stable fact or structure: it always relates to expectations, conditions, dreams and uncertainties of the reminiscence. Past facts, events, people, places are being evoked enhanced, celebrated, interpreted. Memory is a process in which the presence is haunted by images, representations or just ghosts from the past. This creates the state of temporal and historical disjunction, when the ghost as that which is neither present, nor absent, neither dead nor alive.²¹ 'Ghosts arrive from the past and appear in the present. However, the ghost cannot be properly said to belong to the past'.²² 'Hauntology' refers to the problematic, intangible and paradoxical ontology that ghosts or spectres of the past, in their incessant haunting, pose for discourse on history. 'The key to hauntology is unclear memory, fractal, mutated and deformed by the pressure of following layers of incoming information'.²³ The concept has its roots

15 ASSMANN, Jan – CZAPLICKA, John. Collective Memory and Cultural Identity. In: *New German Critique*, 1995, no. 65, p. 130.

16 CZEPCZYŃSKI, Mariusz – CZEPCZYŃSKI, Michał. Heritage Resurrection : German Heritage in the Southern Baltic Cities. In: AUCLAIR, Elizabeth – FAIRCLOUGH, Graham (Eds.). *Theory and Practice in Heritage and Sustainability. Between Past and Present*. London; New York : Routledge, 2015, pp. 132-146.

17 SKOCZYLAŚ, Łukasz. *Pamięć społeczna miasta – jej liderzy i odbiorcy*. Warszawa : Scholar, 2014, 292 p.

18 GRAHAM, Brian. 'The past in Europe's present: diversity, identity and the construction of place' In: GRAHAM, Brian (Ed.). *Modern Europe. Place. Culture. Identity*. London : Arnold, 1998, pp. 19-52.

19 RENAN, Ernest. What is nation? In: DAHBOUR, Omar – ISHAY, Micheline R. (Eds.). *The Nationalism Reader*. New York : Humanity Books, 1995, pp. 143-155.

20 KŁYS, Anna K. *Brudne serca*. Warszawa : Wielka Litera, 2014, p. 7.

21 DERRIDA, Jacques. *Specters of Marx : the state of the debt*. New York; London : Routledge, 1994, 198 p.

22 BUSE, Peter – STOTT, Andrew (Eds.). *Ghosts : Deconstruction, Psychoanalysis, History*. London : Macmillan, 1999, p. 11.

23 DRENDĄ, Olga. *Duchologia polska. Rzeczy i ludzie w latach transformacji*. Kraków : Karakter, 2016, p. 8.

in Derrida's discussion of Marx's proclamation that 'a spectre is haunting Europe — the spectre of communism'.²⁴ 'Hauntological spectres come to bother us from any zone of deficit lying between things as they were / are / will be and things as they are thought or hoped to be in the future. The first layer ('the past') can only be seen through the medium of the second layer ('the present') so that we can't be entirely sure of the image portrayed by the first layer. This process of obfuscation is a metaphor for memory – or more specifically an allegory of memory – and more broadly an allegory of any sort of representation of the world or any inadequately ('untruthfully') symbolic or imaginary conceptualisation. The hauntological layer shows the first layer to be 'untrue' and hints at some unresolved lack in this truth.'²⁵

Liminal landscape rites of passage

The power written into the visible forms of urban structures is featured most evidently in totalitarian regimes. In consequence, the landscape – memory discourse becomes more noteworthy in transitional societies, when a changing political and social system implies changing reminiscences and recollections of the past. Re-interpretations of the past is usually a natural process, following gradual cultural and generation shifts. It habitually takes a form of cultural-historical evolution. In some circumstances, however, cultural memory is re-interpreted in a more revolutionary manner as a crossing of cultural borders or limes, a liminal act that is accompanied by ambiguity, openness, and indeterminacy.²⁶ In this period of transition our normal limits to thought, self-understanding, and behaviour are relaxed, opening the way to something new, one's sense of identity dissolves, bringing about disorientation. It is a limbo, an ambiguous period characterised by humility, seclusion, tests, and haziness. Arnold van Gennep's²⁷ threefold structure of rites of passage includes a pre-liminal phase (separation), based on sorting out the 'good' from the 'bad'; defining and new coding begin an epistemological transformation, with cultural cleansing also a part of this phase. The second is a liminal phase (transition) characterised by a ménage of meanings and representations; the old is re-interpreted and de-contextualised, while the new is constructed, both physically and mentally. Then comes the final post-liminal phase (reincorporation), when the division between 'old' and 'new' becomes insignificant and eventually disappears, the 'old' merging and becoming assimilated into contemporary social, cultural and economic life.²⁸

Cultural landscape always represents social, economic, political and cultural trends, sometimes hidden under a layer of declarations and practices. The liminal transition usually is ended by the final incorporation, but sometimes people, signs, places or objects may not complete a transition, or a transition between two states may not be fully possible. Those who remain in between two states may become liminal on a permanent or long-term basis. Such liminal times can accompanied and constructed

24 MARX, Karl – ENGELS, Friedrich. *The Communist Manifesto*. Ballingslöv : Chiron Academic Press, 2004, p. 7.

25 HARPER, Adam. *Hauntology: The Past Inside The Present* [online], 2009. [cit. 02. 11. 2016]. Available on the Internet: <<http://rougesfoam.blogspot.sk/2009/10/hauntology-past-inside-present.html>>

26 CZEPCZYŃSKI, M. *Cultural Landscape...*, 209 p.

27 GENNEP, Arnold van. *The Rites of Passages*. Chicago : University of Chicago Press, 1960, 198 p.

28 GENNEP, Arnold van. *The Rites of Passages*. Chicago : University of Chicago Press, 1960, 198 p. TURNER, Victor. *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society (Symbol, Myth, & Ritual)*. New York : Cornell University Press, 1975, 309 p. CZEPCZYŃSKI, M. *Cultural Landscape...*, 209 p.

by liminal landscapes: landscapes no longer typical for the previous regime, but at the same time quite different from the aspired ones. The liminal transformation of Polish cultural landscape consists of multiple separations, transitions and re-incorporations, expressed by political statements, everyday practices and living spaces. The burdensome meaning of communism was usually left deeply coded into both the external and internal structure of urban landscapes.²⁹ The problem of dealing with the meanings and forms of the post-socialist leftovers has been one of the most significant issues of post-socialist landscape management. The 1989 'autumn of nations' brought not only an overturn of the communist dictatorships, but also the opportunity of finding new paths towards the future.

Post-communist landscapes have been wash away, and unwelcome elements and qualities had to disaster to make urban spaces more habitable and acceptable for the liberalised societies. Polish post-communist memory and landscape transformations can be somehow paralleled to liminal passages:

- The first pursuit included most obvious, relatively easy and popularly agreed cleanings and changes of the most vivid communist iconic landscapes, generally ended by the late 1990s. Many of the unwanted codes and symbols, names and labels had been eliminated by physical destruction and demolishing of features hard to reinterpret, followed by elimination from social practices and memories.³⁰ Removal, renaming, rededication or just reuse of the symbolic heritage of a discredited regime was, in itself, simple enough, 'a new onomatology of places'.³¹
- The second post-communist liminal phase of cultural landscape transformation was characterised by uncertainty and hesitations, instable codes and initial ambiguous period of seclusions, tests, and haziness, was focused on a second degree of icons, which often lost its political connotations.
- The early incorporations and reinterpretations, have been introduced since the early 2000s, when some of the former communist icons become part of popular culture, sometimes jokes, sometimes historical monuments, amalgamated into local heritage, city branding and significance system.
- The fourth passage turns the liminal transformation back again to the initial stage and contradicts the van Gennep's³² transformation process. Since the last parliament and presidential elections in Poland in 2015 and absolute win of the right-populist Law and Justice party, the landscape and memory policy transformation had been returned to separation, but on much deeper and often angrier level, whirling the society into the memory limbo helix.

For the last 27 years it seemed that significant part of the post-socialist societies would have rather been 'put history aside' and not evoke most painful memories. What seemed to be a linear process, now it looks like a circular or liminal spiral, when old memories are being contested and obeyed, new memories and heritages are being contributed, history is being corrected to meet the expectations and goals of the

29 CZEPCZYŃSKI, M. *Cultural Landscape...*, 209 p.

30 KWIATKOWSKI, Piotr Tadeusz. *Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji* [The collective memory of Polish Society during the Period of Transformation]. Warszawa : Scholar, 2008, 470 p.

31 WĘCŁAWOWICZ, Grzegorz. The changing socio-spatial patterns in Polish cities. In: KOVACZ, Zoltan – WIESSNER, Reinhard (Eds.). *Prozesse und Perspektiven der Stadtentwicklung in Ostmitteleuropa (Münchener Geographische Hefte)* 76. Passau : L.i.s. Verlag, 1997, pp. 75-82.

32 GENNEP, Arnold van. *The Rites of Passages*. Chicago : University of Chicago Press, 1960, 198 p.

ruling party. The memory whirl pulls people, places, memories, narratives inside this long-term limbo of liminality.

Renewed interpretations of the recent past

Societies have always been diverse, variable, and often mutable structures, represented by social actions. Investigation of the consequences of types of social action and a study of how these types of action come into conflict and create tensions for specific individuals have been at the heart of Weber's³³ sociology. Men may engage in four basic types of social actions, including purposeful or goal oriented rational action, which entails a complicated plurality of means and ends; value-oriented, when individuals use rational – that is effective – means to achieve goals or ends that are defined in terms of subjective meaning; emotional or affective motivations, fuses means and ends together so that action becomes emotional and impulsive; and traditional action, when the ends and the means of action are fixed by custom and tradition.³⁴

Contemporary social and cultural transformations are closely interrelated to change of dominating social actions, not only in Poland, but also in many other countries across Europe and the world. New wave of political radicalism facilitate the post-post-modern societies, where history, memory and heritage play an unexceptional role in society and nation making. The purposeful, heterogeneous future-oriented actions, typical for neoliberal societies, seems to be replaced by more affective and impulsive actions, frequently referred as traditional or past-oriented social actions. The change brings new level of domination of the imagined, better past, or rather its idealised or demonised representations. It seems that 'the past is never dead. It's not even past'.³⁵ Cultural memory is always directly related to the present hopes, fears and expectations; our perception of the past is always influenced by present conditions or social actions. 'Reality takes shape only in memory',³⁶ and memory is shaped by contemporary visions and believes.

The 2015 political shift in Poland was almost immediately followed by new memory and heritage landscape policies. High social expectations of better, but also more satisfied, prouder life brought revival of national and nationalistic aspects of history. Many memories and facts have been sent to oblivion or labelled as 'fakes'. Special attention was focused on hunt for real or, in most cases, alleged aspects of communism. Communism, together with liberalism or cosmopolitanism became one of the major imaginative enemy of the new powers. The 'death' of communism after the fall of the Soviet Union, in particular after theorists such as Francis Fukuyama³⁷ asserted that capitalism had conclusively triumphed over other political-economic systems and reached the 'end of history'. But if communism was always spectral, as Marx and Engels

33 WEBER, Max. The Nature of Social Action. In: WEBER, Max. *Selections in Translation*. (Ed.). W. G. Runciman. Cambridge : Cambridge University Press, 1991, pp. 7-32.

34 PRIYA, R. Types of Social Action According to Max Weber. In: *Your Article Library* [online], 2016. [cit. 02. 11. 2016]. Available on the Internet: <<http://www.yourarticlelibrary.com/sociology/types-of-social-action-according-to-max-weber/43755/>>

35 FAULKNER, William. *Requiem for a Nun*. New York : Random House, 1951, p. 73.

36 PROUST, Marcel. *A la recherche du temps perdu, Du côté de chez Swann*. Paris : Gallimard, 1954, p. 184.

37 FUKUYAMA, Francis. *The End of History and the Last Man*. New York : Free Press, 1992, 464 p.

stated³⁸ and what does it mean to say it is now dead?³⁹ Many, especially emotional and traditional oriented political leaders in Poland, seem to fully agree with the believe that communism is still alive. Since the spectre of communism is still there, there is an urgent and vital need for unremitting separations of good and bad, reinterpretations and over-interpretations. Any sign, object or text suspected to be 'non-patriotic', non-traditional or, even worse, related to communism, might be sentence to oblivion by displacement and annihilation.

This cultural turn is being supported and facilitated by numerous governments institutions, led by the conspicuous Institute of National Remembrance (INR). Fast legal changes allowed new board and management of the institution to choose and approve memories, creates a legitimate truth, multiplied and propagated by media and other related institutions. New memories and heritages are being constructed by a team of heritage signifiers and the heritageneers – engineers of heritage. Affective and tradition orientated social actions are implemented by numerus narratives, media and activities. Ministry of Culture and National Heritage is another institution to enhance the heritage change. The current minister is also one of three deputy prime ministers, what only emphasizes the importance of heritage. The Ministry's activities are often focused on creation of new historical policies, emphasising the heroic martyrdom of the Poles. The attempts to reconstruct, rename and reinterpret the Gdańsk based Second World War Museum into Polish 1939 War Museum is one of the recent examples of new history policy.

The museum changes are implemented by new, more strict memorial policies. Soviet Army and alleged communists' monuments became one of the first targets of the change, often with a significant bottom-up initiatives. Institute for National Remembrance has urged regional authorities to take down 500 Soviet monuments. The president of the INR, Lukasz Kaminski, has announced that state historians are setting up an 'inventory of places where there are still Soviet monuments'. In June 2016 campaign begun to urge local governments to liquidate Soviet monuments, even before a relevant law is created. There is little nostalgia for the years that Poland spent as a satellite state to the Soviet Union, but initiatives to take down Soviet monuments in the past have sparked an overwhelmingly negative reaction from Russia. After the removal of the monument to Red Army General Ivan Chernyakhovsky in September in the town of Pieniężno, Russia threatened Poland with 'most serious consequences'. Russian Ambassador to Poland Sergei Andreyev accused the country of 'historic denial', arguing that if it were not for the Red Army's effort in World War II, Poland would have never survived as a country.⁴⁰ Only a few months earlier, authorities in the Polish town of Nowa Sól demolished a memorial to the brotherhood-in-arms of Polish and Red Army soldiers. The Russian Foreign Ministry responded with a statement saying, 'mockery of our memorial sites in Poland has been built into the state policy'.

Names' changing is another example of liminal cultural landscape separation. Thousands of place names had been changed in the early 1990s in Poland, but, according to the officials there are ca. 1,500 streets and squares in Poland, which names are

38 MARX, K. – ENGELS, F. *The Communist Manifesto...*, 304 p.

39 DERRIDA, J. *Specters of Marx...*, 198 p.

40 SHARKOV, Damien. Poland Plans to Remove 500 Soviet Monuments. In: *Newsweek* [online], 3/31/16. [cit. 12. 11. 2016]. Available on the Internet: <<http://europe.newsweek.com/poland-plans-removal-500-soviet-monuments-442661?rm=eu>>

associated with the communist era. The nationalist right dominated parliament prepared an act of law to delegalize the 'bad' urban toponomastic. According to the proposed project, 'names of buildings, objects and public infrastructure, including roads, bridges and streets cannot commemorate people, organizations, events or dates symbolising communism or any other totalitarian system'.⁴¹ Memories can be also evoked or steered by leisure and games, especially among the younger citizens. In 2015 a board game modelled on Monopoly was launched, as an initiative of the INR, that shows the difficulties of the Communist-era economy. The INR-designed game has been a bestseller in Poland and elsewhere. But Russia banned the game earlier this month after it failed to convince the creators to remove all historical references to Communism and turn it into a board game about shopping.⁴² The anti-communist narrative is also, among xenophobic and homophobic slogans, dominating many of football matches, marches and manifestations, where stadium hooligans are merged with the nationalistic quasi-militia, and together incorporate tradition dominated social actions.

For a zealot believer, the spectre of communism can be found practically everywhere, in every aspect of social and civic activities, landscape features or person. Even the anti-communist icon, the former leader of the Solidarity trade union, Lech Wałęsa, is being accused and then often labelled as 'a communist', similarly to dozens other veterans of anti-communism movement. The local leader of Law and Justice in Gdańsk Region – Andrzej Jaworski – called for a local referendum to change the name of the country's third largest Gdańsk Lech Wałęsa Airport. Wałęsa, according to Jaworski and many activists of Law and Justice, was undoubtedly a communist agent, unworthy to be honoured by the name of the airport.⁴³ In the name of 'historical truth' the new, state propaganda machine tries to eliminate and/or reinterpret the 'unrightfully' eminent protagonists from public memory and history. Official photographic exhibition, which accompanied the 2016 Warsaw NATO summit did not show any of the leader, who actually signed the accession agreement in 1999. The mighty ring wing party tries to change schoolbooks and teaching programs, to re-write the history, according to tradition oriented narrations.

Conclusions

Cultural landscapes, as mélange of forms, meanings and functions, project and represent the powers, needs and values of a given society.⁴⁴ Memory, as the representation of the past, is an important political resource,⁴⁵ and sometimes, especially in tradition-oriented societies, memory becomes a major source of power. The past manifested in memorial practises of commemoration and rejection influences contemporary identities and, to a further extend, future opportunities and

41 JEDLECKI, Przemysław. *Na polecenie PiS wojewodowie w całej Polsce wymażą 1500 PRL-owskich patronów ulic* [online], *Gazeta Wyborcza*, 2016. [cit. 26. 01. 2016]. Available on the Internet: <<http://wyborcza.pl/1,75248,19534601,na-polecenie-pis-wojewodowie-w-calej-polsce-wymaza-1500-prl-owskich.html>>

42 SHARKOV, D. Poland Plans to Remove...

43 GAAFAR, Adam. *PiS rozważa referendum w sprawie zmiany nazwy lotniska w Gdańsku. Nie chcą by nosiło imię Lecha Wałęsy* [online], 2016. [cit. 22. 08. 2016]. Available on the Internet: <<http://natemat.pl/172321,pis-rozważa-referendum-w-sprawie-zmiany-nazwy-lotniska-w-gdansk-u-nie-chca-by-nosilo-imienia-lecha-walesy>>

44 CZEPCZYŃSKI, M. *Cultural Landscape...*, 209 p.

45 FOUCAULT, Michel. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972 – 1977*. New York: Random House, 1980, 288 p.

developments. Renan⁴⁶ emphasised the significance of forgetfulness, and historical error, as essential in the creation of a nation or cultural group. Historical research, by revealing unwanted truths, can even endanger nationhood. The essence of a nation is that all individuals have many things in common, and also that they have forgotten many things. Our daily encounters with forgetting have not taught us enough about how much power it exercises over our lives, what reflections and feelings it evokes in different individuals, how even art and science presuppose – with sympathy or antipathy – forgetting, and finally what political and cultural barriers can be erected against forgetting when it cannot be reconciled with what is right and moral. If we try to acquire a better understanding of all these aspects of forgetting, to form a more discriminating attitude toward them in our own lives, we find that cultural history provides a helpful perspective in which the value of the art of forgetting emerges, along with the value of a simultaneous, indispensable critique of forgetting.⁴⁷ Society which lives in the specific dictatorship of the past and painful memories become specific form of a public cult, incessantly creates new wrongs and is decrees to stagnation. Pathetic reference to own sufferings and comfortable obliviousness of sufferings rendered to somebody else complete together rather well. Not only terror of obliviousness, but also terror of memory is used to achieve temporary social, political or economic goals.⁴⁸

In contrary to Francis Fukuyama thesis on 'The End of History and the Last Man',⁴⁹ it looks like Poland face now a specific 'The Revenge of History: The Battle for the Twenty-First Century'.⁵⁰ New wave of political radicalism seems to facilitate the post-post-modern times and societies, where history, memory and heritage seems to play an unexceptional role in the nation making. Bauman⁵¹ writes of uncertainties and fears being more diffuse and harder to pin down. Indeed, they are, to use the title of one of his books, 'liquid fears', which are amorphous and have no easily identifiable referent.⁵² And the fear of the past are always better know or remembered. There are obviously many spectres flying over Europe; for some it is the spectre of neoliberalism, for other communism, while many see the clear spectre of nationalism and xenophobia. The unclear 'liquid fears' materialise relatively easily within a historical discourse, much more difficult to be verified, appealed to contemporary qualms and believeabilia.⁵³ Through political memory lenses historical spectres become detectable. The spectre of communism, especially in a country deeply stigmatised by the system, can be turned form 'liquid' to concrete and solid, visible in cultural landscape. The landscape hunt goes on, for haunting spectres and memories. Power over historical memory is a substantial instrument of contemporary policy, used to legitimate present and future actions. George Orwell in his novel 'Nineteen Eighty Four'⁵⁴ points out that he who controls the past commands the future; he who commands the future controls the past. Past,

46 RENAN, E. What is nation?..., pp. 143-155.

47 WEINRICH, Harald. *Lethé: The Art and Critique of Forgetting*. Ithaca NY : Cornell University Press, 2004, p. 1.

48 GAUß, Karl-Markus. *Das europäische Alphabet*. Wien : Paul Zsolnay Verlag, 1997, 208 p.

49 FUKUYAMA, F. *The End of History...*, 464 p.

50 MILNE, Seumas. *The Revenge of History: The Battle for the Twenty-First Century*. London : Verso Books, 2012, 320 p.

51 BAUMAN, Zygmunt. *Liquid Fear*. Cambridge : Polity, 2006, 118 p.

52 BAUMAN, Z. *Liquid Fear...*, 118 p.

53 CERTEAU, M. *Practices of Space...*, pp. 122-145.

54 ORWELL, George. *Nineteen Eighty-Four, A novel*. London : Secker & Warburg, 1949, 328 p.

present and future are interwoven into each other, and represented in landscape forms, facilitated by landscape functions, and signified by its changeable meanings.

BIBLIOGRAPHY

- ASSMANN, Jan – CZAPLICKA, John. Collective Memory and Cultural Identity. In: *New German Critique*, 1995, no. 65, pp. 125-133.
- BAUMAN, Zygmunt. *Liquid Fear*. Cambridge : Polity, 2006, 118 p.
- BUSE, Peter – STOTT, Andrew (Eds.). *Ghosts : Deconstruction, Psychoanalysis, History*. London : Macmillan, 1999, 268 p.
- CERTEAU, Michel de. Practices of Space In: BLONSKY, Marshall (Ed.). *On Signs*. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1985, pp. 122-145.
- COSGROVE, Denis E. *Social Formation and Symbolic Landscape*. Madison : The University of Wisconsin Press, 1998, 332 p.
- COSGROVE, Denis E. – DANIELS, Stephen. Introduction : iconography and landscape. In: COSGROVE, Denis E. – DANIELS, Stephen. (Eds.). *The iconography of landscape. Essays on the symbolic representation, design and use of past environments*. Cambridge : Cambridge University Press, 2004, 318 p.
- CZEP CZYŃSKI, Mariusz – CZEP CZYŃSKI, Michał. Heritage Resurrection : German Heritage in the Southern Baltic Cities. In: AUCLAIR, Elizabeth – FAIRCLOUGH, Graham (Eds.). *Theory and Practice in Heritage and Sustainability. Between Past and Present*. London; New York : Routledge, 2015, pp. 132-146.
- CZEP CZYŃSKI, Mariusz. *Cultural Landscape of Post-socialist Cities : Representation of Powers and Needs*. Adlershot : Ashgate, 2008, 209 p.
- DERRIDA, Jacques. *Specters of Marx : the state of the debt*. New York; London : Routledge, 1994, 198 p.
- DREND A, Olga. *Duchologia polska. Rzeczy i ludzie w latach transformacji*. Kraków : Karakter, 2016, 243 p.
- FAULKNER, William. *Requiem for a Nun*. New York : Random House, 1951, 286 p.
- FOUCAULT, Michel. *Discipline and Punish: the Birth of the Prison*. New York : Random House, 1975, 333 p.
- FOUCAULT, Michel. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972 – 1977*. New York : Random House, 1980, 288 p.
- FUKUYAMA, Francis. *The End of History and the Last Man*. New York : Free Press, 1992, 464 p.
- GAAFAR, Adam. *PiS rozważa referendum w sprawie zmiany nazwy lotniska w Gdańsku. Nie chcą by nosiło imię Lecha Wałęsy* [online], 2016. [cit. 22. 08. 2016]. Available on the Internet: <<http://natemat.pl/172321,pis-rozwaza-referendum-w-sprawie-zmiany-nazwy-lotniska-w-gdansk-u-nie-chca-by-nosilo-imienia-lecha-walesy>>
- GAUß, Karl-Markus. *Das europäische Alphabet*. Wien : Paul Zsolnay Verlag, 1997, 208 p.
- GENNEP, Arnold van. *The Rites of Passages*. Chicago : University of Chicago Press, 1960, 198 p.
- GRAHAM, Brian. 'The past in Europe's present: diversity, identity and the construction of place' In: GRAHAM, Brian (Ed.). *Modern Europe. Place. Culture. Identity*. London : Arnold, 1998, pp. 19-52.
- HALL, Stuart. The Work of Representation. In: HALL, Stuart (Ed.). *Representation. Cultural Representation and Signifying Practices*. London : Sage, 2002, pp. 13-74.
- HARPER, Adam. *Hauntology: The Past Inside The Present* [online], 2009. [cit. 02. 11. 2016]. Available on the Internet: <<http://rougesfoam.blogspot.sk/2009/10/hauntology-past-inside-present.html>>
- JEDLECKI, Przemysław. *Na polecenie PiS wojewodowie w całej Polsce wymażą 1500 PRL-owskich patronów ulic* [online], *Gazeta Wyborcza*, 2016. [cit. 26. 01. 2016]. Available on the Internet: <<http://wyborcza.pl/1,75248,19534601,na-polecenie-pis-wojewodowie-w-calej-polsce-wymaza-1500-prl-owskich.html>>

- KANSTEINER, Wulf. Finding Meaning in Memory : A Methodological Critique of Collective Memory Studies. In: *History and Theory*, 2002, vol. 41, no. 2, pp. 179-197.
- KLYS, Anna K. *Brudne serca*. Warszawa : Wielka Literatura, 2014, 352 p.
- KWIATKOWSKI, Piotr Tadeusz. *Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji* [The collective memory of Polish Society during the Period of Transformation]. Warszawa : Scholar, 2008, 470 p.
- MACSEY, Richard – DONATO, Eugenio (Eds.). *The Languages of Criticism and The Sciences of Man : the Structuralist Controversy*. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1970, 331 p.
- MARX, Karl – ENGELS, Friedrich. *The Communist Manifesto*. Ballingslöv : Chiron Academic Press, 2004, 304 p.
- MILNE, Seumas. *The Revenge of History: The Battle for the Twenty-First Century*. London : Verso Books, 2012, 320 p.
- ORWELL, George. *Nineteen Eighty-Four, A novel*. London : Secker & Warburg, 1949, 328 p.
- PRIYA, R. Types of Social Action According to Max Weber. In: *Your Article Library* [online], 2016. [cit. 02. 11. 2016]. Available on the Internet: <<http://www.yourarticlelibrary.com/sociology/types-of-social-action-according-to-max-weber/43755/>>
- PROUST, Marcel. *A la recherche du temps perdu, Du côté de chez Swann*. Paris : Gallimard, 1954, 478 p.
- RENAN, Ernest. What is nation? In: DAHBOUR, Omar – ISHAY, Micheline R. (Eds.). *The Nationalism Reader*. New York : Humanity Books, 1995, pp. 143-155.
- SCHAMA, Simon. *Landscape and Memory*. New York : Alfred A. Knopf, 1996, 672 p.
- SHARKOV, Damien. Poland Plans to Remove 500 Soviet Monuments. In: *Newsweek* [online], 3/31/16. [cit. 12. 11. 2016]. Available on the Internet: <<http://europe.newsweek.com/poland-plans-removal-500-soviet-monuments-442661?rm=eu>>
- SKOCZYLAŚ, Łukasz. *Pamięć społeczna miasta – jej liderzy i odbiorcy*. Warszawa : Scholar, 2014, 292 p.
- TERDIMAN, Richard. Historicizing Memory. In: *Present Past: Modernity and the Memory Crisis*. Ithaca NY : Cornell University Press, 1993, pp. 3-32.
- TILLEY, Christopher. *A Phenomenology of Landscape : Places, Paths and Movements*. Oxford : Berg, 1994, 224 p.
- TURNER, Victor. *Dramas, Fields, and Metaphors : Symbolic Action in Human Society (Symbol, Myth, & Ritual)*. New York : Cornell University Press, 1975, 309 p.
- WEBER, Max. The Nature of Social Action. In: WEBER, Max. *Selections in Translation*. (Ed.). W. G. Runciman. Cambridge : Cambridge University Press, 1991, pp. 7-32.
- WEĆLAWOWICZ, Grzegorz. The changing socio-spatial patterns in Polish cities. In: KOVACZ, Zoltan – WIESSNER, Reinhard (Eds.). *Prozesse und Perspektiven der Stadtentwicklung in Ostmitteleuropa (Münchener Geographische Hefte) 76*. Passau : L.i.s. Verlag, 1997, pp. 75-82.
- WEINRICH, Harald. *Lethé: The Art and Critique of Forgetting*. Ithaca NY : Cornell University Press, 2004, 254 p.
- ZUKIN, Sharon. *Landscapes of Power. From Detroit to Disney World*. Berkeley; Los Angeles; London : University of California Press, 1993, 338 p.

MATERIÁLŸ

MATERIALS

Archívne dokumenty k výskumu spolkového života v meste Košice v období 1867 – 1914

Nikoleta Lattová

vol. 5, 2016, 2, pp. 82-94

Archive documents to the research of association's life in Košice 1867 - 1914

In the second half of the 19th century in Hungary there was an enormous increase in the number of associations. While in 1862 there were 579 registered associations, in 1878 it was already 3995. The associations had no duty to keep administration paperwork and agenda. They were acting as independent communes and as a result of this were autonomous written records and administration paperwork. Public authorities had no right to interfere in their own administration records, they just might have consulted them. The way how the written records of each association were kept and preserved for the future generations depended on its individual "conscientious" members. This has resulted in a fact that the researchers who are dealing with the issues of administration record keeping have access mainly to incomplete and fragmentary archive documents. The aim of the article is to present the conditions of the archival historical sources that are related to the research of community life and life in associations in the city of Kosice in 1867 – 1914. The research was conducted in archives and libraries located in the investigated city of Košice, as well as in the same type of institutions in Budapest. Available historical sources particularly include the articles of associations, reports to the police headquarters and own documents and records of associations themselves. These include documents such as speeches, annual reports, reports on general meetings, almanacs, journals, publications published by associations and issues of memorial books published on the occasion of special anniversaries to commemorate the founding of association.

Key words: Associations. Archive documents. Annual reports. Almanacs. Publications.

V druhej polovici 19. storočia prebiehajú v Uhorsku celospoločenské zmeny. V dôsledku priemyselnej revolúcie a postupujúcej modernizácie dochádza k zmene životného štýlu všetkých vrstiev society. Spolková činnosť patrí medzi najvýznamnejšie znaky meštianskej politickej kultúry v druhej polovici 19. storočia a medzi indikátory prechodu od stavovskej k občianskej spoločnosti. Spolky prekonávali tradičné delenie ľudí podľa stavu, majetku alebo profesie.¹ Členovia si boli navzájom rovní. Prostredníctvom spolkovéj činnosti vyjadrovali jednotlivci svoje záujmy a postoje, čo utváralo štruktúru spoločnosti a presadzovalo liberálne a neskôr demokratické princípy do života komunity.² Svojimi aktivitami vstupovali spolky do verejného priestoru, napr. organizovaním osláv, prehliadok, zábav, dobročinnými aktivitami, vzájomnými návštevami s cudzími spolkami. Všetky tieto udalosti boli dôležitým prvkom pri utváraní občianskej kultúry, pretože aktivity, ktoré realizovali spolky sa stali stabilnou súčasťou

1 Začiatkom 19. storočia nahradila stavovskú diferenciáciu vzdelanosťou. Členovia spolkov chceli byť medzi seberovnými. Platilo to najmä pre muzeálne spolky a kasína. V druhej polovici 19. storočia vstupovali do spolkov ďalšie vrstvy obyvateľstva, predovšetkým stredné a nižšie. KAFKOVÁ, Renata. Spolčovníci – geneza, význam v rámci občianskej spoločnosti, stav bádání v české historiografii a jeho úkoly. In: *Acta facultatis philosophicae. Historie historica*, 2003, roč. 10, č. 208, s. 184-185.

2 HLAVAČKA, Milan. Historicko-sociální parametry občianskej spoločnosti aneb jak se v českých zemích změnili měšťané v občany? In: BARTONÍČEK, Pavel (Ed.). *Formování občianskej spoločnosti ve Slaném a na Slánsku na přelomu 19. a 20. století*. Slaný: Knihovna Václava Štecha ve Slaném, 2012, s. 14, 20.

kultúry občianskych vrstiev.³ Spolkový život v Habsburskej monarchii bol ovplyvňovaný mnohými faktormi. Na druhej strane aj jeho vplyv v spoločnosti bol veľký a o členstvo v spolku bol veľký záujem.⁴ O tejto skutočnosti vypovedá aj nárast počtu spolkov v celouhorskom meradle. V roku 1862 bolo v Uhorsku zaevidovaných 579 spoločností a v roku 1878 už 3995.⁵

Spolky ako nezávislé komúny, kolektívy, viedli autonómnu písomnú administratívu. Verejnoprávne orgány nemali právo zasahovať do vlastných spolkových spisov, smeli do nich len nahliadnuť. Zachovanie písomnej agendy spolkov pre nasledujúce generácie záviselo od jednotlivých „svedomitých“ členov. Preto majú bádatelia zaoberajúci sa spolkovou problematikou k dispozícii prevažne nekompletné archívne dokumenty.⁶

Základnými zdrojmi pre výskum spolkového života v Košiciach v rokoch 1867 – 1914 sú archívne pramene zo skúmaného obdobia.⁷ Východiskovým dokumentom výskumu by mali byť evidencie spolkov. V Archíve mesta Košice je uložený zoznam spoločností, ktorý nie je časovo zaradený.⁸ Je však zameraný na organizácie fungujúce prevažne v štyridsiatych a päťdesiatych rokoch 20. storočia.⁹ Dostupný je aj index spolkov, ktorý takisto nie je vymedzený rokmi. Obsahuje menný zoznam, ktorý pri jednotlivých názvoch uvádza aké informácie je možné o danej organizácii zistiť z archívnych dokumentov.¹⁰ Väčšinou sú to údaje o vzniku a zániku a vzťahujú sa na už spomínanú evidenciu. Komparácia oboch dokumentov evokuje, že aj uvedený index sa zameriava na spoločnosti z druhej polovice 20. storočia. Mnohé pomenovania z prvého aj druhého prameňa svojim názvom pripomínajú spolky z predchádzajúceho obdobia. Je teda problematické určiť, či ide o tie isté spoločnosti, resp. ich pokračovateľov. Prípadne, či sú to novo založené organizácie s rozdielnymi cieľmi a charakterom, a len zhodou okolností majú rovnaký alebo podobný názov.

3 Príslušníci občianskych vrstiev disponujú dostatočným majetkom a postavením, aby mohli presadzovať princípy občianskej spoločnosti. Patria tu vzdelanci, príslušníci slobodných povolanií, vyššie a stredné úradníctvo, technická inteligencia, profesori, stredoškolskí učitelia, duchovní, buržoázia a podnikatelia. KLADIWA, Pavel – POKLUDOVÁ, Andrea – KAFKOVÁ, Renata. *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850 – 1914. II. díl, 1. svazek. Muži z radnice*. Ostrava : Filozofická fakulta Ostravské univerzity, 2008, s. 19, 99.

4 „Spolok je pre mesto tým, čím je rodina pre deti: ľudia učia sa vo spolkoch vzájomnej láske, úcte a citia sa ako jedna rodina. Dobrý spolok sa nedá zlatom vyvážiť.“ Dobové vyjadrenie hasiča z Hornej Oravy, citované podľa: MANNOVÁ, Elena. Ideové smery, kultúrny a spoločenský život. In: KOVÁČ, Dušan a kol. *Slovensko v 20. storočí I. Na začiatku storočia 1901 – 1914*. Bratislava : Veda, 2004, s. 249.

5 Kľúčovým aspektom v tomto smere bol proces urbanizácie, pretože väčšina spolkov sa sústredila v mestách. V mestách pripadol jeden spolok na 927 obyvateľov, v župách na 4328. Z celkového počtu obcí v Uhorsku len 6,8 % malo spolok, z miest 73,5 %. MANNOVÁ, Elena. Prehľad vývoja spolkového hnutia na Slovensku z aspektu formovania občianskej spoločnosti. In: STENA, Ján (Ed.). *Občianska spoločnosť. Problémy a perspektívy v ČSFR*. Bratislava : Sociologický ústav SAV, 1991, s. 73.

6 BŐZSE, Sándor. „Az egyesületei élet a polgári szabadság...“ : *Somogy megye egyesületei a dualizmus korában*. Kaposvár : Somogy Megyei Levéltár, 1997, s. 22.

7 Heuristický výskum prebiehal v Archíve mesta Košice, v Štátnom archíve v Košiciach, v Maďarskom krajinškom archíve v Budapešti a v Krajinskej Szechenyiho knižnici v Budapešti. V Szechenyiho knižnici sa okrem súčasnej historiografie nachádzajú aj dobové dokumenty, napr. stanovy. Torzovité archívne dokumenty týkajúce sa väčšinou konkrétnych spolkov sa nachádzajú aj vo Východoslovenskom múzeu v Košiciach, Verejnej knižnici Jána Bocatia v Košiciach a Štátnej vedeckej knižnici v Košiciach v oddelení Bibliotheca Cassoviensis a Oddelení historických fondov.

8 Nie je rokmi vymedzené obdobie, na ktoré sa daná evidencia vzťahuje. Až po podrobnom preskúmaní bolo možné zistiť, či sprostredkúva spolky z dualizmu alebo napr. z 20. storočia.

9 Archív mesta Košice (ďalej len AMK), Evidencia spolkov v Košiciach a okrese košickom.

10 AMK, Index spolkov v obvode mesta Košic a obcí okresu Košice.

Štátny archív v Košiciach disponuje fondom s názvom *Cechy, spolky a záujmové organizácie*. Obsahuje informácie iba k šiestim spolkom z dualistického obdobia. Napriek tomu poskytuje o nich základné údaje, konkrétne vznik, zánik a vytýčené ciele podľa stanov. Ďalší materiál tvoria zápisnice z valných zhromaždení a korešpondencia, ak sa zachovala.¹¹

Dôležité z hľadiska sledovania nárastu počtu spolkov v meste sú dobové štatistiky maďarskej proveniencie.¹² Prvú polovicu 19. storočia zmapoval ešte nemecký autor Stubenrauch Moriz. *Statistische Darstellung des Vereinswesens im Kaiserthume Oesterreich. 1857 (Štatistické zobrazenie spolkového života v Rakúskom cisárstve)*.¹³ V druhej polovici 19. storočia vypracovali evidencie maďarskí bádatelia Hunfalvy János: *Magyarország különhozó egyletei (Rozmanité maďarské spolky)*¹⁴ a Varga Gyula: *Magyarország egyletei és társulatai 1878 – ban (Maďarské spolky a spoločnosti v roku 1878)*.¹⁵ Okrem uvedených existujú ešte štatistiky zvlášť pre bankové a úverové inštitúcie¹⁶ a celo-krajinské štatistiky.¹⁷

Chýbajúcu medzeru obdobia rokov 1896 – 1914, pre ktoré neexistuje žiadna evidencia, vyplňajú košické adresáre nachádzajúce sa vo Verejnej knižnici Jána Bocatia. Zachovali sa pre roky 1891 – 1901, 1903, 1906 – 1908, 1910 – 1911, 1913 – 1914.¹⁸

11 Štátny archív v Košiciach (ďalej len ŠA-K), fond Cechy, spolky a záujmové organizácie, Spolky v abovskej a turnianskej župe 1861 – 1918 (aj Svojina 1945 – 1954).

12 Územie dnešného Slovenska bolo v dualistickom období súčasťou Uhorska a tak tu platili rovnaké podmienky pre rozvoj spolkového života. Pre výskum spolkov v Košiciach je teda z metodologického hľadiska významná maďarská historiografia aj archívne dokumenty nachádzajúce sa v Maďarskom krajinskom archíve v Budapešti a v Krajinskej Szechényiho knižnici v Budapešti. Spoločenský a ekonomický obraz Košíc v 19. storočí približujú napr. publikácie: SZIKLAY, János – BOROVSKY, Samu. *A Magyarország Vármegyéi és Városai I.: Abauj-Torna Vármegye és Kassa*. Budapest : Apollo, 1896, 580 s. Časť o košickej spoločnosti je dostupná aj na internete: SZIKLAY, János – BOROVSKY, Samu. *Abauj-Torna Vármegye és Kassa* [online]. Budapest 1896 [cit. 10.12.2013]. Dostupné na internete: <<http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0001/23.html>>. WICK, Béla. *Kassa története és műemlékei*. Kassán : Wiko, 1941, 446 s.

13 STUBENRAUCH, Moriz. *Statistische Darstellung des Vereinswesens im Kaiserthume Oesterreich. 1857* [online]. [cit. 28.11.2014]. Dostupné na internete: <<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015009016844;view=1up;seq=5>>

14 HUNFALVY, János. *Magyarország kulonbozo egyletei. Statistikai Közlemények*. Pesten : Magyar Tudományos Akadémia Statistikai Bizottsága, 1862.

15 VARGA, Gyula. *Magyarország egyletei és társulatai 1878 – ban. Hivatalos Statistikai Közlemények*. Budapest : Országosmagy. kir. Statistikai Hivatal, 1880.

16 HUNFALVY, János. *Hivatalos statistikai Közlemények*. Tieto štatistiky vyšli vo viacerých zväzkoch. K dispozícii sú pre roky 1861 – 1878.

17 HUNFALVY, János. *Magyar-Osztrák rövid statistikája*. Budapest : Az Athenaeum tulajdona, 1874, 288 s. HUNFALVY, János. *Az Osztrák Birodalom rövid statistikája különös tekintettel a Magyar államra*. Pest : Emich Gusztáv sajtója, 1867, 215 s. Zoznam spolkov v Uhorsku do roku 1945 sprístupnila aj novšia práca z roku 1998: PÖR, Edit. *A magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig*. 1-3. köt. [Zoznam uhorských spolkov od reformného obdobia do roku 1945]. Budapest : Művelődés kutató Intézet, 1988, 1357 s.

18 *Kassai Kalauz Czim-Naptár 1891 közönséges évre (Košický sprievodca - menný kalendár pre rok 1891)*. Kassán : Werfer Károly, 1891. *Kassai Kalauz Czim-Naptár 1892 szökő évre (Košický sprievodca - menný kalendár pre rok 1892)*. Kassán : Werfer Károly, 1892. *Kassai Kalauz Czim-Naptár 1893 közönséges évre (Košický sprievodca - menný kalendár pre rok 1893)*. Kassán : Werfer Károly, 1892. *Kassai Kalauz Czimtar az 1894 évre (Košický sprievodca - adresár pre rok 1894)*. Kassán : Werfer Károly, 1894. *Kassai Kalauz Czimtar 1895-ik közönséges évre (Košický sprievodca - adresár pre rok 1895)*. Kassán : Werfer Károly, 1895. *Kassai Kalauz Czimtar az 1896 szökő-évre (Košický sprievodca - adresár pre rok 1896)*. Kassán : Werfer Károly, 1895. *Kassai Kalauz Czimtar 1897-ik közönséges évre (Košický sprievodca - adresár pre rok 1897)*. Kassán : Werfer Károly, 1896. *Kassai Kalauz Naptár 1898-ik közönséges évre (Košický sprievodca - adresár pre rok 1898)*. Kassán : Werfer Károly, 1898. KOCSÁNYI, Béla. *Magyarországi társas és közművelődési körök, kereskedelmi-, ipari- és gazdasági szakegylet valamint dal- és zeneegyesületek címtára (Adresár uhorských spoločenských a osvetových spolkov, obchodných, remeselníckých*

Okrem iných údajov¹⁹ zaznamenávajú tiež spolky. Konkrétne v každom ročníku sú vymenované a do skupín rozdelené spolky pôsobiace v meste. Okrem názvu sprostredkujú aj údaje o sídle a menách členov.

Parciálne údaje²⁰ o jednotlivých spolkoch sú zaznamenané vo viacerých inventárnych jednotkách košických archívov.²¹ Podľa zamerania je možné dokumenty rozdeliť do troch skupín. Najväčšie zastúpenie majú pramene informujúce o činnosti a rozličných administratívnych úkonoch. Tieto údaje sa navzájom dopĺňajú a vo viacerých prípadoch prekrývajú so žiadosťami.²² Medzi administratívne záležitosti patria aj údaje o vzniku a zániku organizácií, hlásenia o spolkoch, spolkových previerkach, schválenia alebo zamietnutia žiadostí a stanov, rozpočty, objednávky a výkazy.²³

Druhú najpočetnejšiu skupinu tvoria žiadosti. Predkladali ich pri rozličných príležitostiach, napr. pre povolenie spolkových aktivít, ako tanečné zábavy, schôdze, alebo pre konkrétne aktivity súvisiace s cieľom spolku (vysádzanie stromov, pomoc pri usporiadaní výstavy...). Časté boli aj žiadosti o podporu od mesta, napr. pre chudobných, vojakov, ale aj pre samotné spoločenstvo.

Posledný typ dokumentov predstavujú stanovy. Sú prvým dokumentom, ktorý novovznikajúca spoločnosť vytvorila. Zakladatelia v nich charakterizovali zameranie spolku, jeho ciele, činnosť, štruktúru. Z hľadiska výskumu spolkového života sú najdôležitejším a primárnym zdrojom, pretože podávajú základné informácie o vzniku a fungovaní spolku.

a hospodárskych odborných spolkov a speváckych a hudobných spolkov). Kassa : Koczányi Béla, 1899. Kassai Kalauz Czimtár 1900 (Košický sprievodca - adresár pre rok 1900). Kassán : Werfer Károly, 1900. Kassai és Abauj-Torna megyei Kalauz czimtár 1901 (Košický a Abovsko-Turniansky sprievodca – adresár 1901). Kassán : Werfer Károly, 1901. Kassa sz. kir. város és Abauj-Torna vármegye lakcim jegyzéke az 1903 évre (Katalóg adries mesta Košice a Abovsko-Turnianskej župy pre rok 1903). Kassa : Vitéz A., 1902. KOCZÁNYI, Béla. Kassa szab. kir. város és Abauj-torna vármegye czim és lakásjegyzéke 1906 (Katalóg mien a bytov mesta Košice a Abovsko-Turnianskej župy 1906). Kassa : Koczányi Béla, 1906. KOCZÁNYI, Béla. Kassa szab. kir. város és Abauj-torna vármegye czim és lakásjegyzéke 1907/8 (Katalóg mien a bytov mesta Košice a Abovsko-Turnianskej župy 1907/8). Kassa : Koczányi Béla, 1908. LÁSZLÓ, Béla. Kassa szab. kir. város és Abauj-torna vármegye czim és lakásjegyzéke 1910. évre (Katalóg mien a bytov mesta Košice a Abovsko-Turnianskej župy pre rok 1910). Kassa : László Béla, 1910. Kassa szab. kir. város teljes cimtára 1911. Évre (Adresár mesta Košice pre rok 1911). Kassa : Felsőmagyarország nyomdája, 1911. LÁSZLÓ, Béla. Kassa szab. kir. város czim és lakásjegyzéke 1913 – 1914. évre (Katalóg mien a bytov mesta Košice pre roky 1913 – 1914). Kassa : László Béla, 1914.

19 Napr. kalendár, zoznam mešťanov a mestských inštitúcií...

20 Iba jednotlivé dokumenty ku konkrétnym spolkom, ktoré nemajú ucelený charakter a tým poskytujú čiastkové informácie. Napr. jeden dokument obsahuje stanovy, ďalší iba žiadosť, prípadne administratívne hlásenie.

21 ŠA-K, fond (ďalej len f.) Župa abovsko-turnianska 1881 – 1922; ŠA-K, f. Abovská župa 1860 – 1881; ŠA-K, f. Abovsko-turnianska župa, podžupan, 1882 – 1919; ŠA-K, f. Hlavný župan mesta Košíc 1862 – 1917; ŠA-K, f. Verejno-správne výbory abovsko-turnianskej župy 1882 – 1918; ŠA-K, f. Krajský súd v Košiciach. (1525) 1872 – 1949. II. zv.; AMK, f. Magistrát mesta Košice 1861 – 1914; AMK, f. Policajný kapitanát mesta Košice (1830) 1861 – 1922.

22 Napr. v oznámení pre mestskú radu, že: „Vedenie krajinského lesníckeho spolku uskutoční ročné valné zhromaždenie 27. a 28. septembra v Budapešti“, zároveň „(...) prosí mestskú radu, aby to vzala na vedomie a vyslala na poradu svojho zástupcu (...)“. AMK, f. Magistrát mesta Košice 1861 – 1914, škatuľa (ďalej len šk.) 326, inventárne číslo (ďalej len inv. č.) 1118, číslo spisu (ďalej len č. sp.) 4945/1885, Hlásenie o valnom zhromaždení lesníckeho spolku.

23 Podľa ministerských nariadení č. 1394/1873 a č. 773/1874 štát prikazoval každý polrok predkladať výkazy o vzniku a zániku spolkov. Pravdepodobne sa to však nedodriavalo, pretože v skúmaných archívoch nedisponovali pravidelnými evidenciami. Ojedinele sa našli výkazy, najmä v Štátnom archíve v Košiciach. Obsahovali správy z celej župy spísané pre určité typy spoločností, no zmienky o košických spolkoch sa objavovali zriedkavo. Takéto torzovité záznamy neumožňujú rekonštruovať na ich základe vývoj spolkov v meste.

Cenným prameňom, ktorý podáva kompletne informácie o existencii spolku sú tzv. „pamätne knihy“²⁴ a ročenky, prípadne ročné správy alebo správy z valného zhromaždenia.²⁵ Viacero jednotiek takýchto dokumentov sa nachádza vo Verejnej knižnici Jána Bocatia v Košiciach²⁶ a v Oddelení historických fondov Štátnej vedeckej knižnice v Košiciach.²⁷ Hoci sú tieto publikácie dôležitým prameňom, negatívne v tomto smere

24 *Emlékkönyv, emléklapja, története*. Boli vydávané zväčša pri jubileách vzniku jednotlivých združení a písané často samotnými členmi. A „*Természetbarátok Turistaegyesülete*“ *košicei csoportjának 20 éves jubileum emlékirata : 1911 – 1931 (Turistický spolok milovníkov prírody, pamätnica 20. výročia košického oddielu 1911 – 1931)*. Košice : [Grafika Ny.], 1931, 80 s. KÖVES, Károly. *A 400 éves „Löcsei-Ház” és a 63 éves „Kassai polgári társaskör (400 rokov Levočského domu a 63 rokov Košickej občianskej besedy)*. Košice : Atheneum, Kassai Könyvnyomda és Lapkiadó, 1931, 55 s. VÁRNAY, Ernő – GRUSETZKY, Ferenc. *A Kassai atletikai club jubiláris emlékkönyve 1903 – 1923 (Pamätná kniha Košického atletického klubu pri príležitosti jubilea 1903 – 1923)*. Košice : Artigrafia, 1923, 126 s. KAPY, Gábor. *A Kassai Könyvnyomdászok egyesülete huszonöt éves fennállásának története (História 25 ročnej existencie Košického knižtlačárskeho spolku)*. Kassa : Ries Lajos Könyvnyomda és kiadóüzlet, 1899, 52 s. *Pamätná kniha 30 ročnej jubilejnej slávnosti Košických kovorobotníkov 1903 – 1933*. *Emlékkönyve. A Kassai Vas- és fém munkások 30 éves jubileum ünnepélyenek*. Košice : Zväz kovorobotníkov, 47 s.

25 *Évkönyv, évi jelentése, évi működése, közgyűlés*. Obsahujú údaje o spolku za vybrané časové obdobie. Väčšinou je to jeden alebo dva po sebe nasledujúce roky. Vo výnimočných prípadoch troj- a viacročná perióda. Okrem príhovorov a súhrnných správ z valných zhromaždení o činnosti, sprostredkujúajú niekedy aj menný zoznam členov a finančné záležitosti, príjmy a výdaje spolku.

26 *A Kassai autonom kath. kör 1908 május 28-iki közgyűléséből (Z valného zhromaždenia Košického autonómneho katolíckeho kruhu 28. mája 1908)*. Kassa : „Szent Erzsébet” nyomda, 1908, 15 s. *A Kassai autonom kath. kör V. közgyűlése (V. valné zhromaždenie Košického autonómneho katolíckeho kruhu)*. Kassa : Szt. Erzsébet Könyvnyomda, 1910, 22 s. *A Kassai jótékony nőegylet 1890. évi jelentése (Ročné správy Košického dobročinného ženského spolku za rok 1890)*. Kassa : Nyomatott Ries Lajos Könyvnyomató-intézetében, 1891, 15 s. *Jahres-Bericht des Kaschauer Musik-Vereins 1858 (Ročné správy Košického hudobného spolku 1858)*. Kaschau : Druck von C. Werfer, 1859, 25 s. *A Kassai munkásbetegsegélyző-egylet XXVII-ik évi jelentése és zárszámása az 1902-ik évről (XXVII. ročné správy a vyúčtovanie V nemoci podporujúceho spolku košických robotníkov za rok 1902)*. Kassa : Werfer Károly, 1903, 23 s. *A Kassai munkásbetegsegélyző-egylet XXX. évi jelentése és zárszámása az 1905-ik évről (XXX. ročné správy a vyúčtovanie V nemoci podporujúceho spolku košických robotníkov za rok 1905)*. Kassa : Vitéz A., 1906, 22 s. RODICZKY, Jenő. *A Kassai állatvédő-egyesület évkönyve az 1887-ik évre (Ročenka Košického spolku na ochranu zvierat za rok 1887)*. Kassa : Ries Lajos Könyvnyomdaja, 1888, 80 s. *A Kassai takarékegylet mint szövetkezet XVIII-ik évi zárszámása (XVIII. ročné vyúčtovanie Košického sporiteľného spolku)*. Kassán : „Felsőmagyarország” pol. napilap Könyvnyomdaja, 1915, nečíslované. *Az Abauj-Torna vármegyei és Kassai közművelődési egyesület 1905. március hó 4-én megtartott közgyűléséből (Z valného zhromaždenia Osvetového spolku Košic a Abovsko-Turnianskej župy, konaného dňa 4. marca 1905)*. Kassa : „Felsőmagyarország” politikai napilap, 1905, 28 s. *Az Abauj-Torna vármegyei és Kassai közművelődési egyesület évi jelentése az 1913/1914. X. és XI. egyleti évről (Ročné správy Osvetového spolku Košic a Abovsko-turianskej župy z X. a XI. roku spolku 1913/1914)*. Kassa : Vitéz A. utóda Könyvnyomdaja, 1916, 33 s. *Megnyitó Beszéd. Az Abauj-Torna vármegyei és Kassai közművelődési egyesület újjászervezése alkalmából (Úvodná reč pri reorganizácii Osvetového spolku Košic a Abovsko-Turnianskej župy)*. Kassa : Vitéz A. utóda Köny, kő- és műnyomdájában, 1904, 10 s. *A Kassai kir. jog. akadémia segély-egylet és olvasó kör évi jelentése 1878/9 (Ročné správy 1878/9 pomocného a čitateľského spolku Košickej kráľovskej právnickej akadémie)*. Kassán : Werfery Károly, 1879, 20 s. *A Kassai kir. jog. akadémia segély-egylet és olvasó kör évi jelentése 1884/85 (Ročné správy 1884/85 pomocného a čitateľského spolku Košickej kráľovskej právnickej akadémie)*. Kassán : Ries Lajos Könyvnyomdaja, 1885, 13 s. *Kassai és Abajtornamegyei protestáns patronázs egyesület három évi működése 1912 – 1915 (Trojročná činnosť 1912 – 1915 Protestantského patronátneho spolku Košic a Abovsko-Turnianskej župy)*. Kassa : „Felsőmagyarország” politikai napilap nyomdaja, 1915, 31 s.

27 *A Kassai kath. legényegyesület II. évkönyve 1891. január 1. – 1892. szeptember 30-ig. (II. Ročenka košického katolíckeho mládeneckého spolku 1. január 1891 – 30. september 1892)*. Kassa : Bernovits G. kő- és Könyvnyomdaja, 1892, 31 s. KARDOS, Gyula. *A Kassai Kazinczy kör 1912 – 1913. évi jelentése (Ročné správy Košického Kazinczyho kruhu 1912 – 1913)*. Kassa : „Szent Erzsébet” – nyomda R. T. nyomása, 1913, 45 s. KARDOS, Gyula. *A Kassai Kazinczy kör 1913 – 1914. évi jelentése (Ročné správy Košického Kazinczyho kruhu 1913 – 1914)*. Kassa : „Szent Erzsébet” – nyomda R. T. nyomása, 1914, 51 s. KARDOS, Gyula. *A Kassai Kazinczy kör 1914 – 1917. évi jelentése (Ročné správy Košického Kazinczyho kruhu 1914 – 1917)*. Kassa : „Szent Erzsébet” – nyomda részvénytársaság nyomása, 1918, 90 s. *A Kassai autonom kath. kör VIII. közgyűlése (VIII. valné zhromaždenie Košického autonómneho katolíckeho kruhu)*. Kassa : Szt. Erzsébet Könyvnyomda R. T. nyomása, 1913, 19 s. *A Kassai autonom kath. kör IX. közgyűlése (IX. valné zhromaždenie Košického autonómneho katolíckeho kruhu)*.

pôsobí ich torzovitý charakter. Iba v ojedinelých prípadoch sa zachovali pre dlhšie časové obdobie,²⁸ ktoré by umožňovalo podrobnejší výskum vybranej organizácie. Väčšinou ide o jednorazové správy viažuce sa na konkrétny rok. Aj tieto informácie sú dôležité, pretože približujú charakter spolku, napr. majetkovo-právne záležitosti alebo členskú základňu. Tie sa ale mohli v priebehu existencie spolku meniť, čo však nie je možné ďalej sledovať.

Doplňkové informácie o činnosti spolkov je možné sledovať na základe vlastných spolkových prameňov.²⁹ K takým sú radené vydávané publikácie a časopisy,³⁰ ale taktiež rôzne plagáty, diplomy, pozvánky a vstupenky, prostredníctvom ktorých oboznamovali verejnosť so svojimi aktivitami. Množstvo takéhoto materiálu sa nachádza vo Východoslovenskom múzeu v Košiciach.³¹

V Maďarskom krajskom archíve disponuje dokumentmi o košických spolkoch fond Ministerstva vnútra.³² Pramennú bázu tvoria prevažne stanovy. V niekoľkých prípadoch sa pri nich vyskytujú aj ďalšie dokumenty, napr. listy ministrom vnútra, protokoly zo

Kassa : Szt. Erzsébet könyvnyomda R. T. nyomása, 1914, 26 s. *A Kassai autonom kath. kör XI. közgyűlése (XI. valné zshromáždzenie Košického autonómneho katolíckeho kruhu)*. Kassa : Szt. Erzsébet könyvnyomda R. T. nyomása, 1916, 21 s. *A Kassai autonom kath. kör XII. közgyűlése (XII. valné zshromáždzenie Košického autonómneho katolíckeho kruhu)*. Kassa : Szt. Erzsébet könyvnyomda R. T. nyomása, 1917, 26 s. *A Kassai autonom kath. kör XIII. közgyűlése (XIII. valné zshromáždzenie Košického autonómneho katolíckeho kruhu)*. Kassa : Szt. Erzsébet könyvnyomda R. T. nyomása, 1918, 23 s. *Az Abauj-Torna vármegyei és Kassai közművelődési egyesület évi jelentése az 1913/1914. és 1914/1915. X. és XI. egyletti évről. (Ročné správy s X. a XI. roku Osvetového spolku Košic a Abovsko-Turnianskej župy 1913/1914 a 1914/1915)*. Kassa : Vitéz A. utóda könyvnyomdája, 1916, 33 s. *A kassa egyházmegei szegény tanulókat segélyező egyesület jelentése (Správy Pomocného spolku chudobných učiteľov košickej diecézy)*. Kassa : Wesselényi Géza könyvnyomdája, 1897, 22 s. *A Kassai királyi jogakadémia hallgatóit segélyző egylet évi jelentése (Ročné správy Pomocného spolku poslucháčov Košickej kráľovskej právnickej akadémie)*. Kassa : Pannonia, 1873, 9 s. *A Kassai kir. jogakadémia ifjusági egyleteinek évkönyve 1891 – 92.ről (Ročenka mládežníckeho spolku Košickej kráľovskej právnickej akadémie z rokov 1891 – 92)*. Kassa : Olvasókör, segélyegylet és dalkör, 1892, 59 s. *A Kassai kir. jogakadémia ifjusági egyleteinek évkönyve 1892 – 93.ről (Ročenka mládežníckeho spolku Košickej kráľovskej právnickej akadémie z rokov 1892 – 93)*. Kassa : Olvasókör, segélyegylet és dalkör, 1893, 58 s. Jedna takáto publikácia je uložená aj vo Východoslovenskom múzeu v Košiciach: *A Kassai iparosok és munkások nyugdíj egylete XIII-ik évi jelentése és zárszamadása 1910. évről (XIII. ročné správy a vyúčtovanie Penzijného spolku Košických remeselníkov a robotníkov za rok 1910)*. Kassa : Vitéz A. utóda műnyomdája, 1911, nečíslované.

28 Napr. pre Košický Kazinczyho kruh (1912 – 1917) a Košický autonómny katolícky kruh (1908, 1910, 1913 – 1918).

29 Vypracovali ich konkrétni členovia.

30 PFEIFFER, Miklós. *Tömegelektan és háború (Psychológia davu a vojna. Prednáška na zasadnutí Košického autonómneho katolíckeho kruhu 24. marca 1915)*. Kassa : „Szent Erzsébet” nyomda részvénytársaság, 1915, 13 s. *Gazdasági közlöny 1895 – 96 XV. évf. Az Abauj-Tornamegyei Gazdasági egyesület hivatalos értesítője (Hospodársky vestník 1895 – 96, XV. ročník. Oficiálne oznámenie/vestník Hospodárskeho spolku Abovsko-Turnianskej župy); Kürüc földön. Társadalmi, szepirodalmi és művészeti folyóirat. 1912. Az Abauj-Tornai és Kassai Közművelődési Egyesület, a Kassai Kazinczy, az Eperjesi Széchenyi és a Zempléni Kazinczy körök hmatalos lapja (Kurucká zem. Spoločenský, beletristický a umelecký časopis. Oficiálny časopis Osvetového spolku Abovsko-Turnianskej župy a Košic, Košického Kazinczyho kruhu a Zemplínskeho Kazinczyho kruhu)*.

31 Prostredníctvom plagátov a pozvánok oznamovali väčšinu svojich akcií. Tie pozostávali najmä z koncertov, predstavení a prednášok. Diplomy udeľovali spolky významným členom a osobnostiam za zásluhy a podporu. Vo východoslovenskom múzeu sú uložené prevažne plagáty a pozvánky o pripravovaných udalostiach. Medzi nimi sa objavujú aj vstupné lístky a diplomy.

32 Sú zastúpené nízkym počtom. Evidovaných je 92 jednotiek, z toho päť je stratených. Reálne je teda k dispozícii 87 spisov, päť z nich tvoria len prázdne obaly. V 11 prípadoch pozostávali pramene iba z jedného listu, výnimočne z dvoch alebo troch, adresovaných ministrom vnútra. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (ďalej MNL OL), fond Belügyminisztérium (ďalej BM), šk. 150.

zasadnutí a ojedinelý záznam podáva údaje o príjmoch a výdavkoch spoločnosti.³³ Jeden spis obsahuje výkaz spolkov v meste Košice z roku 1873.³⁴

Archívne dokumenty v Krajinskej Szechényiho knižnici pozostávajú najmä zo spolkových stanov.³⁵ Zvyšné dokumenty predstavujú vybrané oblasti zo života spolkov, zápisnice, ročenky, publikácie, časopisy a rôzne iné spisy, napr. knižničný zoznam. Vznikali priamo na spolkovej pôde, vypracované internými členmi. Zväčša zaznamenávali činnosť organizácie, no mohli slúžiť aj ako reprezentatívne zložky, ktorými sa spolok predstavoval verejnosti, najmä prostredníctvom časopisov. V prípade ročeniek je otázne, či boli vypracované iba pre interné potreby a vlastných členov, alebo aj pre širšie mestské spoločenstvo.³⁶ Takéto dokumenty sa zachovali len pre niektoré spolky a z chronologického hľadiska neposkytujú dlhodobé informácie.³⁷

Z časopisov sa zachovali: „Pamätnica“ (*Emléklapja*) Košického konverzačného spolku z roku 1887;³⁸ Almanach košických novinárov z roku 1897;³⁹ niekoľko čísel časopisu Košického právnického spolku – Právnický život (*Jogász élet*);⁴⁰ dve čísla časopisu

33 V prípade Pomocného spolku košických kamenárskych a murárskych pomocníkov.

34 „Výkaz všetkých spolkov, kasín, sporiteľní, dobročinných spolkov a peňažných spoločenských inštitúcií existujúcich v slobodnom kráľovskom meste Košice.“ MNL OL, f. MB, šk. 150, č. sp. 27170/1873, Výkaz spolkov existujúcich v meste Košice.

35 Dokopy ich je 30.

36 Napr. ročenky Kazinczyho kruhu, v ktorých sú uverejňované literárne príspevky jeho členov.

37 Knižničné zoznamy Spolku košickej obchodníckej mládeže z rokov 1901, 1903, 1905; pre Košický autonómny kruh zápisnice z valných zhromaždení; ročné správy za rok 1858 pre Košický hudobný spolok; zápisnica z prvého valného zhromaždenia Invalidno-penzijného spolku košických remeselníkov a robotníkov v roku 1899, ročné správy Osvetového spolku Abovsko-Turnianskej župy a Košíc pre roky 1907 a 1910. RASCHKÓ, Géza – MOSKOVITS, Géza. *A kassai kereskedő ifjak társulata könyvtárának* (Knižnica Spoločnosti mladých košických obchodníkov). Kassa : Kereskedő ifjak társulata, 1901, 22 s. MOSKOVITS, Géza – ROMÁNSZKY, János. *A kassai kereskedők köre könyvtárának* (Knižnica Košického obchodníckeho kruhu). Kassa : Kereskedők kör, 1903, 33 s. MOSKOVITS, Géza – ROMÁNSZKY, János. *A kassai kereskedők köre könyvtárának* (Knižnica Košického obchodníckeho kruhu). Kassa : Kereskedők kör, 1905, 35 s. *A kassai autonom kath. kör VIII. közgyűlése* (VIII. valné zhromaždenie Košického autonómneho katolíckeho kruhu). Kassa : Szt. Erzsébet könyvnyomda R. T. nyomása, 1913, 19 s. *A kassai autonom kath. kör IX. közgyűlése* (IX. valné zhromaždenie Košického autonómneho katolíckeho kruhu). Kassa : Szt. Erzsébet könyvnyomda R. T. nyomása, 1914, 26 s. *A kassai autonom kath. kör XI. közgyűlése* (XI. valné zhromaždenie Košického autonómneho katolíckeho kruhu). Kassa : Szt. Erzsébet könyvnyomda R. T. nyomása, 1916, 21 s. *A kassai autonom kath. kör XII. közgyűlése* (XII. valné zhromaždenie Košického autonómneho katolíckeho kruhu). Kassa : Szt. Erzsébet könyvnyomda R. T. nyomása, 1917, 26 s. *A kassai autonom kath. kör XIII. közgyűlése* (XIII. valné zhromaždenie Košického autonómneho katolíckeho kruhu). Kassa : Szt. Erzsébet könyvnyomda R. T. nyomása, 1918, 23 s. *Jahres-Bericht des Kaschauer Musik-Vereins 1858* (Ročné správy Košického hudobného spolku 1858). Kaschau : Druck von C. Werfer, 1859, 25 s. SÍPOSS, A. Gyula. *Údvözlő beszéde – első évi közgyűlésen a kassai iparosok és munkások rokkant- és nyugdíj egyete 1899 évimárczius hó 26-án megtartott* (Úvítacia reč na prvom valnom zhromaždení Invalidného a penzijného spolku košických remeselníkov a robotníkov uskutočneného dňa 26. marca 1899). Kassa : Nauer H., 1899, nečíslované. TAKÁCS, Menyhért. *Elnöki megnyitó beszéd és titkári jelentés. Az Abauj-Torna vármegyei és kassai közművelődési egyesület 1905 március hó 4-én megtartott közgyűléséből* (Úvodná reč a správa tajomníka z valného zhromaždenia Osvetového spolku Abovsko-Turnianskej župy a Košíc, dňa 4. marca 1905). Kassa : „Felsőmagyarország“ politikai napilap nyomdása, 1905, 28 s. *Az Abauj-Torna vármegyei és Kassa közművelődési egyesület évi jelentése az 1907 évről* (Ročné správy Osvetového spolku Abovsko-Turnianskej župy a Košíc za rok 1907). Kassa : Vitéz A. utóda könyv-, kő- és műnyomdájá, 1908, 24 s. *Az Abauj-Torna vármegyei és Kassa közművelődési egyesület évi jelentése az 1910 évről* (Ročné správy Osvetového spolku Abovsko-Turnianskej župy a Košíc za rok 1910). Kassa : „Szent Erzsébet“ – nyomda r. t. nyomása, 1911, 29 s.

38 „A kassai társalgási egylet“ Emléklapja. 1887. évi május hó 15. (Pamätnica Košického konverzačného spolku 15. máj 1887).

39 *Kassai almanach 1897* (Košický almanach 1897). Kassa : A kassai hirlapírok otthona, 1897.

40 *Felsőmagyarországi Jogászélet. A kassai jogász egylet és a Máramarosszigeti joghallgatók egyesületének hivatalos lapja. (Hornouhorský právnický život. Oficiálny časopis Košického právnického spolku a Spolku*

Minerva, vydávaný Košickým literárnym spolkom;⁴¹ publikácia Košického speváckeho spolku – Košický sprievodca (*Kassai Utmutató*)⁴² a vy publikovaná prednáška o pôsobení Ferenc Kazinczyho, ktorá odznela na pôde Kazinczyiho kruhu.⁴³ Dostupné sú aj pamätné knihy o osvetových spolkoch,⁴⁴ speváckom spolku⁴⁵ a košických obchodníkoch.⁴⁶

Najkompletnejšie spomedzi zachovaných spolkových dokumentov v Szechényiho knižnici sú ročenky.⁴⁷ Zachovali sa pre Kazinczyho kruh,⁴⁸ Košickú polovnú spoločnosť

marmaroškých poslucháčov práva). II. évfolyam, Kassa, 1912 január 15, 9 – 10 szám; *Felsőmagyarországi Jogászélet. A Kassai jogász egyesület és a Máramarosszigeti joghallgatók egyesületének hivatalos lapja*. (Hornouhorský právnický život. Oficiálny časopis Košického právnického spolku a Spolku marmaroškých poslucháčov práva). II. évfolyam rendkívüli kiadás, 1912 febr. 11; *Felsőmagyarországi Jogászélet. A Kassai jogász egyesület és a Máramarosszigeti joghallgatók egyesületének hivatalos lapja*. (Hornouhorský právnický život. Oficiálny časopis Košického právnického spolku a Spolku marmaroškých poslucháčov práva). II. évfolyam Kassa, 1912 febr. 1., 11 – 12 szám.

41 *Minerva. A Kassai irodalmi társaság lapja* (Minerva. Časopis Košickej literárnej spoločnosti). 1. szám. Kassa, 1893 december hó; *Minerva. A Kassai irodalmi társaság lapja* (Minerva. Časopis Košickej literárnej spoločnosti). 2. szám. Kassa, 1894 márczius hó.

42 LEKLY, Gyula. *Kassai utmutató* (Košický sprievodca). Kassa : Kassai dalegyelet, 1901, 84 s.

43 HORVÁTH, Balázs. *Kazinczy Ferenc Kassai szereplése. Felolvastott a Kassai Kazinczy kör 1901 évi október hó 24-én tartott emlékünnepején* (Košické pôsobenie Ferenc Kazinczyiho. Prednesené na spomienkovej oslave v Košickom Kazinczyiho kruhu 24. októbra 1901). Kassa : Szt. Erzsébet könyvnyomda r. t. nyomása, 1910, 13 s.

44 LEKLY, Gyula. *A közművelődési egyesületek és Kassa* (Osvetové spolky a Košice). Kassa : Nyomatott Bernovits Gusztáv könyvnyomdájában, 1885, 15 s.

45 SCHALKHÁZ, Lipót. „Dalos Kassa” A Kassai zenekedvelők koszorús dalegyeletének története. 1907 – 1942 (*„Spevavé Košice” História Speváckeho spolku košických milovníkov hudby. 1907 - 1942*). Kassa : Grafika ny., 1944, 179 s.

46 KERÉKES, György. *A Kassai kereskedők életéből harmadfélszázad 1687– 1913* (Zo života košických obchodníkov 1687 – 1913). Budapest : Az Országos Iparegyesület kiadása, 1913, 267 s.

47 V niektorých prípadoch sú totožné s ročenkami, ktoré sa zachovali v košických inštitúciách.

48 Ročníky 1898 – 1901, 1901 – 1904, 1906, 1907 – 1908 – 1917. Obsahujú príhovory k rôznym udalostiam a výročiam, zoznam literárnych príspevkov členov, v niektorých ročníkoch kompletné zoznamy publikačnej činnosti, stanovy a menný členský zoznam. K uvedenému spolku vyšla aj publikácia, ktorá mapuje jeho tridsaťročnú existenciu 1898 – 1928. GERLÓCZY, Géza – KOVÁCS, Zsigmond. A „Kassai Kazinczy kör” évkönyve 1898 – 1901 (Ročenka Košického Kazinczyiho kruhu 1898 – 1901). Kassa : Vitéz A. könyv-, kö- és műnyomdájá, 1901, 200 s. BLANÁR, Béla - KOVÁCS, Zsigmond. A „Kassai Kazinczy kör” évkönyve 1901 – 1904 (Ročenka Košického Kazinczyiho kruhu 1901 – 1904). Kassa : Kazinczy kör, 1904, 187 s. KOVÁCS, Zsigmond. *Titkári jelentés a Kazinczy kör egy évi működéséről* (Správa tajemníka o činnosti Kazinczyiho kruhu za jeden rok). Kassa : Werfery Károly, 1906, 12 s. EÖTTEVÉNY, Nagy Olivér. *Jelentés a Kassai Kazinczy kör 1907 – 8. évadbeli működéséről* (Správa o činnosti Košického Kazinczyiho kruhu v sezóne 1907 – 8). Kassa : Kazinczy kör, 1908, 25 s. EÖTTEVÉNY, Nagy Olivér. *A Kassai Kazinczy kör 1908 – 9-iki évadja* (Košický Kazinczyiho kruh sezóna 1908 – 9). Kassa : Kazinczy kör, 1909, 14 s. TAKÁCS, Menyhért – EÖTTEVÉNY, Nagy Olivér. *A Kassai Kazinczy kör 1909 – 10-iki évadja* (Košický Kazinczyiho kruh sezóna 1909 – 10). Kassa : Kazinczy kör, 1910, 30 s. TAKÁCS, Menyhért – KARDOS, Gyula. *A Kassai Kazinczy kör 1910 – 11. évi jelentése* (Ročné správy Košického Kazinczyiho kruhu 1910 – 11). Kassa : Kazinczy kör, 1910, 33 s. KARDOS, Gyula. *A Kassai Kazinczy kör 1912 – 1913. évi jelentése* (Ročné správy Košického Kazinczyiho kruhu 1912 – 1913). Kassa : „Szent Erzsébet” – nyomda R. T. nyomása, 1913, 45 s. KARDOS, Gyula. *A Kassai Kazinczy kör 1913 – 1914. évi jelentése* (Ročné správy Košického Kazinczyiho kruhu 1913 – 1914). Kassa : „Szent Erzsébet” – nyomda R. T. nyomása, 1914, 31 s. KARDOS, Gyula. *A Kassai Kazinczy kör 1914 – 1917. évi jelentése* (Ročné správy Košického Kazinczyiho kruhu 1914 – 1917). Kassa : „Szent Erzsébet” – nyomda részvénytársaság nyomása, 1918, 90 s. SZIKLAY, Ferenc. *Kazinczy évkönyv 1898 – 1928* (Kazinczyiho ročenka 1898 – 1928). Košice – Kassa : Kazinczy kör, 1929, 170 s.

(A kassai Falka-Vadász Társulat)⁴⁹ a Hornouhorský muzeálny spolok,⁵⁰ z ktorého vzniklo Košické múzeum.⁵¹

Najviac zachovaných archívnych dokumentov v rámci skúmaných inštitúcií tvoria spolkové stanovy, ktoré museli spolky vypracovať ešte pred samotným vznikom. V nich charakterizovali novovznikajúce združenie. Obsahuje teda prvotné údaje o cieľoch, členstve, organizačnej štruktúre a fungovaní spolku. Limity vo výskume spolkového života v meste Košice predstavujú získané pramene v oblasti údajov o činnosti spolkov. V prvom rade je to nedostatok dobových materiálov, ktoré by poskytovali tieto informácie. Výnimku predstavujú dokumenty uložené v Krajinskej Szechenyiho knižnici a v košických inštitúciách⁵² – ročenky, protokoly, knihy, časopisy. Majú však torzovitý charakter a vzťahujú sa na minimálny počet spolkov. Z uvedeného dôvodu je možné ich použiť najmä pri výskume konkrétnych združení.⁵³

V archívoch v Košiciach existujú záznamy o rôznych spolkových aktivitách, predovšetkým vo forme žiadostí a administratívnych správ. Vynárajú sa tu však komplikácie, ktoré obmedzujú výskum. V dokumentoch sa často obmieňajú podobné označenia spolkov. To spôsobuje, že sa nedá určiť, či ide o viacero spoločností alebo iba jednu – dve s podobným pomenovaním.⁵⁴ Problém ešte umocňuje skutočnosť, že pre väčšinu

49 Pre pôvodný maďarský názov spolku *A kassai Falka-Vadász Társulat* nemá slovenský jazyk jednoznačné pomenovanie. Jeho doslovný preklad by bol Košická poľovnícka spoločnosť so svorkou, vo význame spolok, ktorý usporadúval tzv. štvanicu, alebo hon za pomoci poľovníckych psov. Český preklad z maďarčiny je *honební společnost*. Slovenčina však nemá ekvivalent pre slovo *honební* a v takýchto prípadoch používa označenie *poľovný*. Z uvedených dôvodov v texte použijeme pre názov spolku termín – *Košická poľovná spoločnosť*, ale zároveň v zátvorke uvádzame aj originálny maďarský názov (*A kassai Falka-Vadász Társulat*). Ročenky skúmaného spolku sa zachovali pre roky 1895, 1896, 1900 – 1902, 1904, 1905. Sprostredkúvajú zoznamy členov, stanovy spolku, aj informácie o konkrétnych pretekoch. Popisujú kedy sa dostihy konali, kto sa ich zúčastnil, stručný priebeh a výhercov. V závere sú uvedené finančné prostriedky spolku, ktoré získali darmi alebo poplatkami. *A kassai Falka-Vadásztársulat évkönyve 1895 évről*. Kassa : Werfer Ny, 1895, 61 s. *A kassai Falka-Vadásztársulat évkönyve 1896 évről*. Kassa : Werfer Ny, 1896, 27 s. *A kassai Falka-Vadásztársulat évkönyve 1900 évről*. Kassa : Werfer Ny, 1900, 19 s. *A kassai Falka-Vadásztársulat évkönyve 1901 évről*. Kassa : Werfer Ny, 1901, 21 s. *A kassai Falka-Vadásztársulat évkönyve 1902 évről*. Kassa : Werfer Ny, 1902, 27 s. *A kassai Falka-Vadásztársulat évkönyve 1904 évről*. Kassa : Werfer Ny, 1904, 28 s. *A kassai Falka-Vadásztársulat évkönyve 1905 évről*. Kassa : Werfer Ny, 1905, 29 s.

50 Kompletných 12 ročníkov (1872/1873 – 1902) informuje o činnosti, členstve a fungovaní spolku. KÁROLY, Gy. Hugó. *A felsőmagyarországi múzeum-egylet első évkönyve 1872/3-ról*. Kassa : Werfery Károly, 1874, 70 s. STÖHR, Antal. *A felsőmagyarországi múzeum-egylet második évkönyve*. Kassa : Kosch és Scharf kö- és könyvnyomdája, 1876, 88 s. STÖHR, Antal. *A felsőmagyarországi múzeum-egylet harmadik évkönyve*. Kassa : Kosch és Scharf kö- és könyvnyomdája, 1879, 168 s. STÖHR, Antal. *A felsőmagyarországi múzeum-egylet negyedik évkönyve*. Kassa : Werfer Károly, 1882, 159 s. STÖHR, Antal. *A felsőmagyarországi múzeum-egylet ötödik évkönyve*. Kassa : Werfer Károly, 1884, 121 s. STÖHR, Antal. *A felsőmagyarországi múzeum-egylet hatodik évkönyve*. Kassa : Werfer Károly, 1885, 111 s. STÖHR, Antal. *A felsőmagyarországi múzeum-egylet hetedik évkönyve*. Kassa : Werfer Károly, 1886, 84 s. STÖHR, Antal. *A felsőmagyarországi múzeum-egylet nyolczadik évkönyve*. Kassa : Werfer Károly, 1887, 64 s. STÖHR, Antal. *A felsőmagyarországi múzeum-egylet kilenczedik évkönyve*. Kassa : Werfer Károly, 1888, 71 s. STÖHR, Antal. *A felsőmagyarországi múzeum-egylet tizedik évkönyve*. Kassa : Werfer Károly, 1889, 79 s. STÖHR, Antal. *A felsőmagyarországi múzeum-egylet tizenegyedik évkönyve*. Kassa : Werfer Károly, 1892, 105 s. GÖRÖG, Gyula. *A felsőmagyarországi múzeum-egylet tizenkettedik évkönyve*. Kassa : Werfer Károly, 1902, 156 s.

51 O činnosti múzea v roku 1908 podáva obraz publikácia: VARJÚ, Elemér. *A kassai múzeum az 1908 évben (Košické múzeum v roku 1908)*. Kassa : Szt. Erzsébet Ny., 1909, 56 s.

52 Verejná knižnica Jána Bocatia, Štátna vedecká knižnica – oddelenie Bibliotheca Cassoviensis a Oddelenie historických fondov a Východoslovenské múzeum.

53 Menovite by bolo možné na základe týchto dokumentov skúmať Košický Kazinczyho kruh, Košickú poľovnú spoločnosť (A Kassa Falka vadász társulat), Košický autonómny katolícky kruh a do určitej miery aj Osvetový spolok Abovsko-Turnianskej župy a Košíc.

54 Týka sa to napr. nasledovných spolkov: Ženský spevácky spolok – Košický ženský spevokol, Košický ženský spevácky spolok – Ženský spevokol; Spolok pre skráslenie Košíc – Okrášľujúci spolok mesta Košice; Židovský

z otázných prípadov existuje medzi záznamami len jedna alebo dve zmienky, čo navodzuje dojem, že v niektorých prípadoch ide o skrátene pomenovanie. Zároveň to evokuje otázku, či vybrané spolky reálne vykonávali činnosť alebo sa iba zaregistrovali ale žiadnym spôsobom nezasiahli do života v meste? Odpoveď na tieto otázky by mohol priniesť výskum dobovej tlače. Tlač bola taktiež jedným zo spôsobov prezentácie spolkov. Okrem všeobecných článkov týkajúcich sa spoločenského a kultúrneho života, obsahovali niektoré noviny pravidelné rubriky, ktoré informovali o spolkovom živote. Rovnako sa na ich stránkach objavovali aj reklamy, resp. oznámenia o pripravovaných aktivitách, napr. o valných zhromaždeniach, zábavách a podobne.⁵⁵

ZOZNAM ARCHÍVNÝCH FONDŮ

Archív mesta Košice, Evidencia spolkov v Košiciach a okrese košickom
 Archív mesta Košice, Index spolkov v obvode mesta Košic a obcí okresu Košice
 Archív mesta Košice, fond Magistrát mesta Košice 1861 – 1914
 Archív mesta Košice, fond Policajný kapitanát mesta Košice (1830) 1861 – 1922
 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, fond Belügyminisztérium
 Štátny archív v Košiciach, fond Cechy, spolky a záujmové organizácie. Spolky v abovskej a turnianskej župe 1861 – 1918 (aj Svojina 1945 – 1954)
 Štátny archív v Košiciach, fond Župa abovsko-turnianska 1881 – 1922
 Štátny archív v Košiciach, fond Abovská župa 1860 – 1881.
 Štátny archív v Košiciach, fond Abovsko-turnianska župa, podžupan 1882 – 1919
 Štátny archív v Košiciach, fond Hlavný župan mesta Košic 1862 – 1917
 Štátny archív v Košiciach, fond Verejno-správne výbory abovsko-turnianskej župy 1882 – 1918
 Štátny archív v Košiciach, fond Krajský súd v Košiciach (1525) 1872 – 1949. II. zv.

ADRESÁRE

Kassai Kalauz Czím-Naptár [1891 – 1898, 1900] közönséges évre. Kassán, 1891 – 1900.
Kassai és Abauj-Torna megyei Kalauz czimtar 1901. Kassán, 1901.
Kassa sz. kir. város és Abauj-Torna vármegye lakcim jegyzéke az 1903 évre. Kassa, 1902.
Magyarországi társas és közmívelődési körök, kereskedelmi-, ipari- és gazdasági szakegylet valamint dal- és zeneegyesületek czimtára. Kassa, 1899.
Kassa szab. kir. város és Abauj-torna vármegye czim és lakásjegyzéke [1906 – 1907/8, 1910]. Kassa, 1906, 1908, 1910.
Kassa szab. kir. város teljes cím-tára 1911. évre. Kassa, 1911.
Kassa szab. kir. város czim és lakásjegyzéke 1913 – 1914. évre. Kassa, 1914.

ČASOPISY

Felsőmagyarországi Jogászélet. A kassai jogász egylet és a Máramarosszigeti joghallgatók egyesületének hivatalos lapja. II. évfolyam, Kassa, 1912, 9 – 12 szám.
Gazdasági közlöny 1895 – 96 XV. évf. Az Abauj-Tornamegyei Gazdasági egyesület hivatalos értesítője.

ženský spolok – Spolok židovských žien – Košický dobročinný židovský ženský spolok... Často sa obmieňajú aj názvy podporných a rôznych odborných spolkov, napr. Nemocenský spolok košických krajčirov – Spolok košických krajčirov – Svojopomocný a vzdelávací spolok krajčirov v Košiciach – Nemocenský a samovzdelávací spolok košických krajčirov.

55 V Košiciach vychádzalo v dualistickom období viacero periodík. Bližšie k periodikám v Košiciach, ale aj na celom území dnešného Slovenska v období dualizmu viď napr.: POTEMRA, Michal (Ed.). *Bibliografica inorečovných novín a časopisov na Slovensku do roku 1918*. Martin : Matica slovenská, 1963, 818 s.

Kürüc földön. Társadalmi, szépirodalmi és művészeti folyóirat. 1912. Az Abaujtornai és Kassai Közművelődési Egyesület, a Kassai Kazinczy, az Eperjesi Széchenyi és a Zempléni Kazinczy körök hmatalos lapja.

Minerva. A kassai irodalmi társaság lapja 1. – 2. szám. Kassa, 1893, 1894.

ROČENKY, SPRÁVY O ČINNOSTI A Z VALNÝCH ZHROMAŽDENÍ

A felsőmagyarországi múzeum-egylet [első - tizenkettedik] évkönyve. Kassa, 1874 – 1902.

A kassai autonóm kath. kör 1908 május 28-iki közgyűléséből. Kassa, 1908.

A kassai autonóm kath. kör [V., VIII. – IX., XI. – XIII.] közgyűlése. Kassa, 1910, 1913 – 1914, 1916 – 1918.

A kassai állatvédő-egyesület évkönyve az 1887-ik évre. Kassa, 1888.

A kassa egyházmegyei szegény tanulókat segélyező egyesület jelentése. Kassa, 1897.

A Kassai Falka-Vadásztársulat évkönyve 1895 – 1896; 1900 – 1902; 1904 - 1905 évről. Kassa, 1895 – 1905.

A kassai iparosok és munkások nyugdíj egylete XIII-ik évi jelentése és zárszamadása 1910. Évről. Kassa, 1911.

A kassai jótékony nőegylet 1890. évi jelentése. Kassa, 1891.

A kassai kath. legényegyesület II. évkönyve 1891. január 1. – 1892. szeptember 30-ig. Kassa, 1892.

A kassai Kazinczy kör [1898 – 1904, 1906 – 1917]. évi jelentése és évkönyve. Kassa, 1913 – 1918.

A kassai kereskedő ifjak társulata könyvtárának. Kassa, 1901.

A kassai kereskedők köre könyvtárának 1903, 1905. Kassa, 1903, 1905.

A kassai királyi jogakadémia hallgatóit segélyező egylet évi jelentése. Kassa, 1873.

A kassai kir. jogakadémia ifjusági egyleteinek évkönyve [1891 – 93]-ról. Kassa, 1892, 1893.

A kassai kir. jog. akadémia segély-egylet és olvasó kör évi jelentése 1878/9, 1884/85. Kassán, 1879, 1885.

A kassai munkásbetegsegélyező-egylet [XXVII, XXX.] évi jelentése és zárszamadása az [1902, 1905]. Kassa, 1906.

A kassai takarékegylet mint szövetkezet XVIII-ik évi zárszamadása. Kassán, 1915.

„A kassai társalgási egylet“ Emléklapja. 1887. évi május hó 15.

Az Abauj-Torna vármegyei és Kassa közművelődési egyesület évi jelentése az 1907, 1910, 1913 / 1914, 1914 / 1915 évről. Kassa, 1908, 1910, 1916.

Az Abauj-Torna vármegyei és Kassai közművelődési egyesület 1905. március hó 4-én megtartott közgyűléséből. Kassa, 1905.

Elnöki megnyitó beszéd és titkári jelentés. Az Abauj-Torna vármegyei és kassai közművelődési egyesület 1905 március hó 4-én megtartott közgyűléséből. Kassa, 1905.

Jahres-Bericht des Kaschauer Musik-Vereins 1858. Kaschau, 1859.

Kassai almanach 1897. Kassa, 1897.

Kassai és Abaujtornamegyei protestáns patronázs egyesület három évi működése 1912 – 1915. Kassa, 1915.

Kazinczy évkönyv 1898 – 1928. Košice – Kassa, 1929.

Megnyitó Beszéd. Az Abauj-Torna vármegyei és Kassai közművelődési egyesület újjászervezése alkalmából. Kassa, 1904.

Üdvözlő beszéde – első évi közgyűlésen a kassai iparosok és munkások rokkant- és nyugdíj egylete 1899 évimárcius hó 26-án megtartott. Kassa, 1899.

ŠTATISTIKY

HUNFALVY, János. Az Osztrák Birodalom rövid statisztikája különös tekintettel a Magyarállamra. Pest : Emich Gusztáv sajátja, 1867, 215 s.

HUNFALVY, János. Hivatalos statisztikai Közlemények, 1861 – 1878.

HUNFALVY, János. Magyar-Osztrák rövid statisztikája. Budapest : Az Athenaeum tulajdona, 1874, 288 s.

- HUNFALVY, János. *Magyarország különböző egyletei. Statistikai Közlemények.* Pesten : Magyar Tudományos Akadémia Statistikai Bizottsága, 1863.
- STUBENRAUCH, Moriz. *Statistische Darstellung des Vereinswesens im Kaiserthume Österreich,* 1857. [online]. [cit. 28.11.2014]. Dostupné na internete: <<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015009016844;view=1up;seq=5>>
- VARGA, Gyula. *Magyarország egyletei és társulatai 1878 – ban.* Hivatalos Statisztikai Közlemények. Országosmagy. kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1880.

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

- A „Természetbarátok Turistaegyesülete“ košicei csoportjának 20 éves jubileumi emlékirata : 1911 – 1931. Košice : [Grafika Ny.], 1931, 80 s.
- BŐZSE, Sándor. *„Az egyesületi élet a polgári szabadság...“ Somogy megye egyesületei a dualizmus korában.* Kaposvár : Somogy Megyei Levéltár, 1997, 247 s.
- HLAVAČKA, Milan. Historicko-sociální parametry občanské společnosti aneb jak se v českých zemích změnili měšťané v občany? In: BARTONIČEK, Pavel (Ed.). *Formování občanské společnosti ve Slaném a na Slánsku na přelomu 19. a 20. století.* Slaný : Knihovna Václava Štecha ve Slaném, 2012, s. 9-26.
- HORVÁTH, Balázs. *Kazinczy Ferenc kassai szereplése. Felolvastott a kassai Kazinczy kör 1901 évi október hó 24-én tartott emlékünnepeén.* Kassa : Szt. Erzsébet könyvnyomda r. t. nyomása, 1910, 13 s.
- KAFKOVÁ, Renata. Spoločnání – geneze, význam v rámci občanské společnosti, stav bádání v české historiografii a jeho úkoly. In: *Acta facultatis philosophicae. Historie historica*, 2003, roč. 10, č. 208, s. 179-193.
- KAPY, Gábor. *A kassai könyvnyomdászok egyesülete huszonöt éves fennállásának története.* Kassa : Ries Lajos könyvnyomda és kiadóüzlet, 1899, 52 s.
- KEREKES, György. *A Kassai kereskedők életéből harmadfélszázad 1687 – 1913.* Budapest : Az Országos Iparegyesület kiadása, 1913, 267 s.
- KLADIWA, Pavel – POKLUDOVÁ, Andrea – KAFKOVÁ, Renata. *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850 – 1914. II. síl, I. svazek. Muži z radnice.* Ostrava : Filozofická fakulta Ostravské univerzity, 2008, 751 s.
- KÖVES, Károly. *A 400 éves „Lócei-Ház“ és a 63 éves „Kassai polgári társaskör.* Košice : Atheneum, Kassai Könyvnyomda és Lapkiadó, 1931, 55 s.
- LEKLY, Gyula. *A közmívelődési egyesületek és Kassa.* Kassa : Nyomatott Bernovits Gusztáv könyvnyomdájában, 1885, 15 s.
- LEKLY, Gyula. *Kassai utmutató.* Kassa : Kassai daleyget, 1901, 84 s.
- MANNOVÁ, Elena. Ideové smery, kultúrny a spoločenský život. In: KOVÁČ, Dušan a kol. *Slovensko v 20. storočí. I. Na začiatku storočia 1901 – 1914.* Bratislava : Veda, 2004, s. 211-275.
- MANNOVÁ, Elena. Prehľad vývoja spolkového hnutia na Slovensku z aspektu formovania občianskej spoločnosti. In: STENA, Ján (Ed.). *Občianska spoločnosť. Problémy a perspektívy v ČSFR.* Bratislava : Sociologický ústav SAV, 1991, s. 71-80.
- Pamätná kniha 30 ročnej jubilejnej slávnosti Košických kovorobotníkov 1903 – 1933. Emlékkönyve. A kassai Vas- és fémmunkások 30 éves jubileum ünnepélyenek,* 47 s.
- PFEIFFER, Miklós. *Tömegléktan és háború.* Kassa : „Szent Erzsébet“ nyomda részvénytársaság, 1915, 13 s.
- PÓR, Edit. *A magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig. 1-3. köt.* Budapest : Művelődés kutató Intézet, 1988, 1357 s.
- POTEMRA, Michal (Ed.). *Bibliografia inorečových novín a časopisov na Slovensku do roku 1918.* Martin : Matica slovenská, 1963, 818 s.
- SCHALKHÁZ, Lipót. *„Dalos Kassa“ A Kassai zenekedvelők koszorús daleygetének története. 1907 – 1942.* Kassa : Grafika ny., 1944, 179 s.
- SZIKLAY, János – BOROVSZKY, Samu. *Abauj-Torna Vármegye és Kassa* [online]. Budapest, 1896 [cit. 10.12.2013]. Dostupné na internete: <<http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0001/23.html>>

- SZIKLAY, János – BOROVSZKY, Samu. *A Magyarország Vármegyéi és Városai I. : Abauj-Torna Vármegye és Kassa*. Budapest : Apollo, 1896, 580 s.
- VÁRNAY, Ernő – GRUSETZKY, Ferenc. *A Kassai atlétikai club jubiláris emlékkönyve 1903 – 1923*, 126 s.
- WICK, Béla. *Kassa története és műemlékei*. Kassán : Wiko, 1941, 446 s.

DISKUSIA

DISCUSSION

Koniec jedného mýtu, alebo nie je Mikluš ako Mikluš

Richard Papáč

vol. 5, 2016, 2, pp. 96-98

The end of a myth or If Mikluš is not Mikluš

The paper briefly discusses about the person of former administrator of Košice prison Francis Miklóssy and his situation in the second half of the 19th century. It also presents biographical data from his life. Contribution mainly deals with research results and brings new knowledges in relation to the naming of building as Mikluš's prison. Author points the details from disputes about the origin of name. On the base of research of printed daily newspapers is clear that the old story that building name was derivated from executioner Mikluš, living in the early 18th century is not true. The available resources expressly declares that name was derivated from Francis Miklóssy.

Key words: Miklóssy. Mikluš. Prison. Administrator. Family Register.

Niekedy ku koncu roka 2016 ma moji kolegovia, odborní pracovníci Archívu mesta Košice, PhDr. Gabriel Szeghy a Mgr. Peter Anna upozornili, že v súpise obyvateľov Košíc z roku 1869 natrafili na meno František (Ferentz) Miklóssy a pri ňom poznámku, že sa jedná o žalárnika, resp. správcu väznice. Pýtali sa ma, či je Miklušova väznica pomenovaná po ňom. Ja som im odpovedal legendou tradovanou už od štyridsiatych rokov 20. storočia, kedy vtedajšie vedenie Hornouhorského Rákociho múzea zrekonštruovalo a obnovilo Miklušovu väznicu a súčasne jej pomenovanie Miklušova odôvodnilo osobou údajného kata z čias Františka II. Rákociho.¹ Musím povedať, že som tejto legende nikdy neveril a snažil som sa potvrdiť, alebo vyvrátiť existenciu údajného kata Miklušá – *Miklósa*. Študoval som tiež pramene zo začiatku 18. storočia v Archíve mesta Košice a zdigitalizované matriky rímskokatolíckej a evanjelickej cirkvi v Košiciach, nikde som však na takéto meno v súvislosti s funkciou kata nenatrafil. Tento „objav“ mojich kolegov ma však prinútil zamyslieť sa nad tézou, ktorú vyslovili. Začal som po osobe Františka (Ferentz) Miklóssyho pátrať a postupne som z prameňov zisťoval bližšie informácie. Podarilo sa mi ho nájsť a stotožniť v matrikách košickej rímskokatolíckej cirkvi v súvislosti s jeho narodením,² sobášom,³ narodením detí⁴ a takisto v súpisoch obyvateľov mesta a jednotlivých štvrtí z rokov 1850 – 1851 a 1857.⁵ V tej dobe pracoval ako čižmársky majster. V priebehu šesťdesiatych rokov 19. storočia sa jeho meno už spomína s výkonom funkcie správcu mestskej väznice a to vo viacerých prameňoch. Z rokov 1863 – 1864 pochádzajú výkazy stravovaných väzňov mestskej väznice, kde

1 MIHALIK, Sándor. *A Miklós Börtön*. Košice : Felsőmagyarországi Rákóczi Múzeum, 1942, s. 5.

2 Matrika krstených 1808 – 1838, Košice [online]. s. 138. [cit. 29.11.2016]. Dostupné na internete: <<https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GR7M-WVH?i=137&wc=9P35-W>>

3 Matrika sobášených 1843 – 1886, Košice [online]. s. 42. [cit. 25.11.2016]. Dostupné na internete: <<https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9RQB-NTD?mode=g&i=41&>>

4 Matrika krstených 1838 – 1861, Košice [online]. s. 44. [cit. 26. 11. 2016]. Dostupné na internete: <<https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9RQ1-9MKN>>

5 Archív mesta Košice (ďalej len AMK), fond (ďalej len f.) Súpisy domov a obyvateľov, Liber conscriptionis popularis 1850 – 1851, č. domu 385. AMK, f. Súpisy domov a obyvateľov, Das buch der volkszählung der konig. fr. stad Kaschau vom jahr. 1857, dom č. 131, II. štvrť.

František (Ferentz) Miklóssy figuruje ako správca mestskej väznice.⁶ Podobne ho v tejto funkcii mestského žalárnik nachádzame v rámci sčítania obyvateľstva z roku 1867, kde je zaznamenaný spolu s manželkou Karolínou s bydliskom vo *Városi fogház*, teda v Mestskej väznici na čísle popisnom 422.⁷ Tento objekt možno bezpečne stotožniť s dnešnou Miklušovou väznicou. Svoj úrad vykonával František (Ferentz) Miklóssy asi až do osemdesiatych rokov 19. storočia, pretože v roku 1888 sa v rímskokatolíckej matrike zomrelých nachádza záznam o úmrtí dcéry istého Františka Hollóa, ktorý je tam spomínaný ako žalárnik – *börtönör*.⁸ Mohlo sa však jednať aj o pomocníka, prípadne iného pracovníka v tejto oblasti spadajúcej do kompetencie mesta prostredníctvom úradu Policajný kapitanát. Isté je, že v deväťdesiatych rokoch 19. storočia už Miklóssy ako dozorca väznice nepracoval (mohol však naďalej pôsobiť v službách mesta), na mieste dozorca, resp. správcu mestskej väznice sa uvádza Ján Klosz a to v rokoch 1891 až 1901.⁹ V týchto materiáloch je František (Ferentz) Miklóssy vedený ako poberateľ mestského dôchodku – mestský dôchodca, *városi nyugdíjás* až do roku 1901.¹⁰ V ďalšom adresári z roku 1903 sa už nespomína. Keďže v matrikách zdigitalizovaných Mormónskou cirkvou, voľne dostupných na web stránke <https://familysearch.org>, sa záznam o úmrtí Miklóssyho nenachádzal, tak bolo potrebné preštudovať najprv indexy a potom úmrtne matriky mesta Košice nachádzajúce sa v Štátnom archíve v Košiciach. V tzv. smrtnej matrike z rokov 1902 až 1903 sa nachádza záznam o úmrtí sledovanej osoby. Z tohto zdroja vieme, že František (Ferentz) Miklóssy, niekdajší správca mestskej väznice, zomrel dňa 7. novembra 1902 v Košiciach vo veku 87 rokov.¹¹ Ako príčina úmrtia sa udáva staroba. V tom čase bol už vdovcom a býval na Hlavnej ulici č. 61. O úmrtí Miklóssyho sa zmienila aj denná tlač. Košický *Kaschauer Zeitung* stručne informoval, že zomrel niekdajší správca väznice vo veku 88 rokov.¹² Azda najzaujímavejšie a podľa môjho názoru prelomové informácie priniesli iné košické noviny – *Felsőmagyarország*. V článku nazvanom Miklošov smútok, uvádzajú informáciu o úmrtí Miklóssyho, pričom jeho pôsobenie v tejto funkcii ohraničujú rokmi 1861 až 1899.¹³ Ďalšie skutočnosti z článku považujem za dôležité odcitovať priamo: „za ten čas sa jeho meno medzi väzňami natolko spojilo s pojmom väznice, že názov väznice sa v kruhu nižšej vrstvy ľudí desiatky rokov vnímal len ako „Miklós“. Meno „Miklós“ teda nebol len pojem, ale reálny, ústne povedaný názov jedného málo obľúbeného nápravno-výchovného zariadenia, lebo zle je, ak sa človek dostane do „Miklósa“.“¹⁴ Tieto skutočnosti naznačujú, že pomenovanie väznice *Miklós – Miklušova* bolo ľudovo zaužívané v druhej polovici 19. a začiatkom

6 AMK, f. Mestský magistrát, škatuľa (ďalej len šk.) číslo (ďalej len č.) 1410, č. 1915 – 1918, Výkaz stravovaných väzňov mestskej väznice 1863/1864.

7 AMK, f. Zbierky, Sčítanie obyvateľstva r. 1867, III. štvrť.

8 Matrika zomrelých 1884 – 1891, Košice [online]. s. 396. [cit. 30.11.2016]. Dostupné na internete: <<https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:335Q-GRQY-Q7G>>

9 *Kassai kalauz czim naptár 1891*. Košice : Karol Werfer, 1891, s. 43. Ďalšie z uvedených rokov na s. 44, 45, 27, 11, 29, 28, 28, 29, 29.

10 *Kassai kalauz...*, s. 61, 89, 37, 21, 40, 40, 41, 43.

11 Štátny archív v Košiciach, f. Štátna matrika úmrtná, 644/1902 – 174/1903, č. 920/1902, s. 277.

12 *Kaschauer Zeitung*, 1902 (8. november), č. 129.

13 Vzhľadom na vyššie uvedené skutočnosti pozri poznámku č. 9. Pravdepodobne ide o preklep, správnejší by mohol byť rok 1889, alebo skorší.

14 *Felsőmagyarország*, 1902 (11. november), č. 259. A „Miklós“ gyászsa.

20. storočia a vychádzalo z niekoľkoročnej tradície pomenovania tohto miesta.¹⁵ Teda žiaden ukrutný kat Mikluš na začiatku 18. storočia, ale reálna postava, správca mestskej väznice, ktorý sa, možno svojou činnosťou, možno svojou povahou, natoľko vryl do pamäti vtedajších obyvateľov mesta, že po ňom pomenovali starobylú mestskú väznicu. A pre nás je to príležitosť, aby sme po rokoch tieto skutočnosti uviedli na pravú mieru a doplnili mozaiku dejín tejto väznice, dnes známej ako Miklušova.

ZOZNAM ARCHÍVNYCH FONDOV, PRAMEŇOV A LITERATÚRY

Archív mesta Košice, fond Mestský magistrát
 Archív mesta Košice, fond Súpis domov a obyvateľov
 Archív mesta Košice, fond Zbierky
 Štátny archív v Košiciach, fond Štátna matrika úmrtná

Matrika krstených 1808 – 1838, Košice [online]. s. 138. [cit. 29.11.2016]. Dostupné na internete: <<https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GR7M-WVH?i=137&wc=9P35-W>>
 Matrika krstených 1838 – 1861, Košice [online]. s. 44. [cit. 26.11.2016]. Dostupné na internete: <<https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9RQ1-9MKN>>
 Matrika sobášených 1843 – 1886, Košice [online]. s. 42. [cit. 25.11.2016]. Dostupné na internete: <<https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9RQB-NTD?mode=g&i=41&>>
 Matrika zomrelých 1884 – 1891, Košice [online]. s. 396. [cit. 30.11.2016]. Dostupné na internete: <<https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRQY-Q7G>>

Felsőmagyarország, 1902, 1904
Kaschauer Zeitung, 1902

Kassai kalauz czim naptár 1891. Košice : Karol Werfer, 1891, 112 s.
Kassai kalauz czim naptár 1892. Košice : Karol Werfer, 1892, 120 s.
Kassai kalauz czim naptár 1893. Košice : Karol Werfer, 1893, 112 s.
Kassai kalauz czímtár 1894. Košice : Karol Werfer, 1894, 107 s.
Kassai kalauz czímtár 1895. Košice : Karol Werfer, 1895, 95 s.
Kassai kalauz czímtár 1896. Košice : Karol Werfer, 1896, 102 s.
Kassai kalauz czímtár 1897. Košice : Karol Werfer, 1897, 118 s.
Kassai kalauz czímtár 1898. Košice : Karol Werfer, 1898, 121 s.
Kassai kalauz czímtár 1900. Košice : Karol Werfer, 1900, 144 s.
Kassai kalauz czímtár 1901. Košice : Karol Werfer, 1901, 163 s.

MIHALIK, Sándor. *A Miklós Börtön*. Košice : Felsőmagyarországi Rákóczi Múzeum, 1942, 78 s.

¹⁵ Tieto noviny v máji 1904 uverejnili kritický článok o stave mestskej väznice, keďže tam bol potkanmi pohryzený mladý chlapec. Článok má názov *Potkany u Mikloša*. Pozri: *Felsőmagyarország*, 1904 (27. máj), č. 128.

KRONIKA

CHRONICLE

Dejiny Európy v 20. storočí sú vo významnej miere odrazom koncepčného rozvoja miest prostredníctvom územného plánovania, pričom ho rovnako využívali demokratické i diktátorské štátne režimy. Na žiadnom inom kontinente nebolo mestské plánovanie vnímané v takej veľkej miere ako politický nástroj. V niektorých prípadoch bol bezprostredný vplyv mestského plánovania veľmi obmedzený, pretože očakávania aktérov nezodpovedali realite a možnostiam doby. V iných prípadoch realizáciu znemožňovali občiansky protest, administratívna neschopnosť či korupcia. Výskum a poznanie dejín mestského plánovania tvoria preto jednu špecifickú perspektívu, prostredníctvom ktorej je možné nazerať na európsku spoločnosť v 20. storočí.

Paneurópske dejiny mestského plánovania v Európe 20. storočia ešte neboli napísané. Napriek tomu, že ide o spoločné dejiny, hoci vnútorne členité a plné vzájomných vplyvov, sú v súčasnej odbornej literatúre vnímané a interpretované spravidla vo fragmentovanej „národnej“ podobe. Navyše rozsiahle časti európskeho kontinentu bádajúci dlho prehliadali, prípadne sa stali predmetom ich záujmu len v poslednom štvrtstoročí. Paneurópske dejiny mestského plánovania, ktoré by si kládli komplexné otázky a ktoré by prinášali etablovanie nových metodologických a metodických štandardov, ešte len začínajú nadobúdať svoju podobu.

Projekt urbanHIST má ambíciu uchopiť európske mestské plánovanie v 20. storočí ako spoločné dejiny, ktoré musia byť napísané komplexne. Prvýkrát sa v rámci výskumu spojili odborníci z rôznych európskych krajín a z rôznych vedných oblastí, aby realizovali inovatívny výskum a ponúkli metodicky náročné originálne výstupy. Ich zámerom je analyzovať a interpretovať obdivuhodnú premenu európskeho mestského plánovania v 20. storočí cez prizmu spoločných vývojových trendov a prienikov. Projekt ponúka 15 doktorandských miest a náročný medzinárodný kvalifikačný program ako predpoklad jedinečných výsledkov spolupráce tímu, ktorý je zložený z renomovaných i začínajúcich bádateľov.

Projekt urbanHIST profituje z jedinečnej infraštruktúry zapojených inštitúcií a ich doterajších výskumných výsledkov. Prijemcami dotácie sú štyri vysokoškolské pracoviská – Bauhaus-Universität Weimar, Universidad de Valladolid, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach a Blekinge Tekniska Högskola. Súčasťou konzorcia, ktoré vedú uvedení štyria prijemcovia, je ďalších 11 renomovaných pracovísk rôzneho typu (univerzity, občianske združenia, pracoviská akademií vied) z 8 európskych krajín.

Z obsahového hľadiska bude interdisciplinárny multiperspektívny výskum orientovaný: 1. na analýzu historiografie európskeho urbanizmu v 20. storočí a otázku konštituovania tejto vednej disciplíny, 2. na pochopenie komplexnosti vývojových trendov európskeho urbanizmu 20. storočia a 3. na problém mestského plánovania ako nástroja rastu európskej spoločnosti. K odborným aktivitám projektu je možné priradiť plánované stáže, mobility, hosťovské prednášky, aktívnu účasť na podujatiach európskeho významu a sériu vlastných interných odborných workshopov. Výsledky práce projektového tímu budú priebežne diseminované prostredníctvom vlastnej webovej stránky projektu www.urbanhist.eu, ako aj prostredníctvom sociálnych sietí, prípadne projektového newsletteru. Jednotlivé aktivity projektu sa budú realizovať vďaka finančnej dotácii Európskej komisie od októbra 2016 do septembra 2020.

Prof. Max Welch Guerra, Bauhaus-Universität Weimar
Assoc. Prof. Martin Pekár, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

This project has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under the Marie Skłodowska-Curie grant agreement No 721933.

PAMIATKY A GENEALÓGIA [HERITAGE AND GENEALOGY]
BRATISLAVA 11. – 12. OKTÓBER 2016

K súčasným trendom v slovenskej historiografii zaiste patrí aj výskum spoločenským elit. Nemalú úlohu pri takomto type výskumu zohráva aj dôležitosť genealogických väzieb, prepojenia príbuzenského vzťahu a tým aj pôsobenie významných rodín či rodov v spoločnosti. Tradične sa takéto výskumy primárne opierajú o písomné pramene, zvlášť súpisy či matriky. Obzvlášť nápomocné a málo preskúmané v tejto oblasti zostávajú hmotné pramene, ktoré pri genealogickom či biografickom výskume ostávajú na periférii záujmu a ich využitie preto zostáva len marginálne. Je však potrebné upozorniť, že rody a rodiny po sebe zanechávali nemalé množstvo hmotných produktov, ktoré sa v genealógii dajú celkom efektívne využiť. Preto aj hlavným cieľom vedeckej konferencie s názvom Pamiatky a genealógia bolo upriamenie pozornosti na pamiatky hmotného charakteru – muzeálne zbierky a predmety, rodové nehnuteľnosti, pamiatkové objekty a pod., a zároveň ich spropagovanie v ďalšom genealogickom výskume.

Organizátorom vedeckej konferencie sa stala Katedra archívnictva a pomocných vied historických Filozofickej fakulty UK v Bratislave v spolupráci s Bratislavským okrásľovacím spolkom, pričom sa uskutočnila pod záštitou primátora Bratislavy, Iva Nesrovnala. Miestom konania bola Univerzitná knižnica na Ventúrskej ulici v bratislavskom Starom meste.

Program dvojdňového vedeckého podujatia bol rozdelený do šiestich samostatných sekcií na základe typu skúmaných hmotných prameňov a ich využitií v genealogickom výskume. Po privítaní hostí a účastníkov konferenciu svojou úvodnou prednáškou alebo skôr úvodným slovom, ako to sám prednášajúci pomenoval, otvoril profesor Ostravskej univerzity, Tomáš Krejčík, svojím zhrnutím o genealógii v historiografickom kontexte. Po úvodnej prednáške nasledoval prvý blok prednášok v rámci prvej sekcie s názvom Múzeum a genealogický výskum. V spomínanom bloku pracovníčky Múzea mesta Bratislavy, ktoré je najstarším múzeom s nepretržitou prevádzkou na Slovensku, s čím prítomných pochopiteľne prednášajúce účastníkov oboznámili, predstavili predmety zo zbierok Múzea mesta Bratislavy, na ktorých sa nachádzajú genealogické informácie. So všeobecnejšou prednáškou vystúpila Zuzana Francová, ktorá na mnohých príkladoch zo zbierok múzea demonštrovala využiteľnosť predmetov ako nástrojov ku genealogickému výskumu. O konkrétnejší príklad ju doplnila jej kolegyňa, Elena Kurincová, ktorá predstavila múzejné predmety prínosné pre bližší genealogický výskum spriaznených rodín Munker a Haerberle. Pri tejto príležitosti boli všetci účastníci konferencie pozvaní na prehliadku Múzea mesta Bratislavy, kde si po skončení prvého dňa konferencie mohli prezrieť spomínané predmety.

Druhá sekciu venujúcu sa podľa organizátorov málo využívaným a napriek tomu významným prameňom rodového výskumu – portrétom a fotografiami, otvorila Iva Paštrnáková, ktorá potenciál využitiu rodinného portrétu prezentovala na príkladoch kolekcií rodín Turzo-Nosický, Fleischer a Bossányi. S pomerne zaujímavým príspevkom k tejto téme sa predstavila Ingrid Halászová z Katedry dejín a teórie umenia Trnavskej univerzity. V príspevku s názvom *IL VERO RITRATTO...? Otázka „pravdivosti“ spodobenja na portrétoch uhorskej aristokracie v 16. – 17. storočí* pomerne presvedčivo ukázala, aké ťažké je veriť dobovému zobrazeniu uhorskej aristokracie, na ktorých tí istí členovia vyzerajú rozdielne, dokonca na pár príkladoch ukázala aj to, ako sa vyhotoviteľia portrétu pri jeho tvorbe inšpirovali predkom konkrétneho aristokrata, výsledkom čoho bola takmer totožná podoba portrétu s portrétom jeho predka. Odpoveď na otázku v názve príspevku teda bola po prednesení príspevku jednoznačná.

Pracovník z Múzea Červený kameň – Jozef Tihányi na problematiku rodinných portrétov ako rodového prameňa nazrel cez optiku jedného človeka – grófký Ludoviky Blundell-Užovič z obce Pečeňady. Grófká totiž na zadné strany portrétov svojich predkov vkladala vlastné poznámky a informácie, kto sa na jednotlivých portrétoch nachádza. Program pred obedom zavřšili Monika Brincková s Miloslavou Borošovou Michalcovou niekoľkými poznámkami k portrétom rodiny Osterlamm z Levoče. Pozornosť zúčastnených upútal najmä jeden z nich, ktorý bol aj následne bližšie predstavený – *Dáma s kožušinou*. Portrét bol podrobený reštaurácii a zúčastnení boli pri tejto príležitosti zároveň oboznámení s tým, ako reštaurácia portrétu prebieha. Spomínaný portrét následne vyvolal ohlasy aj v diskusií, nakoľko prednášajúce portrét datovali

do polovice 18. storočia, no Igrid Halászová prezentovala svoj názor, kde na základe kompozície portrétu určila, že portrét sa síce má tváriť ako keby bol zo spomínaného obdobia, no ide určite o mladšiu maľbu pochádzajúcu približne z prvej polovice 19. storočia.

Po prestávke sekciu ukončila Petra Medříková z Moravskej galérie v Brne, ktorá sa vo svojej prednáške zaoberala historickou portrétnou fotografiou ako genealogickým prameňom. Po stručnej prednáške o historickej fotografii sa prítomní utvrdili, aké dôležité je prepojiť český a slovenský výskum. Medříková uviedla ako príklad uhorského grófa Gézu Andrásyho, ktorého manželkou bola česká šľachtičná Eleonora von Kaunitz. Na základe tohto aj iných zväzkov sa v českých zbierkach nachádzajú fotografie tak uhorských šľachticov, ako aj ich rodinných sídiel, početné fotografie zámku Betliar, či už neexistujúceho kaštieľa v Parchovanech na východnom Slovensku. Sekciu mal pôvodne podľa programu uzatvárať Miloš Hořejš, ktorý mal bližšie predstaviť albumy grófskej rodiny Czernin-Morzinovcov z 30. rokov 20. storočia, no kvôli pracovným povinnostiam svoju účasť odriekol.

Prvý konferenčný deň uzatvárala sekcia venujúca sepulkrálnym pamiatkam. Sekciu otvoril pracovník Národného biografického ústavu, Zdenko Ďuriška, ktorý svoju prednášku venoval náhrobníkom – špecifickom prameni pri výskume. Venoval sa identifikácii symbolov, nápisov, či epitafov uvedených na náhrobníkoch, pričom nezabudol uviesť, že náhrobníky často obsahujú aj informáciu o autorovi či firme, ktorá daný náhrobník realizovala. Za organizátorov sa v prvý deň konferencie predstavil Maroš Mačuha. V krátkosti predstavil dejiny trinitárskej rehole a históriu kostola sv. Jána z Mathy, pomenovaného po zakladateľovi rádu trinitárov. Osobitnú pozornosť venoval krypte vo vnútri kostola. Bratislavský okrášľovací spolok, ktorého je zároveň Mačuha výkonným riaditeľom, sa v súčasnosti stará o rekonštrukciu kostola. Svoju v poradí už druhú prednášku predniesla Miloslava Borošová Michalcová tentokrát v tandeme s Jana Pieckovou, v ktorej predstavili pietne miesta v kultúrnom kontexte od Thurzu po Poppera. Z pohľadu sepulkrálnych pamiatok svoj pohľad na košickú meštianku Žofiu Titili, ktorej náhrobok sa nachádza v Dóme sv. Alžbety v Košiciach, predstavila aj doktorandka Katedry histórie FF UP v Olomouci, Magdaléna Marjaková. V kontexte sepulkrálnych pamiatok predstavila nielen Žofiu Titili, ale aj členov jej rodiny. Prvý deň konferencie zavŕšil svojou prednáškou András Csuthy z Podunajského múzea v Komárne, v ktorej možnosti genealogického výskumu na základe pamiatok a rodových väzieb ukázal na príklade histórie malej obce Paňa v nitrianskom okrese.

Nakoľko sú rody a rodiny úzko späté so svojimi rezidenciami, organizátori sa rozhodli druhý deň konferencie otvoriť sekciu venujúcou sa práve rodovým rezidenciám a ich genealogickou identifikáciou. Svojím príspevkom o rode Draskovichovcov a ich kaštieľom stojacom v Čachticiach, postavenom koncom 17. storočia, deň otvorila dvojica v zložení Tomáš Janura za Historický ústav SAV a súkromná výskumníčka Zuzana Zvarová. Nasledovala prednáška o obci Kunerad a s ňou spojenou šľachtickou rodinou von Ballestrem, ktorú predniesol Vladimír Majtan. Ku konkrétnym miestam sa viazali sa aj posledné dve príspevky sekcie. Pracovník Múzea Spiša v Spišskej Novej Vsi, Miroslav Števík, svoju prednášku venoval domov a majiteľom v Spišskej Novej Vsi koncom 18. storočia, Henrieta Žažová zase predstavila historické pamiatky v Rumanovej.

O tom ako je pri genealogickom a biografickom výskume dôležitá heraldika sa prítomní presvedčili v nasledujúcom bloku príspevkov. Pomocou ukážok rozličných poškodených či zaniknutých erbov na príklade mesta Bratislava blok zahájila Jana Oršuľová za Slovenské národné múzeum. Adriana Matejková zo Slovenského banského múzea ukázala, že portrét nemusí byť len významný prameňom rodového výskumu, ale aj užitočným heraldickým prameňom. Jej prednáška sa sústreďovala na portréty banskoštiavnických hlavných komorských grófov datovaných do 17. – 18. storočia. Pomerne nezvyčajný prameň – mortuáriá, čiže smútočné oznámenia do svojho príspevku zakomponovala Martina Hrdinová za Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR. Jej príspevek sa týkal identifikácii erbov na papierových, ako aj hodvábných smútočných oznámení na príklade zbierok Stredoslovenského múzea v Banskej Štiavnici. Po obedňajšej prestávke posledný príspevek predniesol Karel Müller, a to k problematike erbových vývodov na príklade šľachtických náhrobníkov z Moravy a českého Sliezska.

Dvojdnové vedecké podujatie uzatvoril blok venujúci sa netradičným a špecifickým genealogickým prameňom. Úvodného slova tejto sekcie sa ujal Frederik Federmayer, taktiež jeden z organizátorov konferencie. Vo svojom príspevku na tému *Postupy a problémy genealogickej identifikácie rodovej pamiatky z obdobia renesancie* prítomných presvedčil aj o tom, že historik potrebuje pri svojom výskume aj kúsok šťastia a priaznivú zhodu okolností. Jeho príspevok sa opieral o identifikáciu pokáľu spojeného aj s jeho vlastnou rodinou. Ako netradičný genealogický prameň prosopografického výskumu predstavil Jiří Brňovják z Ostravskej univerzity Knihu pamätí zo 17. storočia aristokrata Kryštofa Bernarda Skrbenského z Hříšte. V nasledujúcom príspevku Katarína Beňová z Katedry dejín a moderného umenia FF UK predviedla, že ku genealogickej identifikácii členov rodov a rodín sa dá využiť aj tak netradičný prameň, akým je kresbový album z prvej polovice 19. storočia. Svoj výskum v tomto smere prezentovala na príklade rodu Zichy-Ferraris z Rusoviec. Sledovať osudy rodín sa dá aj pomocou podpisov kameňárov na náhrobníkoch, pričom tomuto remeslu sa častokrát, tak ako na to upozornil vo svojom príspevku Daniel Pivko z PrF UK, venovali členovia rodín po celé generácie. Okrem spomínanej problematiky Pivko upozornil aj na skúmanie nápisov a kresbách na stenách kameňolomov. Na rodinu venujúcej sa jednému remeslu, konkrétne mlynárstvu, upriamila pozornosť aj pracovníčka Štátneho archívu v Nitre, Judita Szekeresová Kováčsová. Na príklade mlyna v Perede, dnes obeh Tešedíkovo, predstavila nielen osudy rodiny Cypriána Lelovicsa, ale aj osud budovy mlyna v Perede v 20. storočí. V záverečnej prednáške svoj pohľad na skúmanie málo prebádateľnej problematiky šlachty v 20. storočí cez optiku netradičného prameňa, akým automobil je, prezentovala študentka Katedry histórie FF UPJŠ, Katarína Hromuľáková.

Konferenciu uzatvorila záverečná diskusia, poďakovanie organizátorov a neformálne stretnutie účastníkov pri slávnostnom večeri spojeného s občerstvením a degustáciou vína. Na záver musíme skonštatovať, že konferencia svoj cieľ naplnila a priniesla mnoho podnetov k rozvoju moderného genealogického a rodového výskumu aj v medzinárodnom kontexte. Príspevky z konferencie budú publikované v rozšírenom čísle vedeckej ročenky WOCH, vydávanej Bratislavským okrásľovacím spolkom.

Bc. Katarína Hromuľáková

STRETNUTIE MLADÝCH HISTORIKOV VI.: MIGRAČNÉ PROCESY V DEJINÁCH EURÓPY. KRÍZA ALEBO ÚSVIT CIVILIZÁCIE? [THE CONFERENCE OF YOUNG HISTORIANS VI.: MIGRATION PROCESSES IN EUROPE'S HISTORY. CRISIS OR THE DAWN OF CIVILIZATION?]
KOŠICE 12. OKTÓBER 2016

Migrácia je fenomén, ktorý významným spôsobom zasahoval do rôznych aspektov života spoločnosti ako v minulosti, tak aj v súčasnosti. Dňa 12. októbra 2016 sa v historickej aule Rektorátu Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach uskutočnil šiesty ročník doktorandskej konferencie s názvom *Stretnutie mladých historikov VI.: Migračné procesy v dejinách Európy. Kríza alebo úsvit civilizácie?* Organizácie konferencie sa už tradične podujala Katedra histórie FF UPJŠ v Košiciach v spolupráci s Historickým ústavom Slovenskej akadémie vied v Bratislave, Slovenskou historickou spoločnosťou pri SAV, Spoločenskovedným ústavom Centra spoločenských a psychologických vied SAV, Ústavom pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky a Collegium Carolinum v Mníchove.

Konferencie sa zúčastnilo celkovo pätnásť aktívnych účastníkov zo Slovenska, Česka, Poľska a Srbska, čím nadobudla medzinárodný charakter. Odbornými garantmi konferencie boli PhDr. Eva Kowalská, DrSc., PhDr. Rastislav Kožíak, PhD., PhDr. Slavomír Michálek, DrSc., doc. PaedDr. Martin Pekár, PhD., prof. PaedDr. Štefan Šutaj, DrSc., prof. PhDr. Peter Švorc, CSc., PhDr. Oldřich Tůma, Ph.D. a Dr. Martin Zückert. Konferenciu slávnostne otvoril za organizačný výbor Mgr. Martin Počátko, ktorý následne odovzdal slovo dekanke FF UPJŠ prof. PhDr. Olge Orossovej, CSc. a vedúcemu Katedry histórie FF UPJŠ doc. PaedDr. Martinovi Pekárovi, PhD.

Obaja privítali účastníkov, poďakovali organizátorom konferencie a popriali im úspešné a bezproblémové konanie celého podujatia v pozitívnej atmosfére.

Aj tento rok bol uplatňovaný tzv. garantný systém, teda kritické hodnotenie príspevkov garantmi jednotlivých blokov. Konferencia bola rozdelená do dvoch sekcií a šiestich blokov. Príspevky boli rozdelené do blokov podľa tematickej nadväznosti, pričom po každom bloku nasledoval hodnotiaci komentár garanta príslušného bloku a krátka diskusia.

V prvej sekcií, ktorá prebiehala vo veľkej zasadačke, otvoril moderátor Mgr. Martin Počátko prvý blok príspevkov, ktorého garantkou bola doc. PhDr. Lubomíra Kaminská, DrSc. S prvým referátom vystúpila Mgr. Terézia Tomašovičová (Ústav archeologie a muzeologie, Masarykova univerzita v Brne), ktorá sa vo svojom príspevku s názvom *Antropomorfná aplikovaná plastika centrálnej Európy ako odraz neolitizačného procesu* venovala formám kultúrnych zmien spôsobených migračnými procesmi a s ňou spojenými inováciami v materiálnej kultúre s prvým objavom keramiky. Samostatnou skupinou boli nádoby s aplikovanými antropomorfnými motívmi, ktoré predstavovali spoločný prvok spájajúci celú postupne neolitizovanú oblasť. Téma *Romanizácia Vandalov v dobových prameňoch* sa venoval Mgr. Frederik Galambosi (Ústav klasických štúdií, Masarykova univerzita v Brne). V príspevku sa zamerl na politické, vojenské, náboženské a kultúrne stretы Vandalov s Rímskou ríšou počas migrácie, ich postupné usádzanie a začleňovanie sa na jej území. Mgr. Monika Humeňanská (Katedra histórie, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach) v príspevku s názvom *Príchod sarmatských kmeňov na územie Karpatskej kotliny* priblížila presuny novovzniknutých etník do neosídlených častí územia v okolí hraníc Rímskeho impéria a priblížila vplyv, ktorý mali tieto presuny na ďalší život etník. V referáte sa autorka zamerlala konkrétne na sarmatské kmene.

V druhom bloku tejto sekcie sa úlohy moderátorky zhostila Mgr. Nikoleta Lattová, odborným garantom bol doc. PhDr. Michal Šmigel, Ph.D. Imigrácii a emigrácii v Srbsku sa venoval príspevok MA Nina Deliča (Inštitút histórie, Belehrad) *Konštantná imigrácia a emigrácia. Charakteristiky migračných procesov v Srbsku 1815 – 1914*. Autor priblížil, aký dopad mali migračné vlny na rôzne aspekty života v Srbsku, ktoré na začiatku 19. storočia bolo málo rozvinutou a riedko osídlenou krajinou, kde prichádzali prisťahovalci z okolitých oblastí kvôli pôde. Aj napriek meniacim sa ekonomickým a politickým pomerom prebiehali migračné vlny s vysokou intenzitou, no zažili aj priestorovú transformáciu. Zatiaľ, čo v prvej polovici 19. storočia prichádzali do Srbska prisťahovalci zo všetkých strán sveta, neskôr až do vypuknutia prvej svetovej vojny sa proces presídľovania sústredil na osi sever – juh (Srbsko – Osmanská ríša). Druhý príspevok *Príchod sudetských Nemcov do Bavorska. Prínos nemecké spoločnosti?* predstavila Mgr. Ludmila Tomášková (Historický ústav, Masarykova univerzita v Brne). Zamerlala sa na vývoj vnímania príchodu šternberských Nemcov do konkrétnych obcí v Bavorsku, zmeny sociálneho postavenia vyhnančov a ich vplyv na zmenu charakteru spoločnosti kde sa presídlili a ako hodnotili situáciu a spoločnosť, v ktorej sa ocitli.

Posledný blok tejto sekcie otvorila moderátorka Mgr. Marianna Bobková, ktorá zaujala miesto po boku garanta PhDr. Oldřicha Tůmu, Ph.D. Mgr. Martin Posch (Historický ústav SAV, Bratislava) predstavil referát s názvom *Z utečenca vojakom: Cesty budúcich príslušníkov československého vojska na Západe do exilu*. Autor priblížil cesty exulantov slovenského pôvodu, ktorí sa v neskoršom období zúčastnili špeciálnych výsadek, na územie Protektorátu Čechy a Morava a Slovenského štátu. Venoval sa aj rôznym motívom migrácie, často ovplyvnenými viacerými faktormi a poukázal aj na významný rozdiel v motívácii medzi odchodom vojakov do zahraničného vojska v počiatočnej fáze vojny a v jej závere. Témou *Slováci vo Francúzsku v čase reformného procesu v Československu* sa zaoberal Mgr. Martin Počátko (Katedra histórie, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach). Cieľom príspevku bolo poukázať na príčiny vzniku, vývoja, i činnosti československej emigrácie vo Francúzsku v rokoch 1948 – 1967. Na základe archívneho materiálu a vybraných udalostí sa autor snažil poukázať nielen na počty československého obyvateľstva, ktoré sa v tomto období rozhodlo emigrovať do Francúzska, ale i hlavné determinanty, ktoré ovplyvnili činnosť československej emigrácie vo Francúzsku v sledovanom období.

V druhej sekcií prebiehajúcej v historickej sále otvorila moderátorka Mgr. Lucia Gašparíková prvý blok, ktorého odbornou garantkou bola PhDr. Eva Kowalská, DrSc. Ako prvý vystúpil

Mgr. Adam Szabelski (Inštitút histórie, Univerzita Adama Mickiewicza, Poznaň) s referátom *An exile's life: Francis II. Rákoczi's stay in Turkey (1717 – 1735)*, v ktorom priblížil pôsobenie Františka II. Rákocziho po rakúsko-tureckej vojne v Bospore, na základe jeho listov a listov jeho komorníka. Nasledoval príspevok Mgr. Jakuba Wojtczaka (Inštitút histórie, Univerzita Adama Mickiewicza, Poznaň) *Forced migrations. Expulsion of Dypoldowicz family*. Vedenie rozdielnej politiky a boje o trón boli často príčinami konfliktov v panovníckych rodinách, čo viedlo k nútenej migrácii niektorých členov rodiny. Autor sa zameral na vetvu Přemyslovskej dynastie, rod Dypoldowicz a pokúsil sa poukázať na dôvody vyhodenia českých kniežat a ich dôsledky. Ako posledný v bloku vystúpil Mgr. Robert T. Tomczak (Inštitút histórie, Univerzita Adama Mickiewicza, Poznaň) s príspevkom *Náboženská a politická emigrace z Českého království do Velkopolska v 17. století*, v ktorom sa venoval emigrácii českej inteligencie do Veľkopoľska, pričom chcel poukázať na charakter exilu českých protestantov do Veľkopoľska, vplyv prisťahovalcov na kultúru a spoločnosť a taktiež obťažnosť asimilácie, čo následne viedlo ku konfliktu.

Moderátorka Mgr. Barbara Kacerová otvorila druhý blok tejto sekcie, ktorého garantom bol Dr. Martin Zückert. Ako prvá vystúpila Mgr. Marianna Bobková (Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, Košice) s referátom *Migrácia a zmeny štruktúry obyvateľstva (pohlavie, vek) v 2. polovici 20. storočia na príklade Košíc*, v ktorom zobrazila súvislosti medzi migráciou a vývojom populácie. Zamerala sa na biologickú štruktúru (pohlavie a vek) obyvateľstva, pričom ako príklad na zobrazenie dôsledkov migračných procesov si vybrala mesto Košice, ktoré v období socializmu predstavovalo významné industriálne centrum republiky a kde bol zaznamenaný najrapídnejší nárast populácie. Mgr. Jana Křehlíková (Historický ústav, Masarykova univerzita v Brne) priblížila *Osídlování českých vnitrozemských měst po druhé světové válce jako organizační problém obecních a místních samospráv*. Venovala sa konkrétnym aspektom, ktoré vyplynuli na povrch v súvislosti so znovu obsadzovaním nehnuteľností uvoľnených po odsune nemeckého obyvateľstva z miest, kde nemecké obyvateľstvo nepredstavovalo väčšinu. Poukázala na dopady jednotlivých opatrení zo strán nižších inšancií samosprávy na novovznikajúcu spoločnosť. Autorka si ako príklad vybrala mesto Brno a ako paralelu situáciu v českom pohraničí.

Posledný blok druhej sekcie otvorila moderátorka Mgr. Klara Kohoutová, ktorá predstavila odborných garantov Mgr. Kateřinu Čapkovú, Ph.D. a doc. PhDr. Tomáša Koziaka, Ph.D. Mgr. Michal Ďurčo (Historický ústav SAV, Bratislava) predstavil príspevok *Prechod neúspešne repatriovaných poľských židov cez Československo v roku 1946. Postoj čs. štátnych orgánov v kontexte k požiadavkám organizácie UNRRA*, v ktorom priblížil problém masívneho nelegálneho príchodu poľských židov do Československa v roku 1946, čím vyvolávali nevôľu československých úradov. Autor popísal tému, ktorá zobrazuje doteraz neprezentovaný obraz prístupu k neúspešným repatriantom nachádzajúcim sa v Československu po druhej svetovej vojne. S referátom *Deportácie židovských obyvateľov zo slovenských miest na fotografiách* vystúpil Mgr. Lukáš Katriňák (Katedra histórie, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach). Príspevok sa venoval prvej vlnе deportácií židovských obyvateľov zo slovenských miest (počas nej bolo z územia Slovenska vyvezených takmer 58 000 Židov) na fotografiách. Autor analýzou a následnou interpretáciou vizuálnych prameňov sledoval, akým spôsobom vládna moc ovplyvňovala fotodokumentovanie deportácií. Aktuálnej téme sa venovala Mgr. Alžbeta Szomolaiová (Ústav orientalistiky – Historický ústav SAV, Bratislava) v príspevku *Európska migračná kríza 2015. Stret dvoch civilizácií – Demokracia vs. Islám*. Autorka sa venovala migrácii obyvateľov z chudobných častí sveta do krajín rozvinutej demokracie, zamerala sa na súčasnú blízkovýchodnú geopolitickú krízu, ktorá posilňovala imigračný prúd. Civilizačný stret dvoch svetov podľa vedcov spoločenských vied povedie k zintenzívneniu nacionalistických a pravicových hnutí v európskych štátoch, preto sa vynára otázka, či má imigrácia poskytovať viac príležitostí pre ekonomiku, alebo je to záťaž na sociálny systém európskych krajín.

Následne sa po diskusii v záverečnom bloku stretli v Historickej aule účastníci konferencie, kde si vypočuli vyhodnotenie podujatia zo strany odborných garantov blokov. Tí konštatovali každoročne sa zlepšujúcu úroveň príspevkov. Prednášajúcim vytkli dodržiavanie vymedzeného časového intervalu, ktorý často prekračovali, čím sa narušoval harmonogram konferencie. Ďalšie pripomienky sa týkali metodológie, ktoré sú základom pre písanie dizertačnej práce. Garanti tak upozornili účastníkov konferencie, aby posudky nebrali na ľahkú váhu, ale naopak,

aby ich využili pri ďalšom postupe pri tvorbe prác. Na záver konferencie boli všetci aktívni a pasívni účastníci pozvaní na neformálne stretnutie pri pohári vína.

Podakovanie za bezproblémový priebeh podujatia patrí celému organizačnému výboru a najmä jeho predsedom Mgr. Monike Humeňanskej a Mgr. Martinovi Počátkovi. Príspevky, ktoré prejdú recenzným konaním, budú publikované v zborníku.

Mgr. Barbara Kacerová
Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

FAKTY, INTERPRETÁCIE, PAMÄŤ – WORKSHOP PRE ŠTUDENTOV HISTÓRIE
[FACTS, INTERPRETATIONS, MEMORY – WORKSHOP FOR THE STUDENTS OF HISTORY]
KOŠICE 18. OKTÓBER 2016

Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach v spolupráci s Ústavom pamäti národa a Konrad Adenauer Stiftung – zastúpenie na Slovensku usporiadala 18. októbra 2016 v priestoroch Filozofickej fakulty UPJŠ v Košiciach workshop pre študentov histórie pod názvom *Fakty, interpretácie, pamäť*.

Hlavným cieľom projektu bolo prostredníctvom prednášok odborníkov z praxe bližšie predstaviť študentom humanitných odborov a predovšetkým študentom histórie možnosti využívania metodiky národnej a kultúrnej pamäti na vyrovnávanie sa s totalitnou minulosťou a deformáciami identity jednotlivca, sociálnych skupín, ako aj národného a štátneho spoločenstva. Zámerom bolo sprostredkovať predovšetkým porozumenie a osvojenie si metodológie tvorby lokálnej, regionálnej i celospoločenskej pamäti.

V rámci podujatia vystúpili so svojimi prednáškami pracovníci Ústavu pamäti národa, inštitúcie, ktorej jednou z hlavných úloh je úplné a nestranné hodnotenie obdobia neslobody v 20. storočí. Prostredníctvom prvej prednášky predstavil Ondrej Podolec komunistickú legislatívu ako prostriedok porušovania ľudských a občianskych práv na Slovensku v druhej polovici 20. storočia. Na prvú prednášku následne nadviazali svojimi vystúpeniami ďalší prednášajúci, Branislav Kinčok, ktorý v praktickej rovine priblížil výskum a pramene k politickým monsterprocesom v Československu v 50. rokoch 20. storočia a Peter Jašek osvetľujúci výskum a pramene k politickým procesom v Československu v období normalizácie.

Súčasnou workshopu bola projekcia dokumentárneho filmu z produkcie ÚPN režiséra Juraja Brocka a Dana Ondruša s názvom *Ako som mal začať 3. svetovú vojnu*. Dokument predstavuje výpoveď Karola Noskoviča, jedného z tisícov väznených osôb totalitnou mocou v 50. rokoch 20. storočia. Osobný portrét Karola Noskoviča ako typický príklad podáva svedectvo o komunistickom systéme, v ktorom sa mnohé vymyslené obvinenia často premietli do mimoriadne prísnych trestov a tvrdého prenasledovania fiktívnych odporcov režimu. Projekcia filmu bola doplnená sprievodným slovom prednášajúcich. Na záver podujatia bol vytvorený priestor pre diskusiu a otázky študentov pre pracovníkov Sekcie vedeckého výskumu Ústavu pamäti národa.

Workshop pre študentov histórie vytvoril priestor nielen pre komplexnejšie predstavenie využívania metodiky národnej a kultúrnej pamäti v historickom výskume ako nástoja na vyrovnávanie sa s totalitnou minulosťou, ale sprostredkoval študentom i praktické informácie pre ich vlastný výskum v Archíve ÚPN v Bratislave a využitie možností, ktoré jeho archívne fondy a dokumenty poskytujú.

Mgr. Zuzana Tokárová, PhD.
Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

AKTUÁLNE OTÁZKY VÝSKUMU NÁRODNOSTNEJ POLITIKY A NÁRODNOSTNÝCH VZŤAHOV
V 20. A 21. STOROČÍ. [CURRENT RESEARCH QUESTIONS OF THE MINORITY POLICY AND ETHNIC
RELATIONS IN THE 20TH AND 21ST CENTURY]
KOŠICE 14. – 15. NOVEMBER 2016

V dňoch 14. – 15. novembra 2016 sa v historickej sále Rektorátu Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach uskutočnila konferencia s názvom Aktuálne otázky výskumu národnostnej politiky a národnostných vzťahov v 20. a 21. storočí,¹ ktorú organizovali riešiteľské inštitúcie projektu Centrum spoločenských a historických vied (CSPV) – Spoločenskovedný ústav Slovenskej akadémie vied (SAV) v Košiciach a Prognostický ústav SAV, Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach (FF UPJŠ) a Katedra politológie FF UPJŠ. Stretnutie bolo rozdelené do štyroch tematických blokov, v ktorých postupne odznelo 15 referátov.

Po úvodnom slove organizátorov konferencie otvoril zodpovedný riešiteľ projektu Štefan Šutaj z CSPV – Spoločenskovedného ústavu SAV v Košiciach prvý panel s názvom *Tendencie vývoja etnických vzťahov na Slovensku – Národnostná politika ako predmet vedeckého výskumu* so svojim príspevkom *Tendencie výskumu národnostných vzťahov a národnostnej politiky na Slovensku*. V referáte predstavil samotný projekt, jeho ciele a riešiteľov, priblížil ďalšie projekty, ktoré mu od roku 1998 predchádzali a nakoniec projekty, ktoré naňho budú nadväzovať. Na prvý príspevok nadviazal tematicky druhý referát s názvom *Reflexia stavu a vývoja etnických vzťahov na Slovensku: k možnostiam empirického výskumu*, ktorého autormi boli vedeckí pracovníci CSPV – Spoločenskovedného ústavu SAV v Košiciach Jozef Výrost a Michal Kentoš. J. Výrost poznamenal, že téma etnicity nie je témou minoritnou, ale naopak je témou dominantnou v rámci európskeho kontextu, pričom poukázal na základné dokumenty týkajúce sa postavenia menších, európske inštitúcie a združenia venujúce sa právam menších. M. Kentoš prezentoval ciele projektu z hľadiska sociálnej psychológie a výskumný súbor, ako napr. vzťah majorita a minorita, vzťah k migrantom, aktuálne otázky politického života, či vnímanie bezpečia.

V príspevku *Etnické vzťahy na Slovensku a ich prezentovanie vo vybraných časopisoch* sa Jana Šutajová z Katedry politológie Filozofickej fakulty UPJŠ venovala historickým témam, ktorým sa v politologických časopisoch autori venujú pomerne často. Pri týchto témach ide predovšetkým o vnímanie etnicity, či česko-slovenských vzťahov, prípadne ide o menšiny v rôznych obdobiach. Následne sa zamerala na aktuálne témy v politologických časopisoch, ako identita a občianstvo, migrácia a islam, postavenie menších na Slovensku a v ďalších krajinách. Pri téme recenzii v politologických časopisoch si prednášajúca pripravila skrátený prehľad, pričom podrobnejšie sa bude tejto téme venovať v zborníku.

Alexander Mušínska z Prognostického ústavu SAV vo svojom referáte *Niekoľko poznámok k problematike výskumu Rómov na Slovensku po roku 1989* poznamenal, že v súčasnosti máme na Slovensku dve akademické inštitúcie zaoberajúce sa rómskou problematikou, pričom historici sa tejto téme venujú len okrajovo. Ako uviedol, v porovnaní s Českom chýba na Slovensku výskum rómskeho jazyka, absentujú aj pravidelné periodiká, bibliografie a historické práce. Príspevok bol zaujímavý najmä netradičným prezentovaním ukážok publikačných výstupov priamo počas prednášky. Prvý blok príspevkov uzavrel Branislav Šprocha z Výskumného demografického centra CSPV SAV s referátom *Demografický obraz osôb rómskej národnosti na Slovensku v sčítaní obyvateľov, domov a bytov 2011 (s dôrazom na kohortnú analýzu plodnosti)*. V príspevku prezentoval sčítanie obyvateľov v roku 2011, pričom poukázal na absenciu komplexnejšej analýzy dát týkajúcich sa rómskej menšiny. Autor sa preto rozhodol spracovať demografický obraz rómskej menšiny, zameral sa na reprodukčné správanie rómskych žien, ich vekovú štruktúru, vzdelanie, zo štatistického hľadiska na podiel slobodných, rozvedených, ovdovelých, podiel zamestnaných, študentov, dôchodcov. Podrobnejšie výsledky odprezentuje v zborníku. Po prednesení referátov nasledovala bohatá diskusia a krátka prestávka na občerstvenie.

1 Konferencia je súčasťou riešenia projektu APVV-15-0475 *Tendencie vývoja etnických vzťahov na Slovensku (komparatívny výskum národnostnej problematiky v rokoch 2004 – 2020)* – (TESS2).

Druhý blok príspevkov *Slováci a Maďari v zahraničí* otvorila Mária Homišinová z CSPV – Spoločenskovedného ústavu SAV s referátom *Sociolingvistiké aspekty skúmania slovenskej minority v zahraničí (Maďarsko, Chorvátsko, Srbsko, Rumunsko)*. V príspevku najskôr objasnila rozdiel medzi sociolingvistikou a sociológiou jazyka. Priblížila výskum sociolingvistiky v podobnom projekte, ktorého cieľom bolo vytvoriť reálny obraz hovorenej slovenčiny v prostredí, v ktorom slovenská mládež používa spisovnú reč ako formu spoločenského styku, jeho základnú koncepciu, metódy výskumu, hlavný cieľ a čiastkové ciele.

Nasledoval príspevok Karin Penzšeovej z Historického ústavu SAV v Bratislave *Slovenská menšina v kráľovskej Juhoslávii v rokoch 1919 – 1941. Vnútrovné a zahraničnopolitické aspekty*. Vývoj postavenia slovenskej menšiny v Juhoslávii rozdelila do dvoch fáz, na politický život a kultúrnu sféru vojvodinských Slovákov. Venovala sa politickému postaveniu Slovákov v Juhoslávii, ich vzťahu k Československu, politickému programu, prvej ústave a Strane Slovákov v Srbsku, spolkovej činnosti slovenskej menšiny v Juhoslávii. Tretí príspevok s názvom *Prejavý národnostnej identity slovenskej menšiny v Maďarsku v druhej polovici 20. storočia* patril Soni Polónyovej z Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Objasnila rozdiel medzi pojmi národnostná a etnická identita, priblížila faktory formujúce identitu Slovákov v Maďarsku a formovanie identity Slovákov v Maďarsku (náboženstvo, asimilácia, migrácia, symboly, organizácie, kultúrne podujatia, literatúra). Priblížila vplyv migračných procesov po druhej svetovej vojne, ako napr. výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom ovplyvnila formovanie identity Slovákov v Maďarsku.

Prvý deň konferencie uzavrela Zlatica Sáposová z CSPV – Spoločenskovedného ústavu SAV s príspevkom *Politická elita v Maďarsku a zahraniční Maďari (po roku 1989)*, v ktorom objasnila výskumné útvary v Maďarsku venujúce sa výskumu menšín a aktuálne výskumné témy, ako napr. národnopolitické otázky v Maďarsku v jednotlivých obdobiach, ideológia národa. Zdôraznila, že v maďarskej historiografii nebola dostatočne venovaná pozornosť zahraničným Maďarom žijúcim za hranicami svojej krajiny. Po skončení druhého bloku nasledovala diskusia, po ktorej organizátori ukončili prvý deň konferencie a pozvali prednášajúcich a hostí na čašu vína a občerstvenie.

Druhý deň konferencie pokračoval tretím blokom, ktorý sa venoval právnym aspektom postavenia národnostných menšín. Prvým rečníkom bol Ladislav Orosz z Ústavného súdu Slovenskej republiky. Témou referátu boli *Národnostné menšiny a činnosť Ústavného súdu v rokoch 2004 – 2016*. So vzrastajúcou judicializáciou politiky na Slovensku je podľa neho zaujímavé sledovať analýzu súdnych orgánov, ktorá môže byť výborným barometrom pri posudzovaní spoločnosti, problematiku národnostných menšín nevynímajúc. Príkladmi aktuálnych právnych dilem a káuz týkajúcich sa menšín priblížil autor túto problematiku aj neprávnickej časti publika.

Právnym pohľadom na skúmaný problém sa zaoberal aj nasledujúci príspevok *Aktuálne problémy výskumu právného postavení menšín v ČR* Jana Kuklíka, dekana Právnickej fakulty Karlovej univerzity v Prahe a jeho spolupracovníka Reného Petráša taktiež z PF Karlovej univerzity v Prahe. R. Petráš na začiatku ospravedlnil neúčast svojho kolegu. Referát sa zaoberal súčasnou situáciou právného postavenia menšín v Českej republike, kde odborníkov na problematiku je málo a tiež okruhmi výskumu, ktorému sa je potrebné venovať (napr. historické aspekty právného postavenia menšín, výrazné rozdiely medzi menšinami, ústavnoprávne, správneprávne a medzinárodnoprávne aspekty postavenia menšín, fungovanie menšinových výborov na miestnej úrovni a pod.). Posledným príspevkom prvého bloku bol príspevok Heleny Noskovej z Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky na tému *Srovnávaní právního postavení národnostných menšín v Československu v letech 1945 – 1992 a postavení národnostních menšín v České republice po roce 1993*. Príspevok sa zaoberal menšinami žijúcimi na území Československa a neskôr Česka a Slovenska. Ku každej menšine autorka spomenula základné informácie ako ich organizácie, združenia, časopisy, ak majú tak aj školstvo, spolky a pod. Nestihla sa vyjadriť ku každej spomenutej menšine, no v plánovanom konferenčnom zborníku budú informácie kompletne. V diskusii sa zúčastnení snažili odpovedať na rôzne otázky, či už z právnického, alebo historického pohľadu.

Úvodný príspevok posledného bloku *Historické aspekty postavenia menšín* predniesol Petr Bednařík z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Venoval sa téme *Postavení židovského obyvatelstva*

v českých zemích ve 20. a na začátku 21. století. Chronologicky popísal postavenie židov s dôrazom na obdobie druhej republiky a po druhej svetovej vojne. Predposledný príspevok sa venoval taktiež židovskej problematike, konkrétne v rokoch 1945 – 1953 na Slovensku v kontexte národnostnej politiky. Prenášajúcim bol Michal Šmigel z Katedry histórie Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. V príspevku s názvom *Otázky okolo židovskej otázky na Slovensku (1945 – 1953)* v kontexte povojnovej národnostnej politiky prezentoval projekty Banskobystrickej katedry histórie zaoberajúce sa danou problematikou a v skratke popísal stav židovskej komunity na Slovensku po druhej svetovej vojne. Ďalej sa zaoberal fázami židovskej otázky a najväčšími protižidovskými vystúpeniami. V závere spomenul, že politika Slovenska sa v predmetnom období voči židovskej komunite dá charakterizovať ako dvojkoľajná.

Petra Švardová, doktorandka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, predniesla posledný príspevok konferencie, v ktorom sa venovala *Sovietskym vojnovým pamätníkom a spomienkovým aktom víťazstva nad fašizmom*. Systematicky sa v svojom referáte venovala štyrom oblastiam, spoločným miestam pamäti, pamäti vojny a jej interpretáciám, oslavám a spomienkovým aktom a národným symbolom a národným naratívom. Diskusia na záver konferencie priniesla mnoho otázok a zaujímavých odpovedí. Š. Šutaj poďakoval všetkým zúčastneným a vyhodnotil konferenciu ako úspešnú. Konferencia naplnila cieľ a príspevky z nej budú publikované formou zborníka v slovenskom a anglickom jazyku.

Mgr. Barbara Kacerová, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach
Mgr. Lucia Heldáková, Spoločenskovedný ústav CSPV Slovenskej akadémie vied

„CENA VÍŤAZSTVA“. ODVLEČENIE OBČANOV ZO SLOVENSKA A ZO SUSEDNÝCH ŠTÁTOV DO ZSSR V ROKOCH 1944 – 1945 [“PRICE OF VICTORY”. ABDUCTED CITIZENS FROM SLOVAKIA AND NEIGHBORING COUNTRIES INTO THE USSR IN THE YEARS 1944 - 1945]
KOŠICE 24. NOVEMBER 2016

Fórum inštitút pre výskum menších v spolupráci s Katedrou histórie Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach usporiadali 24. novembra 2016 v priestoroch Historickej sály Rektorátu Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach medzinárodnú vedeckú konferenciu s názvom „Cena víťazstva“. *Odvlečenie občanov zo Slovenska a zo susedných štátov do ZSSR v rokoch 1944 – 1945*. Konferenciu slávnostne otvorili dekanka Filozofickej fakulty UPJŠ v Košiciach prof. PhDr. Oľga Orosová, CSc. a generálny konzul Maďarska na Slovensku Attila Haraszi.

V rámci programu konferencie vystúpili domáci i zahraniční prednášajúci zo štyroch krajín (Slovensko, Maďarsko, Poľsko a Ukrajina). V dvoch blokoch bolo predstavených spolu deväť príspevkov v slovenskom a maďarskom jazyku sprevádzaných simultánnym tlmočením.

Prvý blok prednášok zahrňoval príspevky orientujúce sa na otázky príchodu sovietskej moci do priestoru strednej Európy a jeho dopadov pre obyvateľov regiónu. V úvodnom príspevku Réka Kiss z Výboru národnej pamäti v Budapešti venovala pozornosť problematike sovietizácie Karpatskej kotliny po roku 1945. Mateusz Gniazdowski zo Strediska východných štúdií vo Varšave a Dariusz Rogut z Univerzity Jana Kochanowského v Piotrkówě Trybunalském priblížili v nasledujúcom príspevku problém odvlečenia občanov Poľska do Sovietskeho zväzu v rokoch 1944 – 1945. Bližšie načrtli kroky sovietskej okupácie a deportácie poľských občanov i príslušníkov armády do sovietskych táborov. Odvlečeniu Maďarov z Podkarpatskej Rusi na prelome roku 1944/1945 sa vo svojom referáte venovala Erzsébet Molnár D. z Ústavu Tibora Lehoczykyho v Berehove a na problematiku vojnových zajatcov v súvislosti s výmenou obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom upriamili svoju pozornosť Štefan Šutaj a Barbara Kacerová, obaja z Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach. Prvý blok konferencie uzavrel Béni Balogh, L. z Maďarského národného archívu – Štátneho archívu v Budapešti s príspevkom orientovaným na problém odvlečenia civilného obyvateľstva z územia Maďarska v časovom horizonte 1944 – 1945.

V druhom konferenčnom bloku odznali referáty zamerané na odvlečenie obyvateľstva zo Slovenska. Martin Pekár z Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach v spoločnom príspevku s Marekom Syrným z Fakulty politických vied a medzinárodných vzťahov Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici a Múzea SNP bližšie predstavil otázku Slovenska v povojnovej Európe. Stanislav Mičev z Múzea SNP v Banskej Bystrici následne priblížil problém Slovákov v systéme GUPVI v rokoch 1949 – 1956. Následne Attila Simon z Fórum Inštitútu pre výskum menšín v Šamoríne a Univerzity Jána Selyeho v Komárne spracoval tému odvlečenia Maďarov zo Slovenska, ako i reakcie československej vlády. Posledný príspevok konferencie sa sústreďoval na Gulagy a ženský fenomén, ktorý bližšie osvetlil Peter Juščák z Ústavu pamäti národa v Bratislave.

Problematika odvlečenia občanov zo Slovenska a zo susedných štátov do ZSSR v posledných rokoch druhej svetovej vojny a po jej skončení v sebe skrýva veľa nezodpovedaných otázok a množstvo tragických osudov, ktoré si zasluhujú našu pozornosť. Zmienaná konferencia organizovaná na pôde Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach naplnila svoj vytýčený cieľ. Vyhodnotila doterajší stav parciálnych výskumov v danej problematike a zároveň odkryla mnohé súvislosti a prispela k dlhodobému úsiliu o poznanie tejto etapy našich národných dejín, ako aj dejín okolitých štátov. Najbližším cieľom organizátorov konferencie ostáva vydanie spoločného výstupu v podobe recenzovaného zborníka.

Mgr. Zuzana Tokárová, PhD.
Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

RECENZIE

REVIEWS

MUSÍLEK, MARTIN. PATRONI, KLIENTI, PRÍBUZNÍ. SOCIÁLNÍ SVĚT STARÉHO MĚSTA PRAŽSKÉHO VE 14. STOLETÍ. PRAHA : VÁCLAV ŽÁK – CASABLANCA, 2015, 358 S. ISBN 978-80-87292-29-7.

Výskum spoločenskej štruktúry stredovekého mestského obyvateľstva a javov, ktoré sú s tým spojené, patrí medzi pomerne frekvencované témy. Môže sa zdať, že pre historika už neponúka nič nové – tým viac, ak je objektom bádateľského záujmu Staré mesto pražské v období 14. storočia. Práca Martina Musílka, zameraná na stredovekú mestskú spoločnosť a javy, ktoré súvisia s jej vývinom dokazuje, že má zmysel skúmať zdanlivo známe témy a hľadať odpovede na zdanlivo známe otázky. Je fascinujúce, že aj mnohokrát preskúmané pramene – v tomto prípade mestské súdne knihy zaznamenávajúce ekonomické transakcie a registre prijatí do meštianskeho stavu, môžu prinášať, najmä použitím interdisciplinárnych postupov, nové poznatky o často diskutovaných témach vývinu mestskej spoločnosti v stredoveku.

Práve mestské knihy – *Knihy soudní s trhovými zápisy (1351 – 1367)* a zoznamy novo-mešťanov v knihe *Liber vetustissimus* predstavujú ťažiskové pramene pre skúmanie javov, týkajúcich sa staromestskej spoločnosti v 14. storočí. Záznamy v nich obsiahnuté skúma autor metódou sociálnej topografie, ktorá prostredníctvom poznatkov archeológie, dejín umenia, kartografie, sociológie alebo historickej demografie umožňuje pochopiť vývoj jednotlivých vrstiev mestskej spoločnosti zasadený v konkrétnom priestore. Výpovednú hodnotu takto nadobúda otázka majetkového vlastníctva mešťanov (najmä vlastníctvo domu/domov a ich kupovanie resp. predávanie), alebo rozmiestnenie jednotlivých vrstiev mestského obyvateľstva v rámci priestoru mesta. Keďže majetkové vlastníctvo bolo viazané na rodinu, sociálno-topografický výskum smeruje aj k odkrývaniu rodinných väzieb a popri nich aj ďalších typov vzťahov v rámci mestskej society. Takto koncipovaný prístup vedie k objavovaniu dosiaľ netušených sietí a vzťahov v rámci mestskej komunity, ale aj k vyzdvihnutiu osudov jednotlivcov, ktorí sa predtým strácali nerozpoznaní medzi ostatnými obyvateľmi mesta.

Prvým z javov charakterizujúcich staromestskú spoločnosť v skúmanom období sú

trhy s nehnuteľnosťami. Ich analýza dokazuje značnú fluktuáciu majetkového vlastníctva a časté zmeny majiteľov nehnuteľností. Skúmanie prevodov majetkového vlastníctva staromestských mešťanov podložil autor dôkladnými znalosťami mestskej topografie. Napriek absencii ďalších prameňov (daňových kníh), umožňuje skúmanie tohto javu sledovať prevody majetkového vlastníctva v rukách mestských elit aj menej majetného mestského obyvateľstva a tým majetkové a mocenské presuny v mestskej spoločnosti, ktoré mali vplyv na zloženie orgánov mestskej správy. Autor sa zaoberá konkrétnymi formami prevodov majetkového vlastníctva – predajom, kúpou, zastavením nehnuteľnosti, zálohovaním či prepadnutím nehnuteľnosti v prospech veriteľa. Z pohľadu týchto transakcií sa mestská spoločnosť javí ako dynamický, neustále sa meniaci organizmus, ktorý poskytoval aj menej majetným či novoprichodzím mešťanom možnosť spoločenského a majetkového vzostupu. Zaujímavé poznatky prináša rozbor trhov s mimomestskými majetkami staromestských mešťanov. S touto problematikou súvisia otázky nadobudnutia a vzdania sa meštianskeho práva, či prenikanie mešťanov medzi šľachtické vrstvy, ktoré autor analyzuje na konkrétnych príkladoch. Mnohí zo staromestských mešťanov sa vďaka držbe vidieckych majetkov či zastávaní dvorských hodností začlenili medzi šľachtu, mnohým však stačili majetky v blízkosti Prahy na udržanie bohatstva, vplyvu a často aj miesta v mestskej rade. Prijatie mestského práva, hoci bolo podmienené splnením stanovených podmienok, nebolo nezmeniteľnou skutočnosťou, práve naopak, viacerí mešťania ho počas svojho života opakovane prijímali aj zanechávali.

Ďalším skúmaným javom sú premeny mestskej topografie a zamestnanecká štruktúra staromestského obyvateľstva. V tejto stati sa autor venuje rozmiestneniu jednotlivých remesiel v meste a ich vplyvu na mestský urbanizmus. Popri výstavných meštianskych domoch či šľachtických dvoroch dotvárali mestský urbanizmus aj krémy, šenky a nevestince. Aj ich umiestnenie, spolu so smetiskom či obydliami najchudobnejších obyvateľov zapadalo do funkčnosti mestského priestoru. Samostatným fenoménom stredovekých dejín Starého mesta pražského bolo židovské osídlenie situované do Židovského

mesta. Jeho topografická rekonštrukcia v období stredoveku je možná iba čiastočne, kvôli nedostatku prameňov. Zároveň, ako uvádza autor, Židia nežili iba vo vymedzenom priestore Židovského mesta, ale vlastnili nehnuteľnosti aj v iných častiach mesta, často preto, že ich majitelia neboli schopní splatiť svoje dlžoby a prepadli v ich prospech. V tejto stati sa autor venuje štruktúre stredovekej židovskej spoločnosti, účasti Židov na úverovom hospodárstve v meste aj príkladom spoluzitia židovskej aj kresťanskej komunity, ktoré bolo bezproblémové až do pogromu v roku 1389.

Mimoriadne zaujímavou oblasťou skúmania sú migračné pohyby mestského obyvateľstva. Z celej škály týchto javov si autor vybral najrozšírenejší typ migrácie – mestské prisťahovalctvo, o ktorom najlepšie vypovedajú zoznamy novoprijatých mešťanov. Rozbor týchto prameňov prináša poznatky o zamestnaneckej štruktúre obyvateľstva, umožňuje geograficky vymedziť pôvod novomešťanov, sledovať príslušníkov mestských elit, aj príslušníkov šľachty, ktorí prijali mestské právo. Z uvedených prameňov je možné sledovať aj vplyv takých javov ako epidémie (napríklad veľký mor z roku 1380) na zloženie a štruktúru mestského obyvateľstva. Zároveň tieto pramene prinášajú zaujímavé poznatky o prijímaní mestského práva príslušníkmi patriciátu, šľachty, viacnásobnej migrácii či vplyvu migračných pohybov na zloženie mestskej rady.

S témou migrácie súvisí aj problematika sociálnej mobility mestského obyvateľstva. Ako odкрýva Martin Musílek, žiaden jedinec v meste nežil izolovane, ale vytváral – či už zámerne, alebo prirodzene, sieť vzťahov a väzieb, ktoré neovplyvňovali iba jeho vlastný život, ale celú mestskú spoločnosť. Jedným z takýchto typov vzťahov bol vzťah klienta k svojmu patrónovi, ktorý bol obojstranne výhodný – pre významných a bohatých mešťanov vykonávali ich klienti služby, často so zbraňou v ruke, za čo získali od svojich patrónov ochranu a napríklad ručenie v právnych sporoch. Konkrétnu charakteristiku týchto vzťahov ilustruje autor na príklade niektorých kategórií mestského obyvateľstva – sluhov, pisárov či kaplánov. Do tejto problematiky zapadajú aj rodinné väzby v mestskom prostredí. Autor analyzuje sobášne zmluvy, pečate a erby, ktoré umožňujú sledovať tak sobášnu politiku v staromestskom prostredí, ako aj genealógie významných meštianskych

rodov. V stati zaoberajúcej sa testamentmi uvádza autor kritické postrehy k frekventovanej téme výskumu meštianskych testamentov. Činnosť cechov a bratstiev analyzuje na pozadí majetkových a súdnych záznamov ich členov. Zosumarizovanie poznatkov o staromestskej spoločnosti vedie autora k definovaniu najvyššej spoločenskej vrstvy mešťanov, ktorá bola nositeľom moci a funkcií v mestskej správe, ale zároveň nebola nepriedušne uzavretá novým členom, z ktorých boli mnohí vykonávateľmi remesiel. V literatúre nesie väčšinou označenie mestský patriciát, Martin Musílek však uvádza pádne dôvody, prečo tento termín nemožno používať v skúmanom období a radšej hovorí o „radných rodoch alebo neuzatvorenej radnej vrstve“. Táto bola nositeľom správnych funkcií v meste do roku 1350, keď do obsadzovania mestskej rady zasiahol panovník. Konkrétne príklady rodov, ktoré nadobudli v skúmanom období sociálny vzostup ilustruje autor aj rozborom vybraných ikonografických pamiatok.

Posledné dve kapitoly sa zaoberajú národnostným zložením staromestského obyvateľstva a pôsobením žien v živote Starého mesta pražského. V prvom prípade rozbor pramenného materiálu dokazuje „počešťovanie“ staromestského obyvateľstva v predhusitskej Prahe ako prirodzený proces vyplývajúci z premien stredovekej mestskej spoločnosti. Ženy sa v skúmaných prameňoch objavujú v súvislosti s prijímaním mestského práva, vlastníctvom nehnuteľností, ako bohaté donátorky cirkvi či vykonávateľky remesiel a živností.

Práca Martina Musílka predstavuje hutnú a vyčerpávajúcu analýzu dynamickej spoločnosti stredovekého mesta. Pri jej spracovaní chcem vyzdvihnúť najmä to, že autor priniesol nové pohľady na známe javy a nebál sa vstúpiť do dialógu aj polemiky s názormi autorov starších aj novších prác. Zároveň sú jeho interpretácie odborne fundované a podložené dôkladným rozborom prameňov aj európskej literatúry. Práca tiež ukazuje význam interdisciplinárneho výskumu, nie iba v podobe „povinnnej slovnej jazdy“ v úvode historických prác, ale ako reálneho prepojenia poznatkov archeológie, dejín umenia, kartografie a iných disciplín, bez ktorých je obraz mestského života (nielen v stredoveku) neúplný. Integrálnou a plne funkčnou súčasťou práce sú mapy, tabuľky a grafy, ktoré

ponúkajú kvantitatívny pohľad na skúmané premeny mestskej spoločnosti. Žiada sa mi napísať, že táto práca by mala poslúžiť ako inšpirácia pre slovenských urbánnych historikov, ale v skutočnosti nám má byť príkladom, ktorý treba čím skôr nasledovať – slovenská historiografia potrebuje podobné spracovania premien mestskej spoločnosti v konkrétnom priestore a čase ako soľ.

Mgr. Mária Fedorčáková, Ph.D.
Prešovská univerzita v Prešove

MARCELLI, MIROSLAV. MESTO VO FILOZOFII.
BRATISLAVA : KALLIGRAM, 2011, 188 S.
ISBN 978-80-8101-400-0.

V najširšom zmysle možno mesto oproti rurálnym usadlostiam charakterizovať ako vyššiu sídelnú jednotku, resp. formu, ktorá sa konštituovala v dôsledku rôznych politických, hospodársko-ekonomických, sociálnych a kultúrnych transformačných procesov. Ich stavba je zároveň vyšším stupňom pretvárania prírodného prostredia, ktorý prostredníctvom cielených a plánovitých prestavieb mení prirodzený, nepravidelný sídelný útvar na pravidelný, zohľadňujúci určitý geometrický a kompozičný poriadok.¹

Nech je táto definícia akokoľvek komplexná a tiež pre ďalšie skúmanie urbánneho prostredia do istej miery uspokojivá, je potrebné dodať, že mesto je tiež širokospektrálnym a mnohvrstevným historickým fenoménom. Otázka však znie, prečo by mesto nemohlo byť rovnako širokým a mnohvrstevným filozofickým fenoménom? Postaviť mesto do centra záujmu filozofického diskurzu tak, ako to urobil Miroslav Marcelli vo svojej práci je v slovenskej filozofii, metodológii a čiastočne aj historiografii originálnym počínom, ktorý je potrebné len a len vyzdvihnúť. Miroslav Marcelli ponúka vo svojej monografii filozofický pohľad na mesto v rôznych historických obdobiach, vyzdvihuje, resp. približuje

jeho vybrané dobové charakteristické znaky a aspekty, pričom nadväzuje na staršiu prácu s názvom *Filozofii v meste*, kde v centre jeho záujmu stál vplyv urbánneho prostredia a jeho charakteristik na formovanie filozofického svetonázoru vybraných mysliteľov.²

Východiskom monografie je dekonštrukcia mýtu o založení Ríma, v rámci ktorej vystupuje do popredia „mýtický“ zakladateľský akt mesta ako súborný proces geometrického orámcovania určitého územia, jeho „vytrhnutia“ z lona prírody, ustanovenia zákonodarstva a demografický rast v podobe „nasávania“ jeho budúcich občanov. Tento akt Marcelli konfrontuje so staršími koncepciami Platóna a Aristotela o ideálnom štáte, pričom zvýšenú pozornosť venuje osobnosti „zakladateľa“, ktorý pozvoľne opúšťa tento postulát a transformuje sa do osobnosti „zákonodarcu“. Upozorňuje však na tenkú čiaru medzi zákonodarcom a vládcom, pričom je potrebné tieto dve funkcie rozlišovať. Pozornosť tiež venuje účelovému, resp. kontrolovanému nárastu pôrodnosti, a teda tiež nárastu populácie, ktorá aj v rôznych mladších sociálno-filozofických konceptoch (hlavne u novovekých utopistov) zastáva dôležité miesto.

V posune do obdobia stredoveku prezentuje mesto ako „život komunity“ založený na úzkych medziľudských vzťahoch a príslušnosti k „meštianskemu stavu“, ktorý v sebe implicitne zahŕňa rôzne atribúty. Pozoruhodným je následný rozpad, resp. rozklad týchto vzťahov a komunit v novoveku v dôsledku demografického rastu miest a v dôsledku nezanedbateľnej inkorporácie miest do mocenského mechanizmu štátnych celkov. Mesto akoby strácalo svoj postulát a význam v súlade s jeho podriadením sa štátnym záujmom. Do popredia tu opätovne vystupujú rôzne dobové sociálno-filozofické koncepcie, resp. „hľadania ideálneho stavu“. V tvorbe rôznych „utopistov“ (napr. T. More, či podstatne mladší J. J. Rousseau) sa nostalgicky odráža túžba po znovunastolení života v komunite, odtrhnutej od „úpadkovej civilizácie“. Na tomto mieste však treba zdôrazniť, že okrem návratu ku komunite sa tu proklamuje tiež návrat k „vidieku“, resp. malým, rurálnym celkom, ktoré však v sebe organizačne nesú prvky mestského, či skôr „malomestského“ usporiadania. Dôležitým

1 VODRÁŽKA, Peter. *Vývoj miest v staroveku II. Grécko a Rím*. Dostupné na internete: <<http://architektionline.sk/architektura/slovenska-architektura/vyvoj-miest-v-staroveku-ii-grecko-a-rim/>> HANUŠ, Karel – NESMĚRÁK, Milan. *Vývoj architektury I*. Praha : ČVUT, Fakulta architektury, 1989, 207 s.

2 Pozri: MARCELLI, Miroslav. *Filozofii v meste*. Bratislava : Kalligram, 2009, 255 s.

prvkom tejto časti práce je zacielenie pozornosti na americký kontinent, resp. na možnosti, ktoré v jeho území utopisti videli. Pre utopistov predstavovalo toto územie výzvu realizovať svoje vízie a sny, ktoré však vo väčšine prípadov končili nezdarom.

Úplne nové otázky a problémy priniesla so sebou prvá a druhá fáza priemyselnej revolúcie a masívna industrializácia, ktorá spôsobila nekontrolovateľný a živelný nárast demografickej krivky v mestách. Spolu s týmito procesmi síce nastúpil rozvoj urbanizmu (obytné štvrte, priemyselné zóny, riešenia dopravnej infraštruktúry), ale ten v mnohých ohľadoch (napr. dopravná efektívnosť či akútne problémy spojené s hygienou) nevyhovoval a premenil mestá, podľa slov Marcelliho, na paradoxne uzavreté,³ dusné a špinavé „industriálne pevnosti“. Tie v protiklade k všeobecne prijímanej predstave o technickom pokroku ako zdroju hospodárskej a sociálnej prosperity, predstavovali naopak pre človeka škodlivé, „patogénne prostredie“.⁴ Niet divu, že sa voči tomuto stavu zdvihla pomerne silná kritika, a to nie len zo strany marxisticko-engelsovskej filozofickej línie, ktorá priamo približovala kritické životné podmienky v robotníckych štvrtiach anglických priemyselných centier.

Bokom nesmie zostať ani voluntarizmus Schopenhauera a Nietzscheho, ktorí sa síce nevyjadrovali priamo k otázkam života v meste, ale vo vzťahu k človeku vtiahli do hry pojmy ako odcudzenie, strata zmyslu existencie či masovosť. V rovnakom období sa objavujú aj rôzne kritické hlasy smerom k estetikej stránke miest a architektúry v súvislosti so vzostupom romantizujúcich tendencií. Na tomto základe Marcelli približuje kulturalistický a progresivistický model urbanizmu. Dôležitou otázkou, na ktorú upriamuje

pozornosť je tiež nutnosť transformácie „zkladateľa“ a „zákonodarcu“ na „diagnostika“ a „lekára“. V súvislosti s hygienickými otázkami tu do popredia vystupuje napr. aj pozoruhodný koncept „mesta zdravia“ Benjaminina Warda Richardsona z roku 1875, v ktorom je implicitne zahrnutá aj opätovne prítomná utopistická vízia riešenia sociálnych problémov.

Kumulujúce sa problémy musia nevyhnutie viesť k revolúcii, ktorú podľa Marcelliho predznačil „inžiniersky prístup“ k ich riešeniu. „Inžiniersku revolúciu“ priniesol funkcionalizmus a jeho všeobecná predstava, že funkcia musí predchádzať forme. V aplikovaní na urbánne prostredie išlo o štandardizovaný, unifikovaný „stroj na bývanie“, ktorý dodržiava štyri základné požiadavky: bývať, pracovať, oddychovať a premiestňovať sa. Marcelli tu približuje hlavne koncepty Le Corbusiera, Waltera Gropia, ale aj východoeurópskych architektov a metodológov moderného urbanizmu, ktorých predstavou bola „geometrizácia, uvoľnenie a tým aj ozdravenie mestského priestoru“. Tento modernistický prístup nekládol veľký dôraz na dedičstvo a jeho „fetišizáciu“ nechával bokom, pričom presadzoval prísnu selekciu v súlade s aktuálnymi spoločenskými potrebami. Vo všeobecnosti nešlo výlučne o architektonickú zmenu urbánneho prostredia, ale aj o spoločenskú revolúciu a o vytvorenie „novej spoločnosti“, čo akcentovali hlavne ľavicovo orientovaní architekti a urbanisti. Marcelli na tomto mieste komparuje tiež prístupy západných a východných krajín a prezentuje ich na príklade výstavby predmestí, obytných štvrtí, či celých industriálnych miest s osobitným zreteľom na vznik tzv. „medzinárodného štýlu“.

Modernistické, funkcionalistické poňatie mesta ako „stroja na bývanie“ sa však neskôr dostalo do krízy, ktorú Marcelli príznačne nazval „prechodom k postmoderne“. Sofistikované a dekontextualizované projekty „strojov na bývanie“ sú vo svojej podstate zdrojom uniformity, vytlačajú prejavy individuality a nahrádzajú estetiku „inžinierskou estetickou“, na čo v 60-tych a 70-tych rokoch reagovalo postmoderné „búranie formy a obsahu“. Jeden z mnohých aspektov, na ktoré Marcelli upozorňuje je, že unifikované a štandardizované obytné štvrte vytvorené za účelom zotretia sociálnych rozdielov a nastolenia „novej spoločnosti“ samé začali tieto rozdiely

3 „Uzavretosť“ tu vystupuje paradoxne hlavne vo vzťahu k rozvoju dopravnej infraštruktúry, ktorá mala v kontexte hospodárskeho významu industriálnych centier tieto mestá naopak otvárať. Ich otvorenosť však spočívala hlavne na hospodársko-ekonomickej úrovni a to v napojení sa na širší ekonomický mechanizmus objednávok, dodávok materiálu, výrobkov, dodržiavania termínov a teda produkovania zisku. Pozn. autora.

4 K filozofickému poňatiu problematiky paradoxnej povahy technického pokroku pozri napr. tiež monografiu: JÜNGER, Friedrich Georg. *Perfektnosť techniky*. Praha : Academia, 2012, 336 s.

produkovať a opätovne sa stali „patologickým prostredím“.

Ďalším aspektom je kritika funkcionalizmu a jeho vzťahu k priestoru, ktorý bol abstraktný a matematicky poňatý. Vychádzajúc z konceptov nórskeho metodológa architektúry a urbanizmu Christiana Norberga-Schulza prezentuje „terapiu“ v podobe „znovuobjavenia miesta“. Marcelli v práci zdôrazňuje tiež fakt, že súbežne sa o slovo hlásili tiež rôzne koncepcie vitalizmu, ktoré boli síce v priebehu 20. storočia prekonané (napr. H. Bergson a jeho koncepcia „životodarnej sily Elan vital“), ale v kontexte filozofických analýz urbánneho priestoru sa do istej miery rehabilitovali. Do popredia tak vystupujú napr. Hans Driesch alebo Ferdinand Tönnies, ktorí prejavujú vitalizmu v urbánnom priestore identifikujú napr. v pohybe ľudských mäs, alebo v regrese „mestských komunít“.

V rámci „neovitalistickej vlny“ do diaľnia výrazne zasiahli Gilles Deleuze a Felix Guattari, ktorí v kontexte nástupu multimédií, komunikačného kibernetického sieťovania, kyberpriestoru a kyberkultúry aplikovali na urbánny priestor tzv. „rizomatickú teóriu“, resp. teóriu „rizomatických systémov“. Pre vysvetlenie možno uviesť, že Rizóma je podzemná stonka rastlín, ako napr. pýr alebo

zemiak a je multicetrická, čo znamená, že sa v jej usporiadaní nachádzajú viaceré, navzájom prepojené centrá a vytvárajú nové odnože. Inými slovami, nemá len jeden koreň. Zdôrazňuje fakt, že súčasné mestá sa čoraz viac približujú k rizomatickému modelu, resp. k rizomatickej forme. Vysvetľuje to „interkonexiou“ a postupným prelínaním reálneho s virtuálnym priestorom (kyberpriestorom). Ďalšia z vitalistických koncepcií poníma mesto ako spoločenstvo mravcov, ktoré je na prvý pohľad chaotické. Poriadok však netreba nastoľovať odstraňovaním chaosu, ale poriadok sa podľa tejto koncepcie rodí priamo z chaosu. Tento proces, ktorý je nazvaný emergencia je zároveň tým, čo má v budúcnosti nahradiť predstavu revolúcie ako riešenia problému mesta.

Monografia *Mesto vo filozofii* autora Miroslava Marcelliho je v mnohých ohľadoch prínosná a originálna. Primárne ju však možno odporúčať odbornej vedeckej verejnosti a to hlavne filozofom, historikom urbanizmu, sociológom a čiastočne tiež psychológom.

Mgr. Mikuláš Jančura, PhD.
Univerzita Pavla Jozefa Šafárika
v Košiciach

ANOTÁCIE

ANNOTATIONS

VAJDA, BARNABÁS – GAUCSÍK, ISTVÁN (EDS.).
VÁROSTÖRTÉNETI FEJEZETEK A CSEHSZLOVÁK
SZOCIALIZMUS KORÁBÓL : AZ URBANIZÁCIÓ
FORMÁI DÉL-SZLOVÁKIÁBAN. KOMÁRNO :
UNIVERZITA J. SELYEHO, 2015, 239 S.
ISBN 978-80-8122-158-3.

Publikácia *Várostarténeti fejezetek a csehszlovák szocializmus korából : Az urbanizáció formái Dél-Szlovákiában (Kapitoly z dejín miest z obdobia československého socializmu : formy urbanizácie na južnom Slovensku)* analyzuje historický vývoj vybraných miest v priestore južného Slovenska v období československého socializmu. Jednotlivé kapitoly sa zaoberajú formami urbanizácie v mestách Dunajská Streda, Galanta, Komárno a Šahy, v ktorých, rovnako ako v ďalších mestách, došlo v tejto dobe k nevyhnutným sociálnym, ekonomickým a kultúrnym zmenám určujúcim možnosti rozvoja mesta.

V centre pozornosti vedeckého tímu stojí predovšetkým obdobie medzi rokmi 1950 až 1980. Najdôležitejším aspektom monografie je pritom spoločensko-sociálny a urbanistický rozvoj, príčiny, smery a formy územného plánovania vrátane infraštruktúrneho a spoločenského rozvoja. Hlavným zámerom autorského kolektívu bolo sprostredkovať najnovšie výsledky historického výskumu podrobené kritickému pohľadu, ktorý môže podľa ich názoru posunúť historické bádanie o vývoji slovenských miest a priniesť nové závery pre slovenskú i maďarskú historiografiu. Publikácia má navyše za cieľ prekročiť tradičný rámec urbánnej historiografie, pretože je podľa autorov nevyhnutné pozrieť sa na históriu socialistických miest južného Slovenska v širších súvislostiach strednej Európy, čo by mohlo priniesť ďalšie všeobecne platné závery. Porovnanie s tradičnými historickými prácami v širšom kontexte bolo preto pre nich východiskovým bodom.

Kolektívnu monografiu tvorí celkovo päť prípadových štúdií. Prvá z nich popisuje urbanistické aspekty uplatňované v centre Dunajskej Stredy a obraz mesta, aký sa usilovala vytvoriť štátna administratíva v období komunizmu. Barnabás Vajda v nej približuje socialistickú urbanizáciu založenú na pevnej politickej ideológii, ktorú charakterizovala likvidácia vybudovanej minulosti, nenáročný štýl súdobej architektúry, funkcionalita

a všeobecná urbanistická nebalosť príznačná typickou šedivosťou. Tento proces, ktorý autor nazýva „urbanistický barbarizmus“ pritom možno podľa neho považovať za všeobecný východoeurópsky urbanistický jav ovplyvnený viacerými tendenciami.

V druhej štúdií podáva autor István Gaucsík pohľad na urbanistické koncepcie a priestorové plány, ktoré znamenali zásadné zmeny v rozvoji mesta Galanta v rokoch 1948 – 1989 s cieľom pozorovať a analyzovať dobové pojmy ideológia, moc a racionalita, a ich použitie, pretože termíny v textoch podľa jeho názoru disponujú premenlivými obsahmi. Konštatuje pritom, že regionálne dejiny nie je možné skúmať izolovane od nadregionálnych spoločenských procesov, preto bolo jeho snahou objasniť aj obsahovú dimenziu jednotlivých pojmov ako ideológia, urbanizácia a plánovanie, keďže ideológia socializmu, mocenské centrum a prejavujúca sa primárnosť efektivity zásadne ovplyvnili smer a ciele urbanizácie nielen v južných regiónoch Slovenska.

Nosnou témou tretieho príspevku je panelová architektúra ako dôležitá etapa koncentrácie obyvateľstva vo veľkých mestách strednej Európy, ktorá v rokoch 1950 – 1980 predstavovala tzv. druhé urbanizačné obdobie. Autori Máté Tamáska a Kristóf Fekete vysvetľujú, že panelová architektúra mala v tejto dobe celkom odlišný charakter než v 19. storočí a že sa úplne pretransformovalo vnímanie mesta a mestského spôsobu života. V štúdií analyzujú vývoj Komárna a Komáromu v kontexte odlišnej panelovej architektúry Slovenska a Maďarska a približujú formálne aj obsahové rozdiely medzi jednotlivými krajinami v koncepcii budovania panelovej architektúry. Autori zároveň vykrešľujú vplyv socialistického rozvoja miest na štruktúru mestského priestoru na oboch brehoch Dunaja, kde sa oblasť štátnej hranice stala nárazníkovou zónou úplne nezávislou od skutočného mestského života a mimo hlavných infraštruktúrnych investícií. Poukazujú pritom na silnú koreláciu medzi transformáciou mestského priestoru a zmenami v sociálnej štruktúre mimo partnerského mesta v Maďarsku a Československu.

Komárnu venovala svoju pozornosť aj Bernadett Antoš, ktorá v ďalšom príspevku rozoberá jeho urbanistický vývoj po roku 1948 z viacerých hľadísk, predovšetkým

socialistickú výstavbu, rozvoj sídlisk a ich vplyv na vzhľad mesta. Hlavným cieľom autorky bolo znázorniť najdôležitejšie zmeny obrazu Komárna pod vplyvom socializmu.

Záverečná štúdia napokon mapuje urbanistické zmeny mesta Šahy v sledovanom období a odкрýva typické situácie a trendy, ktoré poukazujú na zhody a odlišnosti v porovnaní s históriou iných miest. Autorka Alexandra Čáky sa zaoberá otázkou dopadu radikálneho a dlhodobého územného plánovania na vývoj v malých hraničných mestách v období socializmu a v podstate potvrdzuje predchádzajúce analýzy.

Okrem toho, že v závere môžeme nájsť zoznam literatúry, obsahuje publikácia aj zbierku máp a súdobé fotografie, ktoré dokresľujú priestorovú štruktúru sledovaných miest a kolektívna monografia sa tak stáva pre čitateľa viac názorná. Práca je navyše čiastočne trojjazyčná, okrem maďarských textov sa za každou štúdiou nachádza aj obsiahle slovenské a anglické resumé. Dôležitým zámerom autorov totiž bola možnosť sprístupniť výsledky výskumu aj pre nemaďarských urbanistov.

Publikácia predstavuje jeden z najnovších prírastkov do výskumu urbánnych dejín obdobia československého socializmu a vo forme súboru prípadových štúdií prináša zaujímavý obraz nedávnej histórie malých miest južného Slovenska. Autorský kolektív priblížil nielen formy urbanizácie medzi rokmi 1948 – 1989, ale i to, ako v tejto oblasti prebiehala socialistická výstavba, nútená industrializácia a migrácia a transformácia mestských panorám. Okrem toho, že autori založili svoje štúdie na poznatkoch získaných z vlastného archívneho bádania, vychádzali aj zo starších výskumov a preukázali orientáciu v súdobej historiografii socialistickej urbanizácie.

Aj keď sa na prvý pohľad môže zdať, že sa záujem autorov zameriava len na mestskú architektúru na regionálnej úrovni, ideologické úvahy sociálnych, ekonomických a štruktúrnych zmien sú riešené v širšom spektre. Jednotliví autori totiž posudzujú nielen pozitívne a negatívne vplyvy a následky urbanizácie v Československu, ale zohľadňujú aj dôležité procesy urbanizácie v kontexte významných medzinárodných udalostí a trendov európskeho urbanizmu. Výsledky tohto výskumu tak obohacujú a prehĺbujú všeobecné poznatky skúmaného obdobia a môžu byť

využitú ako východiskový bod pre podobné analýzy socialistickej urbanizácie ďalších miest.

PhD. Lucia Tokárová, PhD.
Štátny archív v Košiciach

DZURIKANINOVÁ, NIKOLETA (ED.). VOJENSKÉ KONFLIKTY V DEJINÁCH EURÓPY. STRETNIUTIE MLADÝCH HISTORIKOV V KOŠICE : UNIVERZITA PAVLA JOZEFA ŠAFÁRIKA, 2016, 204 S. ISBN 978-80-8152-402-8.

Katedra histórie FF UPJŠ v Košiciach v spolupráci s Vojenským historickým ústavom v Bratislave, Slovenskej historickej spoločnosti, Historickým ústavom SAV a Spoločenskovedným ústavom SAV zorganizovali 7. 10. 2016 v poradí už piatu doktorandskú konferenciu *Stretnutie mladých historikov V*, ktorej hlavnou témou boli *Vojenské konflikty v dejinách Európy*. Výstupom z tejto konferencie je rovnomenný recenzovaný zborník.

Príspevky šestnástich aktívnych účastníkov boli v zborníku taktiež ako na konferencii rozdelené do šiestich tematických okruhov – blokov. Boli rozdelené chronologicky a tematicky. Do prvého bloku boli zaradené príspevky venujúce sa vojenským dejinám stredoveku. V prvom príspevku *Prechod križiackej výpravy z r. 1101 cez Balkán : politika Byzantíncov a jej démonizácia v prameňoch* sa Mgr. Adam Sitár (Katedra všeobecných dejín, Univerzita Komenského v Bratislave) venoval obdobiu križiackych výprav, konkrétne ako už názov príspevku napovedá výprave z r. 1101. Poukazoval tiež na jej ciele. Využíval hlavne dobové materiály a upozornil na negatívny pohľad latinských prameňov na Byzanciu na prelome 11. a 12. storočia. V druhom príspevku s názvom *Aktivita pápežskej diplomacie v iniciovaní vojenskej výpravy proti českému kráľovi Jurajovi Podebradskému* sa Tomáš Homola (Historický ústav SAV, Bratislava) venoval diplomatickým vzťahom Svätej stolice s poľským kráľom Kazimírom IV., brandenburským kurfirstom Fridrichom II. a uhorským kráľom Matejom Korvínom. Zameral sa hlavne na stránku hľadania vhodného adepta na vedenie križiackej výpravy do Českého kráľovstva. Zaoberal sa hlavne iniciáciou

pápežov a poukázal na postoj jednotlivých panovníkov k problému riešenia tzv. českej herézy, hlavne z hľadiska objasnenia motívácií a dôvodov vládarov k pripojeniu alebo neprípojeniu sa k príprave križiackej výpravy a zosadeniu českého kráľa Juraja Podebradského.

Do obdobia 14. storočia sa posúvame s príspevkom *Diplomatické rokovania o ukončení anjouovsko-habsburského zápolenia v prvej polovici 14. storočia* Vladimíra Vlaska (Historický ústav SAV, Bratislava). Autor poukázal na vzťahy z politicko-diplomatickej a vojenskej roviny medzi Uhorskom a jeho západným susedom Rakúskym vojvodstvom. Angelika Herucová (Historický ústav SAV, Bratislava) v príspevku *Dionýz de Türje – priateľ a spolubojovník Bela IV.* priblížila kariéru palatína Dionýza de Türje na základe komparácie so záznamami z Haličsko-volyenského letopisu, datovaniu a identifikácii udalostí a lokalít spomínaných v ňom. Obsah bol vsadený do kontextu zahraničnej politiky Uhorska v tridsiatych rokoch 13. storočia. Ema Součková (Ústav dejín kresťanského umění, Univerzita Karlova v Praze) v príspevku s názvom *Zobrazení symbolů husitství na renesančních iluminacích* opisala výjavy z graduálov vytváraných pre utrakvistických objednávateľov, na ktorých bolo vyobrazené upálenie Jána Husa, čo bol v podstate začiatok husitských vojen. Spomenula aj to, že ojedinele bol vyobrazovaný Ján Žižka stojaci na čele husitských vojsk alebo tiež aj poprava kutnohorských haviarov. V jednej časti príspevku sa venuje zobrazeniu kalicha chápaného ako symbolu utrakvistov. Príspevok je doplnený obrazovou prílohou, na ktorú sa autorka v texte odvoláva.

Tretí blok príspevkov začína obdobím 19. storočia a príspevkom od hlavnej organizátorky konferencie a editorky zborníka Nikolety Dzurikaninovej (Katedra histórie, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach) s názvom *Vznik spolku Červeného kríža v Abovsko-turnianskej župe po vypuknutí prvej svetovej vojny*. V texte na základe archívnych materiálov poukázala na stav zdravotnej starostlivosti o ranených po vypuknutí prvej svetovej vojny v Abovsko-turnianskej župe po vzniku organizácie Červený kríž. Venovala sa spracovaniu informácií, ktoré vrstvy obyvateľstva mali záujem angažovať sa v dobrovoľnom spolku a zároveň aj analyzovala na akom princípe fungovali obečné pobočky a popísala

konkrétne činnosť, ktorou sa obyvatelia župy zapájali do pomoci raneným vojakom. Príspevok je doplnený grafmi, kde v percentuálnych vyjadreniach sú zobrazené aspekty ako zamestnanie členov pobočiek Červeného kríža a Abovsko-turnianskej župy a počet členov pobočiek Červeného kríža v Abovsko-turnianskej župe.

Do dejín prvej polovice dvadsiateho storočia patrí príspevok Nina Deliča (Inštitút pre históriu Belehrad, Srbská republika) *Život vojnových zajatcov v Srbsku 1914 – 1915. Organizácia, politické a etnické otázky, konflikty, osudy a skúsenosti*. Opisal ako bol obrovský počet zajatcov pre Srbsko záťažou, s ktorou si nevedelo poradiť. Písal aj o tom, ako rakúski vojaci zajatí na území Srbska mali rozpory s miestnym obyvateľstvom spôsobenými politickými a etnickými rozpormi. Taktiež poukázal na problémy srbských vojakov a obyvateľov, ktorých život bol často identický so životom ľudí v zajatí. Záverom hodnotí, že tento stav sa stal predmetom vysokej diplomacie, ktorá to využila v medzinárodnom mienkotvornom zápase. Príspevok je doplnený obrazovou prílohou, na ktorej sú zobrazení vojnoví zajatci.

Príbuzný tematikou ale už z medzivojnového obdobia je práca Adama Luptáka (Faculty of history, University of Oxford) *Vojenski invalidi rakusko-uhorskih ozbrojenih sil na zemlji medzivojnovog Slovenka*. Rozobral v nej organizáciu vojenských invalidov, ktorí sa po ukončení prvej svetovej vojny ocitli na území dnešného Slovenska. Venuje sa hlavne obdobiu od októbra 1918 po marec 1939. Bližšie sa zaoberá analýzou týchto združení z etnického, politického a profesijného hľadiska nakoľko veľký počet vojenských invalidov boli národnostne, sociálne aj nábožensky rôznorodí. Dôraz venoval hlavne na analýzu Družiny československých válečných poškodencov, najväčšieho spolku tohto druhu pôsobiaceho v Československu.

Do rovnakého obdobia možno zaradiť aj príspevok Stanislava Tokarza (The Pontifical University of John Paul II in Kraków) *Czechoslovak-polish conflict oc Cieszyn Silesia in 1918 – 1938*. Priblížil v ňom pohľad na územie Cieszyn Silesia, vytvorené po prvej svetovej vojne. Patrílo k územiu Československa a bolo obývané Poliakmi. Tiež rozoberá ako v roku 1920 bolo toto územie rozdelené medzi Československo a Poľsko

a priebeh konfliktov kvôli tomuto územiu. Do obdobia druhej svetovej vojny zaradzujeme už prácu Pavla Kreislingera (Katedra histórie, Univerzita Palackého v Olomouci) s názvom *Českoslovenští Židé v austrálské emigraci za druhé světové války*. Venuje sa osudom Židov z Československa, ktorí po vypuknutí druhej svetovej vojny emigrovali do Austrálie. Na základe analýzy archívnych prameňov sa zaoberá tým, v akom rozsahu sa zúčastňovali na akciách na podporu československého zahraničného odboja, vrátane neúspešného náboru do československej vojenskej jednotky na Strednom východe a pôsobení Židov v austrálskej armáde. Okrem toho poukazuje na osudy jednotlivcov, konkrétne MUDr. Marca Braunsteina (Bruntona) – dôstojníka v austrálskej armáde, Wolfganga Ericha Reisera – príslušníka austrálskeho kráľovského letectva (RAAF), Felixa Süsslanda (Sládka) – kapitána československej armády a hlavného organizátora náboru do československej zahraničnej armády. Príspevok je doplnený obrazovou prílohou, ktorú tvoria z väčšej časti portréty analyzovaných jednotlivcov.

Agáta Kravčíková (Katedra dejín umění a kultúrného dedičtví, Ostravská univerzita v Ostravě) v článku s názvom *Dělnická zábava v období nacistické okupace (na příkladu ostravských oddílů DTJ)* opisala formy zábavy u robotníkov v Protektoráte Čechy a Morava pomocou analýzy činnosti ostravských oddielov „Dělnické tělovýchovné jednoty“. Predovšetkým sa orientovala na ich verejné aktivity na poli hudby, divadla, poézie a tanca. Pokúsila sa tiež priblížiť ako sa nacistická okupácia prejavila v kultúrnej praxi ostravských „Dělnických tělovýchovných jednot“. Miroslav Maňas (Katedra dejín umění a kultúrného dedičtví, Ostravská univerzita v Ostravě) v príspevku „*Krvavý duben 1945 – nacistické represe na Valašsku*“ zmapoval partizánsku činnosť na južnom Valašsku a predstavil dôsledok tejto činnosti v podobe nacistických represí na civilnom obyvateľstve v posledných mesiacoch druhej svetovej vojny.

Do druhej polovice 20. storočia patrí príspevok Martina Počátka (Katedra histórie, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach) *Prezident Charles de Gaulle a alžírská otázka v správach československých diplomatov*. Zameral sa ako už napovedá názov na riešenie alžírkej otázky počas pôsobenia Charlesa

de Gaulle-a v prezidentskom kresle. Táto problematika zaujímala mnoho krajín vtedajšieho sveta, vrátane Československa. Príspevok poukazuje na to, ako vnímala československá diplomacia osobnosť francúzskeho prezidenta a jeho vplyv pri riešení alžírkej otázky ako aj celkovú vnútropolitickú situáciu. Na základe rozborov egodokumentov (patria k nim spomienky, pamäti a iné pramene) Soňa Martinovská (Ústav archivnictví a pomocných vied historických, Filozofická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích) spracovala príspevok s názvom *Mnoho tváří jednoho konfliktu. Prožitek druhé světové války ve vzpomínkách obyvatel města Plzně*. Opisuje spomienky konkrétnych ľudí (menovite: V. Kopp, A. Šíp, L. Pernerová-Zykmundová) v čase nacistickej okupácie mesta, kedy bola v ňom sústredená významná časť ríšskej zbrojnej výroby. Z toho dôvodu sa tamojší komplex Škodových závodov v posledných rokoch druhej svetovej vojny stal opakovane cieľom ničivých leteckých náletov, ktoré ovplyvnili život vtedajšieho obyvateľstva mesta.

Milan Vyhliďal (Katedra histórie, Univerzita Palackého v Olomouci / Univerzita obrany) v príspevku s názvom *Čechoslováci na Military Technical College v Káhíre* na niekoľkých príkladoch poukázal na fungovanie skupiny československých pedagógov na Military Technical College v Káhíre v rokoch 1959 – 1979. Pracoval so svedectvami očitých svedkov. Hlavným prínosom príspevku bol osobnejší pohľad na problematiku technickej podpory krajinám tzv. Tretieho sveta, v tomto prípade na činnosť československých pracovníkov v egyptskom vojnovom školstve. Taktiež poukázal na stret Čechoslovákov s cudzou arabskou mentalitou, arabským školstvom a na život v československej kolónii a na ich trávenie voľného času. Posledný príspevok od Alžbety Szomolayovej (Slovenská akadémia vied – Ústav orientalistiky) bol o aktuálnej téme svetovej politiky o *Islamskom štáte a šírení džihádu v Európe. Novodobá vojna v Európe*. Vo svojej štúdií sa zamerala na Islamský štát (IS) ako na fenomén od základov jeho formovania z predchádzajúcich fundamentalistických hnutí až do jeho súčasnej podoby. Písala o dobrovoľníkoch bojujúcich v ich radoch, o ich aktivitách a hrozbe, ktorú predstavujú pre súčasný svet. Taktiež sa dotkla aj otázky utečeneckých vln moslimských

migrantov, v ktorých radoch podľa jej slov sú infiltrovaní mnohí aktívni stúpenci IS. Taktiež poukázala na to, že to predstavuje nebezpečenstvo pre súčasnú Európu.

Zborník Vojských konfliktov v dejinách Európy predstavuje súhrn príspevkov, ktoré prešli kritickým posúdením komentátorov konferencie, menovite: plk. Mgr. Miloslav Čaplovič, PhD., Mgr. Ján Hlavinka, PhD., doc. PhDr. Tomáš Koziak, PhD., PhDr. Rastislav Koziak, PhD., Mgr. Patrik Kunec, PhD., Mgr. Drahošlav Magdoško, PhD., doc. PaedDr. Martin Pekár, PhD. a prof. PhDr. Peter Švorc, CSc., čo poukazuje na kvalitu výstupu z konferencie a taktiež na stále sa skvalitňujúce doktorandské štúdium na Slovensku a súčinnosť a spoluprácu rôznych vedeckých inštitúcií pri príprave akcie tohto formátu. Poukazuje aj na zmysel organizácie takýchto podujatí pre mladých začínajúcich vedcov z profesijného hľadiska aj z hľadiska vytvárania kontaktov a prípadnej spolupráce so zahraničnými študentmi – doktorandmi.

Mgr. Monika Ďuďáková
Univerzita Pavla Jozefa Šafárika
v Košiciach

ČOVAN, MIROSLAV. HISTORICKÉ NÁPISY
ZO ŠARIŠA DO ROKU 1650. CORPUS
INSCRIPTIONUM SLOVACIAE 1. NÁPISY NA
SLOVENSKU. MARTIN : [MIROSLAV ČOVAN],
2016, 336 S. ISBN 978-80-972250-3-2.

Pomocné vedy historické sú na Slovensku predmetom univerzitného štúdia aj individuálneho bádania už niekoľko desaťročí. Ich prínos je v teoretickej rovine nepopierateľný. V praktickej rovine však často chýbajú aj základné práce, ktoré by spracovávali zachované pramene k dejinám stredoveku alebo novoveku v odborne korektnej forme tak, aby boli prístupné čo najširšiemu okruhu historikov a bádateľov. Toto konštatovanie platí dvojnásobne o epigrafii, ktorá bola dlhé roky popoluškou medzi PVH. Pritom práve epigrafické pamiatky patria medzi najohrozenejšie historické pramene, ktoré príčinou ich umiestnenia v teréne, pôsobením klimatických vplyvov aj necitlivým zásahom človeka doslovne miznú pred našimi očami skôr, ako boli vedecky spracované. Preto treba oceniť všetky snahy

o systematicky vedený epigrafický výskum a jeho výstupy v podobe záverečných prác, alebo vedeckých monografií.¹ V tomto kontexte vznikla aj práca Miroslava Čovana *Historické nápisy zo Šariša do roku 1650*. Autor sa v nej zameril na stredoveké a ranonovoveké nápisy latinského kultúrneho okruhu nachádzajúce sa v regióne Šariš, od najstaršieho zachovaného nájdu až po rok 1650. V úvode práce autor zhodnotil stav epigrafického bádania na Slovensku a najvýznamnejšie práce k dejinám Šariša. Na tomto mieste sa zaoberal aj archívnymi prameňmi a možnosťami, ktoré poskytujú pri epigrafickom výskume tejto lokality.

Kapitola o epigrafickom vývine Šariša prináša dôležité poznatky o počiatkoch nápisovej kultúry a jej centrách. Najstaršie zachované nápisy sa spájajú s existenciou administratívno-správnych centier (Veľký Šariš – Šarišský hrad), pôsobením reholí (augustiniáni, cisterciiti), šľachtickými rodmi (Žehra) alebo formujúcimi sa mestami (Veľký Šariš, Prešov, Sabinov, Bardejov). Vo vrcholnostredovekom období sa centrami nápisovej kultúry stávajú kostoly v slobodných kráľovských mestách a objednávateľmi nájdu najmä mešťania. Pozoruhodné sú aj epigrafické pamiatky z prostredia vidieka a zemepanských mestečiek, ktorých fundátormi boli šľachtici (Šošovci, Brezovickí, páni zo Širokého, páni z Bertotoviec, Torský). K zásadnej kultúrnej zmene v regióne dochádza v prvej polovici 16. storočia v súvislosti so šírením myšlienok humanizmu a následnou reformáciou. To, ako sa tieto vplyvy odzrkadľovali na nápisovej kultúre regiónu ilustruje autor na príklade Bardejova a neskorogoticko-renesančnej radnice, aj vidieckych sídel šľachty (kaštiele v Kecercviach, Hanušovciach nad Topľou, Brezovici, Fričovciach).

V ďalšej kapitole sa autor venuje charakteristike nápisového materiálu z pohľadu techniky zhotovovania nájdu, možnostiam pôvodného umiestnenia nájdu aj klasifikácii

1 Vyvrcholenie tohto úsilia predstavuje projekt Corpus inscriptionum Slovaciae, realizovaný vedeckým tímom na Univerzite Komenského pod vedením doc. PhDr. Juraja Šedivého, MAS, PhD. Medzi jeho publikačné výstupy patrí okrem anotovanej práce aj metodická príručka. (ŠEDIVÝ, Juraj a kol. *Latinská epigrafia. Dejiny a metodika výskumu historických nájdu zo Slovenska*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2014, 264 s.).

nápisov z obsahového hľadiska. Kapitola o paleografickom vývine na území Šariša sumarizuje poznatky o jednotlivých štádiách písomnej kultúry, druhoch a typoch písma používaných v konkrétnych historických obdobiach. Pozoruhodný je predpoklad o výskyte románskej majuskuly na nástennej maľbe vo Veľkom Šariši. Výskyt gotickej majuskuly a gotickej minuskuly dokladá autor prevažne príkladmi nápisov na zvonoch a liturgických predmetoch. Gotická minuskula je aj najstarším doloženým písmom šarišských sepulkralií. Ranohumanistická kapitála sa vyskytuje na nápisoch v kostole (Bardejov), na zvonoch či liturgických predmetoch. Často sa vyskytuje paralelne s gotickou minuskulou či novovekou kapitálou. Výskyt fraktúry sa spája výlučne s mestským prostredím a nelatinskými textami, čo dokladuje súbor bardejovských drevených meštianskych epitafov zo 17. storočia. Ostatné druhy novovekých písem sú na skúmaných pamiatkach zastúpené len okrajovo. V tejto stati venuje autor svoju pozornosť aj používaniu číslíc a číselných údajov a tiež používaniu skratiek a značiek skrátenia. V teoretickej časti práce sa autor venuje aj analýze jazykovej stránky nápisov. Dominantným jazykom nápisov je latinčina, popri nej sa od prvej tretiny 15. storočia objavuje nemčina. Ojedinele, najmä ako súčasť viacjazyčných nápisov sa vyskytuje poľština, maďarčina, tiež hebrejčina, gréčtina.

Výskum jednotlivých nápisov kladie pred bádateľa otázku ohľadom ich pôvodu. Autor rozlíšil štyri kultúrne okruhy, z ktorých pochádza väčšina nápisov v regióne Šariš. Zaujímavé sú najmä zistenia o konkrétnych pamiatkach spájaných s pôsobením talianskych majstrov v stredoveku, aj v renesančnom období. Ďalšie nápisy a ich pôvodcovia – najmä šľachtici, boli ovplyvnení kultúrnym vývinom na kráľovskom dvore či vo významných cirkevných centrách. Lahko identifikovateľné sú aj väzby miest na regióny Malopoľska a Sliezska, odkiaľ prišlo do severného Šariša viacero umelcov.

Teoretickú časť práce dopĺňa katalóg vyhotovený podľa zásad epigrafickej metódy a podľa vzoru nemeckých a českých edícií. Každý katalógový záznam pozostáva zo záhlavia (nadpisu), poradového čísla, lokalizácie, datovania. Okrem ďalších parametrov obsahuje aj prepis nápisu, jeho preklad do slovenčiny, komentár autora a poznámkový

aparát. Nechýba ani prehľad najdôležitejších prameňov a literatúry viazucich sa k nápisu. Informácie z katalógu sú v prehľadnej podobe spracované aj v príslušných registroch. Teoretické poznatky dopĺňa aj bohatá obrazová príloha, ktorá sprístupňuje čitateľovi mnohé z analyzovaných nápisov na originálnych nosičoch a prostredí.

Azda ani nemusíme zdôrazňovať, aký význam má takto koncipovaná práca pre výskum šľachtických rodov, prosopografiu, heraldiku, dejiny správy, archontológiu alebo umenovedné bádanie. Miroslavovi Čovanovi sa podarilo prostredníctvom svojej práce zachytiť naozaj širokú oblasť historického bádania a takto prispieť k poznávaniu dejín regiónu Šariša. Ostáva len vysloviť želanie, aby autor v uvedenom výskume pokračoval a rozšíril ho aj na ďalšie regióny Slovenska.

Mgr. Mária Fedorčáková, PhD.
Prešovská univerzita v Prešove

LAURENCE, RAY. ŘÍM V ROCE 300 N. L. –
TURISTICKÝ PRŮVODCE PO STAROVĚKÉM
SVĚTĚ. PRAHA : VOLVOX GLOBATOR, 2009,
160 S. ISBN 978-80-7207-724-3.

Do série populárno-náučných publikácií môžeme zaradiť knihu *Řím v roce 300 n. l. – Turistický průvodce po starověkém světě*, ktorú preložil Karel Koutský z anglického originálu *Traveller's guide to the ancient world: Rome in the year AD 300* od autora Raya Laurencea, profesora rímskych dejín a archeológie na Kentskej univerzite vo Veľkej Británii. Táto kniha nadväzuje na jeho predchádzajúcu tvorbu v oblasti turistických sprievodcov, hoci tentokrát je napísaná v štýle súdobého sprievodcu. Autor zaujímavým spôsobom hneď na úvodných stránkach získava pozornosť čitateľa, ktorý si má uvedomiť to, že tento sprievodca bol napísaný v roku 300, „aby poskytol užitočné rady pre tých, ktorí cestujú do najväčšieho mesta sveta, do Ríma“.

Ak by sme sa v čase presunuli do obdobia neskorej antiky koncom 3. storočia a ponorili sa do spoločenskej a kultúrnej atmosféry večného mesta, turistický sprievodca by bol pre nás cennou pomôckou k získaniu základných informácií. Jednoduchým štýlom ponúka čitateľovi rady a odporúčania v dôležitých

oblastiach bežného života. Obsah je rozdelený na šesť tematických častí, v rámci ktorých turista získa užitočné znalosti nielen o histórii Ríma a jeho okolia, ale aj praktické odporúčania o možnostiach zábavy, kúpe suvenírov a miestnej kuchyni.

Prvá časť s názvom *Krátké seznámení s Rímem* začína stručným prehľadom jednotlivých etáp rímskych dejín od založenia mesta legendárnym zakladateľom Romulom. Ďalej pokračuje obdobím kráľovstva, republiky a vznikom cisárstva, ktorý popisuje skratkovitým spôsobom na príklade kľúčových osobností prelomových politických dejín konca rímskej republiky, a to Gaia Iulia Caesara a Augusta. Avšak za organizačného génia súčasnej politiky je považovaný cisár Diocletianus, autor nového systému vlády štyroch cisárov (tetrarchia), ktorého pozornosť, podľa sprievodcu, neunikol žiaden problém v Rímskej ríši. Následne sa čitateľ oboznamuje s obyvateľmi mnohých národností žijúcich v meste. Názov časti *Náboženství: nové versus staré* jasne naznačuje náboženské napätie v meste medzi pohanskou vierou a kresťanstvom. Autor preto odporúča návštevníkom, aby sa nemiešali do týchto sporov a prispôbili sa miestnym zvykom, napr. tým, že vykonajú kadidlovú obeť v mieste svojho pobytu. Nasledujúce stránky nás upozorňujú na dôležitý stavebný faktor rímskeho štátu – rodinu, ktorej existenciu právne stanovoval manželský zväzok medzi mužom a ženou, nevynímajúce postavenie ženy v spoločnosti. Spôsob zabezpečovania obživy v meste je založený na dovoze poľnohospodárskych výrobkov, remeslách a obchode, ktoré tvoria nevyhnutnú súčasť každodenného života obyvateľov.

Druhá časť *Město Řím* poskytuje turistom stručný plán mesta a popis historického centra, ktorý tvoria Forum Romanum a cisárske fóra (Fórum Iulia Caesara, Augustovo fórum, Nervove fórum a Traianove fórum). Sú to strediská úradného spôsobu vybavovania verejných záležitostí. Návštevníci by určite nemali vynechať prehliadku cisárskeho paláca na Palatíne ako aj samotný pahorok – miesto založenia pôvodného mesta Romulom. V prípade hľadania obživy príručka odporúča navštíviť Koloseum, nazývaný tiež Flaviiovský amfiteáter (a nie Flaminiiovský, ako to autor chybné uvádza), alebo Circus Maximus. V prípade hľadania odpočinku sa odporúča navštíviť chrám všetkých bohov Pantheon,

ako aj ostatné rímske chrámy pochádzajúce z obdobia republiky. Neodmysliteľnou súčasťou mestského spôsobu života sú kúpele. Sprievodca poskytuje zoznam dostupných kúpeľov (Agridiove, Aurelianova, Caracallove, Deciove, Diocletianove, Neronove, Surove, Titove Traianove) a odporúča navštíviť niektoré z nich. Napr. Caracallove kúpele ponúkajú svojim návštevníkom okrem príjemného kúpania aj návštevu knižnice, miesta pre cvičenie a prehliadku podzemných priestorov.

Popis *Okolí města* pomôže turistom zorientovať sa v oblastiach Latium, Etruria, Sabinsko, Campania a pobrežie Ostie. Turisti majú k dispozícii mapu rímskych ciest, ktoré vedú do významných mestských stredísk týchto oblastí.

Usmernenia nachádzajúce sa vo štvrtej časti *Jak se pobaviť a moc neutratit* určite každý ocení. Rím je známy veľkým počtom slávností, takže sprievodca predkladá chronologickým spôsobom kalendár jednotlivých sviatkov, popis súťaže vzozatajov, gladiátorské zápasy a námorné bitky (*naumachia*) v Koloseu. Milovníkov divadla nabáda navštíviť Marcellovo divadlo, Balbovo divadlo alebo Domitianov odeon, kde môžu obdivovať počas divadelných hier (*ludi*) herecké masky a obrazy bohov.

Predposledná časť *Praktická doporučení* predkladá užitočné rady, ako pricestovať do Ríma po mori a po súši. Je potrebné si uvedomiť, že v Ríme je neustále rušná „premláka“, takže počas dňa je možné chodiť iba pešo alebo si prenajať nosidlá. Avšak ulice sú často prefundnené a ak je na ulici viac nosidiel, autor upozorňuje na „zápchu“. Ohľadom ubytovania upozorňuje na štvornásobne drahšie ceny. Preto si návštevníci musia zväziť možnosti ubytovania: hostince (*cauponae*), prenajaté byty (*cenaculum*) alebo nájomné domy (*domus*). Čitateľa upútajú zaujímavé informácie o rímskych zvykoch a mravoch, o spôsobe obliekania mužov a žien a o pestrej rímskej kuchyni. Neodporúča sa piť vodu z rieky Tiber, ale iba z mestských fontán. Každý návštevník si bude chcieť kúpiť nejaký suvenír alebo darček, preto sprievodca užitočne radí, ktoré nové mince sú platným obeživo a kde sa nachádzajú známe rímske tržnice (*macella*). Popisuje aj niektoré medicínske postupy v prípade ochorenia, takže čitateľ získa aspoň základné znalosti z oblasti medicíny a predstavy o liečebných postupoch.

Závěrečná část *Odkazy a použitá literatura* obsahuje zoznam vládcov Ríma od jeho vzniku až po vládu súčasného cisára Diocletiana, odkazy na odporúčanú literatúru z rímskych dejín od významných autorov (Cicero, Cassius Dio, Tacitus a Suetonius) a poézie od známych básnikov (Horatius, Vergilius a Ovidius). Na posledných stránkach sprievodca prináša rímsku abecedu, číslovky a niektoré frázy v latinskom jazyku, ktoré sú pre návštevníkov veľmi užitočné.

Kniha svojím popularizačným štýlom umožňuje rýchle prečítanie. Širokej verejnosti poskytuje základné historické poznatky z antických dejín Ríma. Obsah turistického sprievodcu dopĺňajú mapy a mnohé ilustrácie, ktoré uľahčujú sprístupnenie odborných vedomostí aj pre tých, ktorí doteraz antické dejiny neštudovali. Niektoré odporúčania môžu čitateľa aj pobaviť, ale v každom prípade mu poskytnú plastický obraz o každodennom živote Rimanov. Publikácia môže byť tiež vhodnou didaktickou pomôckou pre učiteľov pri výučbe antických reálií Ríma.

PaedDr. Marta Sendeková, PhD.
Univerzita Pavla Jozefa Šafárika
v Košiciach

TATRANSKÝ, ADAM. STOROČIE KOŠICKÝCH ELEKTRIFIČIEK, 1913 – 2013. BRNO : PRO TRAMS, 2013, 216 S. ISBN 978-80-260-4365-2.

Potreba vzniku mestskej hromadnej dopravy sa v rôznych súvislostiach objavila súbežne s nástupom druhej fázy priemyselnej revolúcie. V dôsledku narastajúcej industrializácie sa mestá demograficky, ako aj urbanisticky rozrastali a v ich rámci bolo potrebné zaistiť plynulú a organizovanú formu dopravy. Prvotný impulz vyšiel zo strany priemyselných kruhov, ktorých motivácia spočívala hlavne v spojení ich podnikov s hlavnými dopravnými ťahmi. Spolu s výstavbou obytných štvrtí vyvstala tiež potreba zaistiť plynulú mobilitu obyvateľov za zamestnaním. V neposlednom rade to boli tiež snahy vyriešiť problém s narastajúcim dopravným chaosom, čo platí hlavne pre veľkomestá západnej Európy, Veľkej Británie a USA. Dôležitým aspektom, resp. impulzom pre vznik mestskej hromadnej dopravy bolo tiež rozštiepenie času na

pracovný a voľný. To viedlo k moderným formám trávenia voľného času, medzi ktoré sa postupne zaradilo aj cestovanie a „relax“ v prímestských oddychových zónach. Tento model, resp. jeho náčrt je do istej miery možné aplikovať aj na Košice, kde boli základy mestskej hromadnej dopravy položené začiatkom 90-tých rokov 19. storočia v súvislosti s prítomnosťou priemyselných podnikov a hlavným železničným ťahom, Košicko-Bohumínskou železnicou. Tým sa Košice stali jedným z najstarších miest na Slovensku s fungujúcou mestskou hromadnou dopravou. Uvedené aspekty reflektuje aj priblížená práca autora Adama Tatranského. Práca predstavuje historický prierez prevádzkou električkovej mestskej hromadnej dopravy v Košiciach. Jej vývoj autor približuje chronologicky, pričom si na svojej časovej osi vymedzil základné míľniky v podobe založenia Košickej pouličnej železnice v roku 1891, jej elektrifikáciu v roku 1914, vznik 1. ČSR, roky druhej svetovej vojny a roky 1948 a 1989. Pohľad do organizačného či hospodárskeho zázemia košickej mestskej hromadnej dopravy, prípadne jej význam je však v práci prezentovaný len veľmi okrajovo. Práca kladie veľký dôraz na technické aspekty vozového parku, detailne ho dokumentuje, pričom zároveň sleduje aj „osudy“ vybraných električiek až do súčasnosti. To práci prepožičiava viac muzeologickú ako historiografickú charakteristiku. Z hľadiska dejín techniky predstavuje tradičný, lineárny „katalóg“ električiek používaných v histórii mestskej hromadnej dopravy v Košiciach. Práca sa však venuje tiež trasám jednotlivých liniek, cestovným tarifám a procesu výstavby jednotlivých úsekov tratí, čo na druhej strane napomáha lepšej predstave o obraze historických Košíc. Napriek (pre profesionálneho historika) slabším miestam práce, je vhodným nástrojom pre prvotný, základný výskum problematiky dejín mestskej hromadnej dopravy v Košiciach, resp. komplexnejšie poňatých urbánnych dejín. Odporúčať ju možno tiež záujemcom o dejiny MHD, prípadne dejiny techniky.

Mgr. Mikuláš Jančúra, PhD.
Univerzita Pavla Jozefa Šafárika
v Košiciach

GLEJTEK, MIROSLAV – LABANC, PETER.
CVIČENIE Z HISTORICKEJ CHRONOLÓGIE :
SPÔSOBY DATOVANIA V STREDOVEKOM
UHORSKU. NITRA : FILOZOFICKÁ FAKULTA UKF,
2016, 192 S. ISBN 978-80-558-1045-4.

Chronológia nepatrí v kontexte slovenského bádania medzi dynamicky sa rozvíjajúcu pomocnú historickú vedu. Ako súčasť povinného „balíka“ predmetov, ktoré patria k nevyhnutnej výbave štúdia odborov história a archívniectvo sa väčšinou vo výučbe obmedzuje na zvládnutie základnej terminológie a zručností pri práci s datovaním v historických prameňoch. Samotná problematika datovania má svoje úskalia, ktoré sa väčšinou objavia až priamo v „teréne“, pri práci s archívnym materiálom rozličnej proveniencie a z rozličných období. Z tohto hľadiska má dobrá teoretická a praktická príprava budúcich historikov a archivárov nezastupiteľný význam.

Cvičenia z historickej chronológie sú vysokoškolskou učebnicou dvoch autorov, ktorí sa vo svojom výskume zameriavajú na obdobie stredoveku, novoveku a pomocných vied historických. Cieľom predloženej práce je poskytnúť historikom a študentom histórie príručku, ktorá im poskytne základné teoretické a praktické poznatky z historickej chronológie tak, aby nadobudli rutinné schopnosti pri prevádzaní dátumov v historických prameňoch. Ambíciou práce nie je nahradiť rozsiahlejšie kompendiá, ktoré predstavujú historickú chronológiu v celej šírke jej vývoja a teoretických poznatkov.

Práca sa skladá z úvodu a deviatich kapitol, pričom posledná kapitola predstavuje súbor ukážok určených na praktické prevádzanie dátumov. V úvode autori objasňujú dôvody, ktoré ich viedli k napísaniu práce a celkové zameranie a koncepciu práce. Zároveň tu uvádzajú bibliografické údaje základných slovenských, českých a poľských kompendií a cvičebnic spolu so zoznamom použitých edícií stredovekých prameňov.

Prvá kapitola sa zaoberá problematikou datovania v historických prameňoch. Uvádza základné informácie o datovacích formulákach, datovaní podľa rokov (letopočtov), podľa rokov vlády či pontifikátu. Zmieňuje sa aj o indikáciách, uvádza názvy rímskych mesiacov, latinské názvy dní v týždni a delenie dňa na hodiny. Informačná časť textu je doplnená

konkrétnymi príkladmi z prameňov a ich prekladom. V druhej kapitole uvádzajú autori v abecednom poradí základné latinské termíny, používané v datovacích formulákach stredovekých a novovekých listín a ich slovenský preklad. Tretia kapitola ozrejmuje princíp datovania podľa rímskeho kalendára. Jej zameranie je praktické – konkrétnymi príkladmi vysvetľuje metodický postup pri prevádzaní dátumov uvádzaných podľa tohto kalendára. Dopĺňa ju prehľadná tabuľka názvov dní a mesiacov v rímskom kalendári a príklady v slovenčine na precvičenie opačného postupu pri prevádzaní dátumov v tomto kalendári. Štvrtá kapitola sa zaoberá bolonským datovaním, a podobne ako v predchádzajúcich kapitolách, pomocou príkladov a priloženej tabuľky slúži najmä na praktické precvičovanie takéhoto spôsobu datovania. V piatej kapitole sa autori venujú datovaniu podľa kresťanského kalendára. Uvádzajú podrobný metodický postup doplnený príkladmi z prameňov k prevádzaniu dátumov v tomto kalendári. Ďalšie kapitoly tvoria štandardná výbava chronologických kompendií a príručiek: chronologické tabuľky, zoznam cirkevných sviatkov, tabuľky vlády uhorských panovníkov v rokoch 1000 – 1526 a pápežov v tom istom období. Krátke predstavenie stredovekých kalendárií, s vysvetlením základných pojmov (zlaté číslo, denné písmená, priestupný deň) a ukážky takýchto kalendárií spolu s prepisom a tabuľkou nedeľných písmen juliánskeho kalendára tvorí obsah ôsmej kapitoly. Poslednú kapitolu predstavujú ukážky datovacích formuliek z rôznych období a z rôznych kancelárií, ktoré sú určené na uvedenie teoretických poznatkov do praxe.

Prínos tejto práce vidím najmä v podrobnom popise metodických postupov pri práci s jednotlivými datovaniami a v množstve príkladov z historických prameňov určených na praktické precvičovanie získaných vedomostí. Taktó koncipovaná príručka umožní študentom aj laikom pomerne ľahké osvojenie základných znalostí z oblasti historickej chronológie. Teoretickú časť práce by bolo vhodné doplniť o informácie o menej používaných, ale v historickej literatúre zdokumentovaných spôsoboch datovania v prameňoch domácej proveniencie. Mám na mysli residentiu exercitus regis, alebo niektoré regionálne spôsoby datovania. Dosiaľ sa málo pozornosti venovalo obdobiu prechodu z juliánskeho na

gregoriánsky kalendár v praktickej rovine, z pohľadu písomností vydávaných jednotlivými vydavateľmi na našom území. Samostatné spracovanie by si vyžadovala problematika historických kalendárov ako špecifických prameňov chronológie. Ako som naznačila, oblasť výskumu historickej chronológie v prameňoch domácej proveniencie prináša mnoho zaujímavých bádateľských problémov. Ostáva veriť, že ich riešenie nebude len predmetom odborných štúdií, ale že sa pretaví aj do formy kompendií a ďalších vysokoškolských učebníc.

Mgr. Mária Fedorčáková, PhD.
Prešovská univerzita v Prešove

GLEJTEK, MIROSLAV – LABANC, PETER.
CVIČENIA ZO STREDOVEKEJ LATINSKEJ
PALEOGRAFIE : UHORSKÉ LISTINNÉ PÍSMO
V 13. - 16. STOROČÍ. NITRA : FILOZOFICKÁ
FAKULTA UKF, 2015, 333 S. ISBN 978-80-558-
0905-2.

Schopnosť čítať písomnosti z rôznych historických období by mala patriť medzi základnú výbavu nielen profesionálnych historikov, ale aj absolventov histórie, archívniectva a príbuzných odborov. Bez tejto zručnosti nie je možné porozumieť reči prameňov, ani ich správne interpretovať. Presný návod na to, ako správne a efektívne naučiť čítať dobové pramene zrejme z rôznych objektívnych a subjektívnych dôvodov neexistuje. Obmedzená časová dotácia výučby paleografie na univerzitách aj individuálne schopnosti jednotlivca sú len niektoré z tých faktorov, ktoré ovplyvňujú úroveň zvládnutia tejto disciplíny. Ako pomôcky na precvičovanie zručností čítania historických textov slúžia paleografické čítanky. Dvojica autorov Miroslav Glejtek a Peter Labanc sa vo svojej paleografickej príručke zamerala na listinný materiál z obdobia 13. – 16. storočia. Z diplomatického hľadiska siahli autori po listinách, mandátoch a listoch. Ich vydavateľmi sú kráľovská kancelária, významní krajinskí a cirkevní hodnostári, hodnoverné miesta a stredoveké mestá. Práca je rozdelená na niekoľko častí. Okrem úvodu, ktorý dopĺňa výberová bibliografia, tvoria prácu štyri kapitoly, pričom poslednú kapitolu predstavuje výber ukážok písomností rôznych vydavateľov zoradených

v chronologickom slede. V prvej kapitole sa autori venujú skratkám a ich základnej klasifikácii. Jednotlivé spôsoby skracovania slov dopĺňajú graficky znázornenými príkladmi. Autori zvolili známu klasifikáciu skratiek v stredoveku (suspensia, kontrakcia, značky vlastného a relatívneho významu, nadpísanie lítery, nomina sacra, kombinácie predchádzajúcich skratiek). Hoci, ako to uvádzajú na začiatku tejto kapitoly, podrobné pojednanie o tejto problematike nie je ich cieľom, takýto prístup má svoje úskalia (napríklad pri vysvetlení značky pre *et* autori uvádzajú, že pochádza z tírönských nôt – text však čitateľa neoboznamuje s tým, čo sú tírönske noty). Druhá kapitola obsahuje tabuľku s tvarmi litier latinskej abecedy v uhorských kráľovských listinách. Z môjho pohľadu by bolo potrebné túto časť doplniť aj o teoretické informácie o vývine listinného písma v uvedenom období. Ak má táto príručka slúžiť najmä študentom, poznanie vývinových tendencií a charakteristických znakov jednotlivých druhov a typov písem používaných (nielen) v uhorskej kráľovskej kancelárii, môže výrazne napomôcť schopnosti správne čítať tieto pramene. Tretiu kapitolu tvoria vybrané ukážky diplomatickej produkcie rôznych vydavateľov z obdobia stredoveku. Nájdem tu listiny kráľovské, pápežské, hodnoverných miest, verejných notárov, predstaviteľov mestského magistrátu či významných cirkevných hodnostárov. Tie sú prepísané podľa zásad prepisu historických textov – pre potreby tejto učebnice zvolili autori metódu transliterácie. Transliterované texty dopĺňajú vysvetlivky v podobe poznámok pod čiarou. Takýmto spôsobom sprístupnili autori tridsať listín. Niekoľko desiatok ďalších netranskribovaných listín ponúka vzorku, ktorá môže v dostatočnom množstve a variabilite poslúžiť na študijné účely. V tomto smere obsahuje táto paleografická čítanka omnoho bohatší materiál než jej slovenské predchodkyne, čo je nesporným prínosom. Sympatický je aj avizovaný zámer autorov, že takýmto spôsobom budú pokračovať vo vydávaní paleografických príručiek zameraných na ďalších vydavateľov písomností v stredovekom Uhorsku. Ak však majú takéto príručky poslúžiť dobre svojmu účelu, je potrebné rozšíriť ich teoretickú časť. Ani odporúčaná študijná literatúra totiž dostatočne nereflektuje paleografický vývin v Uhorsku resp. na území Slovenska.

Ten bol zatiaľ spracovaný formou čiastkových vedeckých štúdií a prác, avšak stále nemáme príručku či vysokoškolskú učebnicu, ktorá by sprostredkovala aktuálne poznatky o dejinách a vývine latinského písma zachovaného na paleografických nosičoch. Tieto poznatky by mali poslúžiť ako dôležitý vedomostný základ pri praktickom osvojení znalostí a zručností čítania stredovekých textov. Zároveň vo mne delenie paleografických ukážok podľa vydavateľov evokuje dôležitosť

diplomatického hľadiska a potrebu napísania práce, ktorá by dokázala prepojiť poznatky paleografického a diplomatického bádania s vhodnými ukážkami diplomatickej produkcie jednotlivých vydavateľov písomností na území Slovenska v stredoveku. Ako ukazuje prax, pomocné vedy nie sú izolovanými fenoménmi, ale najlepšie fungujú ako jeden celok, bez ktorého nie je možné historické bádanie.

Mgr. Mária Fedorčáková, PhD.
Prešovská univerzita v Prešove